ФОРМУВАННЯ НАЗВ ВІЙСЬКОВОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

2

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Н. О. ЯЦЕНКО

ФОРМУВАННЯ НАЗВ ВІЙСЬКОВОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ДМИТРА БУРАГО

КИЇВ – 2009

Науковий редактор:
Симоненко Л.О. – кандидат філологічних наук, професор

Рецензенти:
Бойко Н.І. – доктор філологічних наук, професор
Цимбал Н.А. – кандидат філологічних наук, доцент

ЗМІСТ

CONTENTS

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

азерб. – азербайджанська
англ. – англійська
араб. – арабська
блр. – білоруська
бойк. – бойківський
болг. – болгарська
голланд. – голландська
гот. – готська
гр. – грецька
д.-в.-н. – давньоверхньонімецька
д.-інд. – давньоіндійська
д.-ісл. – давньоісландська
д.-пол. – давньопольська
д.-р. – давньоруська
д.-сканд. – давньоскандинавська
див. – дивись
діал. – діалектний
заст. – застаріле
зах. – західно-…
і.-є. – індоєвропейська
ін. – інша
іран. – іранські
ірл. – ірландська
іст. – історизм
італ. – італійська
кирг. – киргизька
кімр. – кімрська
кримськотатар. – кримськотатарська
лат. – латинська
лит. – литовська
ЛСГ – лексико-семантична група
лтс. – латиська
МГ – мікрогрупа
мн. – множина
МО – мотиваційна ознака
монг. – монгольська
н. – ново-…
напр. – наприклад
нвн. – нововерхньонімецька
нім. – німецька
перс. – перська
под. – подібне
пол. – польська
пор. – порівняйте
поч. – початок
псл. – праслов’янська
розм. – розмовне
рос. – російська
рум. – румунська
с. – середньо-…
серб. – сербська
слов. – слов’янські
слц. – словацька
спслов. – спільнослов’янська
ср.-в.-н. – середньоверхньонімецька
ст. – старо-…
ст.-блр. – старобілоруська
ст.-нім. – старонімецька
ст.-рос. – староросійська
ст.-сл. – старослов’янська
ст.-фр. – старофранцузька
сх. – східно-…
т.с. – те саме
татар. – татарська
ТГ – тематична група
ТГЛ – тематична група лексики
тур. – турецька
туркм. – туркменська
тюрк. – тюркські
у т.ч. – у тому числі
угор. – угорська
укр. – українська
фін. – фінська
фр. – французька
хорв. – хорватська
чагат. – чагатська
черк. – черкеська
чес. – чеська
швед. – шведська

ВСТУП

Одним з актуальних завдань сучасної лінгвістики є докладне вивчення словникового складу мов у синхронно-діахронному аспекті. Особливо важливим є дослідження процесів становлення і розвитку окремих терміносистем у сучасних літературних мовах, їхнього функціонування та специфіки проникнення іншомовних елементів до термінологічного фонду національних мов.

У пропонованому дослідженні військова лексика проаналізована в ономасіологічному аспекті – від змісту до форми, адже зміна наукових парадигм у лінгвістиці (генетичної, історичної; таксономічної, системно-структурної; комунікативно-функціональної, прагматичної) та їх інтеграція зумовила “висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу фактів мови з домінуючим напрямком від інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації [25: 7] .

Ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої упорядкованості. Він дозволяє з’ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи тих мотиваторів, а й визначити можливості вторинного позначення терміна, внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації.

Військова лексика як одна з найдавніших фахових термінологій неодноразово була предметом лінгвістичного аналізу в східнослов’янських мовах. Вона привертала увагу багатьох українських мовознавців (Ф.Є. Ткач, Л.І. Батюк, Р.І. Сидоренко, А.І. Генсьорський, П.К. Ковалів, В.Й. Горобець, А.А. Бурячок [320; 22 – 24; 261; 67; 123; 71; 44] та ін.), російських (Ф.П. Філін, О.Г. Порохова, С.Д. Лєдяєва, Д. Банзаров, Л.Л. Кутіна, Д.А. Гарибян, А.К. Абдульманова, О.М. Кожин, Ф.П. Сороколєтов, А.С. Львов [347; 225; 150; 21; 144; 66; 3; 126; 297; 170] та ін.) та білоруських (О.М. Булика, Н.К. Пометько [39; 40; 223] та ін.). Її окремі етапи (XIV–XV ст., XVI–XVII ст.) знайшли відображення у монографії “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (К., 1983).

У студіях згаданих авторів описано окремі лексичні групи, пам’ятки, внаслідок чого військові терміносистеми (і українська, і російська та білоруська) не мають повного системного опису. Комплексний аналіз процесу формування військової терміносистеми та її синхронних особливостей дає змогу з’ясувати основні закономірності розвитку української військової термінології з метою логічного і лінгвістичного упорядкування її та створення

ґрунтовного лексикографічного опису з огляду на лексико-семантичну, структурну та генетичну характеристики української військової термінології.

Українська армія – складний державний організм. Вона була і є своєрідним індикатором політичної історії України. Об'єктивно узалежненою від трагічної історії національного війська є й історія становлення української військової термінології.

Українська військова термінологія переживала періоди розквіту в часи державної незалежності та визвольних змагань і періоди занепаду внаслідок штучної русифікації, полонізації та германізації військової лексики української мови з паралельним вилученням з обігу термінів, створених на власній мовній основі.

У зв'язку з набуттям Україною незалежності, створенням власних збройних сил, наданням українській мові статусу державної та впровадженням її у військову галузь виникла нагальна потреба розбудови власне української військової термінології як важливого засобу усного та писемного спілкування в сучасній українській армії.

Із 90-х років XX ст. на принципово новій основі проводять різноаспектні наукові дослідження УВТ. В українському мовознавстві відомо декілька спроб дослідити військову термінологію: Г.І.Халимоненко (тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва), Т.Д. Михайленко (інтра- та екстралінгвальні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах), Л.В. Мурашко (українська військова лексика в її історичному розвитку на матеріалі військових звань та посад), Я.П.Яремко (формування української військової термінології), Я.І.Рибалка (структура тематичної групи "військова лексика козацтва" в українській мові XVI – XVII ст.). Крім того, українську військову термінологію побіжно розглянуто в підручнику Т.І.Панько, І.М.Кочан, Г.П.Мацюк "Українське термінознавство" (Л., 1994). Проблематику сучасної української військової термінології широко обговорено на останніх Міжнародних наукових конференціях (Проблеми української науково-технічної термінології 1992, 1993, 1994, 1996 рр. у Львові, Українська термінологія і сучасність 1996, 1997, 2001, 2003, 2005, 2007 рр. у Києві), опубліковані матеріали яких є вагомим внеском у дослідження цієї терміносистеми.

Назв військового одягу в синхронному аспекті торкнулися у своїх дослідженнях Г.М. Миронова, В.Й. Горобець, Г.В. Войтів [183; 71; 61].

Із досліджень історико-етнографічного характеру заслуговує на увагу монографія Д.І. Яворницького "Історія запорозьких козаків" [383], у якій автор побіжно описав одяг козаків, запозичений ними переважно від татар і турків:

шуби, каптани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, сукні, пояси та ін.

Проте виконані розвідки українського мовознавчого й історико-етнографічного характеру засвідчують, що назви військової форми одягу як одна з підсистем української військової термінології досі не були об'єктом комплексного лінгвістичного дослідження.

З'ясування шляхів становлення і розвитку назв військового одягу (військова терміносистема) дасть змогу теоретично обґрунтувати засади вироблення термінологічних підсистем, які розвивалися в аналогічний спосіб (наприклад, морської, геральдичної, фалеристичної тощо). Систематизація і класифікація української військової термінології сприяє її упорядкуванню та створенню повного тлумачного словника військових термінів. Результати дослідження доповнюють знання про семантичну і структурну організацію термінології на прикладі ще однієї галузевої терміносистеми.

Висловлюю подяку директорові Інституту української мови НАН України, докторові філологічних наук, професорові П.Ю.Гриценку за сприяння у виданні цієї праці.

СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ВІЙСЬКОВОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Системна організація української військової термінології (назви одягу)

Назви військової форми одягу розглядаємо в контексті становлення української військової термінології як її органічної підсистеми. Лексеми, що входять до її складу, з одного боку, – це частина загальновживаної лексики, а з іншого – підсистема української військової термінології. Враховуючи сказане вище, у своїй роботі ми побіжно торкаємося питань, пов’язаних із поняттями “термін”, “термінологія”. Акцентуємо увагу на окремих диференційних ознаках понять “військова термінологія” та “військова лексика”. По-перше, ці одиниці є елементами різних функціональних стилів: військові терміни вживаються у спеціальних наукових текстах, а сферою використання військової лексики є художня література, засоби масової інформації тощо. Військова термінологія поширюється на більш однорідну аудиторію, ніж військова лексика. По-друге, термін і відповідний елемент військової лексики входять до різної системи понять і відповідно відрізняються сукупністю системних зв’язків: у термінах вони ширші й різноманітніші, оскільки слово **термін** має подвійну природу. Він є не тільки елементом системи лексичної, а й елементом системи наукових понять.

Військова термінологія і військова лексика мають різний ступінь мобільності: військова термінологія стабільніша, порівняно з військовою лексикою. Загальновживана лексика, яка використовувалася для позначення реалій вузькопрофесійної сфери, перейшовши в галузеву терміносистему, набуває ознак терміна, основними ознаками якого є тісний зв’язок з поняттями, однозначність, дефінітивність, обмеженість певною сферою вживання, відсутність емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення.

Д.М.Шмельов, погоджуючись із тим, що між термінологією та загальновживаною лексикою є істотна різниця, вказує й на ті перехідні зони, які існують між ними [378: 144]. З одного боку, певна частина термінів, зокрема в галузі військової термінології, входить у загальний ужиток, деякі терміни набувають переносного значення в загальнолітературній мові (**броня, панцир**), з другого боку, поповнення спеціальної лексики іноді відбувається

за рахунок термінологізації загальновживаних слів. Тому (внаслідок такої взаємодії) важко провести чітку межу між тими словами, які належать до загальновживаної лексики, і тими, які прийнято відносити до спеціальної сфери вжитку. Аналіз мовного матеріалу свідчить про те, що велика кількість лексем, які ми називаємо термінами, стали такими внаслідок залучення їх до терміносистеми зі сфери неспеціальної лексики. Крім того, одна і та сама лексична одиниця за певних обставин може існувати в мові як термін і як нетермін.

"Особливості терміна, – на думку Ф.П. Сороколєтова, – які відрізняють його від неспеціальних слів, лежать у плані змісту й у функціональній сфері" [297: 29]. "Термін, на відміну від загальновживаних слів, має зв'язок з науковими концепціями, у ньому відображаються факти, спостережені дослідниками, та їхнє теоретичне осмислення... На відміну від загальновживаного слова **термін** більш стилістично регламентований, його "нейтральність", "емоційність", "експресивність" відрізняються від того, що прийнято називати нейтральним, емоційним і експресивним у загальновживаній лексиці" [263: 35–36].

Наші спостереження показують, що в досліджуваній тематичній групі діє один із таких істотно важливих лексико-семантичних процесів, як ***термінологізація***.

Під термінологізацією розуміємо сукупність мовних процесів, унаслідок реалізації яких формуються конкретні слова – терміни, що належать до відповідних часткових термінологічних систем.

Поняття "термін", "термінологія", "військова термінологія" в сучасному мовознавстві

Інтерес до галузевої лексики в сучасній лінгвістиці не випадковий і зумовлений підвищенням ролі науки й техніки в розвитку суспільства й розвитком та кодифікацією терміносистеми. Терміносистема будь-якої галузі знань засвідчує її досягнення на конкретному історичному етапі розвитку суспільства.

Визначення поняття "українська військова термінологія" слід формулювати, опираючись на загальні теоретичні засади сучасного термінознавства, розглядаючи її (УВТ) крізь призму теорії терміна та термінологічної системи як таких. У лінгвістичній науці існують різні підходи до визначення поняття термін. Д.С. Лотте ще в 30-х рр. XX ст. розробив основні принципи добору й побудови науково-технічних термінів. До основних ознак терміна він відносив: а) його обмежене, чітко зафіксоване значення; б) необхідність моносемії

термінів, принаймні, в межах однієї термінологічної підсистеми; в) небажаність їх синонімії; г) відповідність лексичного значення терміна або складових частин (якщо термін є складним) конкретному значенню того поняття (предмета, процесу, явища, яке цей термін позначає); д) системний характер окремих термінів, тобто визначення місця, яке означувані ними поняття займають серед усіх інших понять певної системи і залежно від цього вибір ознаки, що має бути покладена в основу терміна. Крім того, на думку Д.С. Лотте, термін має бути стислим, компактним (це стосується термінів-словосполучень), простим і зрозумілим. У разі потреби впровадження нового терміна слід враховувати ступінь уживаності старих термінів, які треба замінювати новими.

Завершуючи свій виклад основних засад формування і використання термінів, Д.С. Лотте висловлював думку, що навіть невдалий термін надзвичайно важко вилучити з ужитку, якщо він набув значного поширення і має тривалу традицію вживання. А тому замінювати термін варто лише тоді, коли новий термін має явні переваги над старим [166: 35].

Найприйнятнішим, на нашу думку, є визначення, запропоноване І.С. Квітко: "Термін – це слово або словесний комплекс, які співвідносяться з поняттями певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступають у системні відношення з іншими словами та словесними комплексами і створюють із ними в кожному окремому випадку й у певний час замкнуту систему, яка відзначається високою інформативністю, однозначністю, точністю й експресивною нейтральністю" [122: 21].

Вихідним для нашого дослідження є положення, сформульоване Г.О. Винокуром про те, "що термін – це не особливе слово, а слово в особливій функції", функції позначення спеціального поняття [55: 21].

Як би ми не розглядали терміни (як спеціальні слова чи як слова зі специфічною функцією), вони, на наш погляд, є частиною загального лексичного складу мови, бо якщо це слова зі специфічною функцією, то вони, безумовно, є частиною лексики, а якщо це спеціальні, особливі слова, то за формально-граматичними ознаками вони є ідентичними до слів звичайних (тобто акцентологічно, фонетично й структурно-граматично оформлюються за законами конкретної мови).

Оскільки основні параметри терміна (дефінітивність, системність, стилістична нейтральність тощо) спричинені характером виконуваної ним функції, при його визначенні враховуємо названі характеристики: термін є слово чи словосполучення, що позначає спеціальне поняття певної галузі людської діяльності.

Відзначимо, що в термінознавстві існують різні погляди на природу понять "термін", "термінологія" та "терміносистема". Зокрема, В.П. Даниленко стверджує, що термінові **термінологія** відповідає два поняття: у традиційно-

му визначенні поняття "термінологія" – це сукупність термінів однієї галузі знань (науки чи наукового напрямку), що відображає відповідну сукупність понять; ширше поняттю "термінологія" відповідає загальна сукупність усіх сфер діяльності [80: 15].

К.П. Авербух розглядав термінологію лише як "систему знаків спеціальної сфери діяльності, ізоморфну системі її понять, що обслуговує комунікативні потреби" [5: 46].

У "Словаре лингвистических терминов" О.С. Ахманової термінологія трактується як "сукупність термінів даної галузі виробництва, діяльності, знання, що утворює особливий сектор (шар) лексики, який найлегше піддається впорядкуванню" [18: 474].

На думку Т.І. Панько, "термінологія – це не система термінів, а сукупність термінів, що входять у певну термінологічну систему" [217: 148]. У "Словнику лінгвістичних термінів" Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич термінологія – це "сукупність термінів, що вживаються в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва, а також сукупність усіх термінів, наявних у тій чи іншій мові. Тому можна говорити про термінологію певної науки або окремої дисципліни, а також про термінологію мови загалом на певному етапі її розвитку" [140: 196].

За визначенням Л.О. Симоненко, "сукупність спеціальних найменувань різних галузей науки й техніки, що вживаються у сфері професійного спілкування, становлять термінологію, яка існує в двох вимірах: як результат фіксації наукового пізнання (термінологічні словники) та функціонування (наукова та навчальна література)" [267: 10]. Найосновнішою ознакою термінології є системність. "Під системою в термінології розуміють організовану сукупність об'єктів, тобто таку сукупність, яка являє собою об'єктивну єдність пов'язаних між собою предметів, явищ або дій. Такими об'єктами системи є терміни – одиниці термінології" [135: 68].

Системність терміна, на думку вчених, має реалізуватися двопланово: у плані змісту і у плані вираження. У плані змісту відбивається суть поняття, в плані вираження системність досягається однотипністю словотвірних моделей. У термінознавстві, як і в кожній науці, широко застосовується системний підхід. Одні лінгвісти вбачають у системності класифікаційну сутність (Д.С. Лотте, Н.К. Сухов, Я.А. Климовицький), інші вважають, що терміни характеризуються словотвірною системністю (О.О. Реформатський, Т.Л. Канделакі, Л.А. Шкатова), на думку третіх, термін системний подвійно – як елемент терміносистеми і як елемент мовної системи (Р.О. Будагов, Л.Л. Кутіна). Як стверджує Л.О. Симоненко, "термінологія системна перш за

все тому, що системним є світ, окремі ділянки й сторони якого термінологія відображає та обслуговує" [263: 35]. Дотримуємося думки Л.В. Туровської, що для терміносистем характерні два види системності. По-перше, це логічна системність, що визначається системою понять, із якою співвіднесена терміносистема. По-друге, для терміносистем характерна мовна системність: похідні і складні терміни утворюються на основі лексичних одиниць, які використовуються для вираження початкових термінів [329: 15].

Термін як системний компонент лексики мови при чітко фіксованому змісті, моносемічності, що виключає розвиток лексико-семантичних процесів всередині терміносистеми, зазнає впливу цих процесів. Як зазначає Л.О. Симоненко, "наукові поняття часто виникають на основі загальномовних значень, а система загальномовних значень збагачується науковими поняттями" [268: 26]. Ця теза, на наш погляд, є закономірним розвитком думок О.О. Потебні про зв'язок між системами мовних понять ("близьких" значень) і наукових понять ("далеких" значень), О.О. Реформатського про два аспекти функціонування термінів – "лексис" і "логос" [241: 164] на сучасному етапі розвитку термінознавства.

Значення звичайних слів, як відомо, формуються в процесі їх історичного розвитку. Важливу роль у цьому процесі відіграють контексти, у яких виступає слово: вони можуть зближувати або відштовхувати значення різних слів, що й зумовлює появу нових семантичних відтінків, перехід їх в основні значення, а основних – у другорядні, врешті-решт семантична структура слова змінюється. Що ж до терміна, то він, на думку деяких дослідників, "байдужий до діахронії" [115: 78]. В.А. Звєгінцев, заперечуючи лексичне значення термінів, разом із тим відкидає і їхню потенцію до розвитку, таку природну для звичайних слів: "У термінах розвивається не значення слова, а поняття, яке позначається словом" [103: 151–152]. Цю думку висловлює і Ю.С. Сорокін, рекомендуючи під час оцінювання смислових зрушень брати до уваги лише зміну поняття, позначуваного словом. "При історично-семантичних дослідженнях, – пише він, – завжди слід установити ту грань, яка відмежовує зміну поняття про предмет, позначуваний словом, від зміни власне значення, що позначає предмет. Установити цю межу допомагає врахування внутрішніх факторів мовного розвитку" [295: 326].

У якому співвідношенні перебуває термінологія, у тому числі й військова, із загальновживаною лексикою?

У мовознавстві існує два погляди на це питання: 1) термінологія – складова частина загальновживаної лексики, від якої вона відрізняється конкретними особливостями; 2) термінологія – зовсім відокремлена від загальновживаної лексики група слів.

Прибічники першого погляду вважають, що терміни "становлять більш складну форму тих лексичних утворень, які становлять істотну частину лексики звичайного життя. Щоб зрозуміти смислову природу термінів, їхню роль як виразників наукових понять, треба встановити їхній зв'язок із загальною лексикою мови, із її смисловим розвитком, а щоб зрозуміти смисловий розвиток лексики, слід не тільки включити в коло лінгвістичного вивчення наукову термінологію, а й побачити зародження термінів у надрах лексики звичайного життя" [163: 277].

Прихильники другого погляду вважають, що терміни позбавлені справжнього лексичного значення [102: 348], що термінологічні поля чітко відокремлені від загальнолітературної лексики [242: 53], що завдяки глибокій різниці, яка існує між термінами й нетермінами, можливий обмін між термінологією та загальновживаною лексикою [115: 80].

З огляду на загальнотеоретичні засади сучасного термінознавства, військову термінологію визначаємо як сукупність моногалузевих і полігалузевих спеціальних найменувань, що співвідносяться з конкретними поняттями та реаліями військової сфери й утворюють відповідну терміносистему.

Військова терміносистема є складником національної терміносистеми, що має свої особливості формування та функціонування, зумовлені специфікою військової підмови та військової справи загалом.

Військова термінологія є завершеною й водночас відкритою системою термінів, різних за походженням, утворених лексичним (створені або запозичені терміни), семантичним (загальновживані слова, що отримали термінологічне значення) та синтаксичним способом (новостворені словосполучення номінативного характеру). Але, як відомо, розвиток та функціонування будь-якої термінології залежить не тільки від внутрішніх, позамовних чинників, а й від зовнішніх, позамовних інтерференцій, які активізують певні словотвірні моделі, синтаксичні конструкції, впливають на зміни в семантиці слів, породжують значну кількість іншомовних запозичень та автохтонних новотворів на позначення нових понять військової сфери.

Структурна організація назв військового одягу

Військова термінологія (назви одягу) обіймає всі структурні типи термінів: терміни-однослови (**френч, бушлат**), терміни-композити (**шапка-вушанка, гермошолом, однострій, плащ-накидка**) і терміни-словосполучення (**парадно-вихідне обмундирування, плащ брезентовий**).

Специфіку сучасної української військової терміносистеми зумовлює наявність у її складі незначної кількості термінів-композитів, складних військових найменувань, утворених шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю двох або більше основ чи повнозначних слів. Складні слова дають можливість повніше виразити нові поняття і становлять значну частину словникового запасу української літературної мови. "Поява термінів такої структурної будови, – писав Г.О. Винокур, – пояснюється потребою виразити дві ідеї в одному слові" [55: 162]. Проведений аналіз засвідчує складні найменування типу: **плащ-намет, шапка-вушанка, кашкет-безкозирка, шоломофон, одностpій, масхалат** та ін.

Значного поширення в сучасній військовій терміносистемі набули терміни-словосполучення, які, як відомо, є одним із основних засобів термінологічної номінації. Складений термін і термін-слово мають те саме номінативне навантаження, однак при цьому термін-словосполучення є ще й носієм синтаксичних відношень. Термінологізоване словосполучення має властивості терміна, з одного боку, та властивості словосполучення – з другого.

Як різновид терміна складений термін характеризується системністю, наявністю дефініції, тенденцією до моносемії в межах свого термінологічного поля, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю. Як різновид словосполучення аналітичний термін є певною синтаксичною конструкцією, що складається з двох або більше слів на основі підрядного граматичного зв'язку. Граматично та семантично основне слово називають стрижневим компонентом, залежний елемент – підрядним. У будь-якому терміні-словосполученні самостійність окремих компонентів ослаблена або втрачена, і за характером значення воно наближається до окремого слова. Незалежно від лінійної довжини та лексико-граматичного категорійного складу термін-словосполучення виражає функціонально одне термінологічне значення, одне комплексне поняття. Для термінології важливим є те, що двокомпонентне словосполучення виступає одним із мовних засобів систематизації термінів.

Аналіз досліджуваного матеріалу дає змогу відзначити, що у межах кожної тематичної групи термінів проявляється тенденція до утворення стрункої структурно-семантичної системи за рахунок утворення від термінів, що позначають родові поняття, термінів-словосполучень – видових понять. Унаслідок цього утворюються семантичні гнізда термінів: **куртка, куртка на хутрі, куртка польова бавовняна утеплена, куртка зимова, куртка вовняна, куртка бавовняна на хутрі, куртка демісезонна бавовняна, куртка шкіряна, куртка бавовняна зимова на ватині, куртка бавовняна демісезонна, куртка бавовняна на ватині комбінована.**

Дослідження аналітичних термінів, опорним терміноелементом яких часто є загальновживане слово, становить значний інтерес у плані вивчення становлення структури терміна.

За семантичною ознакою, тобто за ступенем смислової розчленованості термінів-словосполучень, у складі досліджуваної тематичної групи варто виділити насамперед вільні словосполучення, де кожен із компонентів може вільно сполучатися з вільними термінами всередині системи: **кітель вовняний, комір формений, підкомірець бавовняний, форменка бавовняна літня, бушлат вовняний, ремінь поясний**.

Заслуговує на увагу внутрішня структура аналітичного терміна як комплексної номінативної одиниці. Для ТГ "Назви військового одягу" характерні, з одного боку, двокомпонентні номінативні словосполучення (семантично-синтаксичні об'єднання повнозначних слів типу: **кашкет вовняний, кашкет літній, пілотка бавовняна, каска захисна**) і багатокомпонентні словосполучення (**шапка з каракулю зі шкіряним верхом, кашкет-безкозирка вовняний із стрічкою, шапка-вушанка із штучного хутра**).

Терміни-словосполучення, як показує дослідження, побудовані за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження та керування – і в поєднанні їх: **берет вовняний, шолом сталевий, берет бавовняний білого кольору, папаха з каракулю, ремінь поясний з карабінами, черевики з високими берцями, брюки шкіряні на байці**.

У практиці, звичайно, можемо зустріти чимало термінів з великою кількістю складників, серед яких не всі можна вважати вдалими: часом у прагненні якнайповніше відтворити складну внутрішню співвіднесеність понять створюються надто громіздкі конструкції, які важко назвати термінами, наприклад: **куртка хутряна з плівковим покриттям і знімним верхом з водостійкої тканини.** Аналогічно: **пальто зимове з каракулевим коміром, черевики з високими берцями для стрибків, шинель вовняна з каракулевим коміром і аксельбантом.** Подібні найменування справляють враження визначень до неіснуючих термінів .

У зв'язку з цим постає питання про межі ускладнення словосполучення, яке можна вважати терміном: "Межі терміна-словосполучення не можуть бути нескінченними. "Класичний" термін-словосполучення – субстантивне словосполучення із властивими йому формами вираження ознак" [80: 167].

На нашу думку, межі терміна-словосполучення визначаються не кількістю компонентів, включених до його складу, а здатністю певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням наукового поняття. Єдиним застереженням при цьому є те, що складене найменування не повинне виходити за

рамки непредикативного сполучення слів, оскільки предикативні сполучення не мають номінативної функції. У науковому повідомленні оптимальність мовного оформлення творчого задуму залежить не від кількості використаних для цього слів. Первинним, суттєвим є адекватне розуміння наукового поняття адресатом, а вимір шляху до нього, тобто мовні засоби, які обирає автор для озвучення своєї ідеї, – вторинним. Мовна лаконічність у науковій сфері корисна доти, поки не починає заважати правильності, надійності й легкості сприймання змісту.

Оптимальною, отже, може бути така довжина терміна[1], яка дозволяє з достатньою точністю передавати основні ознаки спеціального поняття. Як зазначає В.М. Лейчик, вирішальним чинником, що визначає оптимальну довжину терміна, виступає лінгвістичний – довжина і структура лексичних одиниць, що переважають у певній мові в певну епоху [153: 67].

Як бачимо, значний шар військової термінологічної лексики (зокрема назв одягу) становлять аналітичні терміни, що також є свідченням її спеціального номінативного потенціалу.

Основні етапи становлення української військової термінології

Більшість галузевих терміносистем, у тому числі й військова, мають давню історію свого розвитку. Військова лексика розвивалася разом із становленням держав та їх військ. Перші військові терміни з’явилися ще до їх писемних фіксацій.

Досліджуючи етапи зародження та розвитку військової термінолексики, ми виділяємо 7 основних етапів, ПЕРШИЙ із яких (XI – XIII ст.) кваліфікуємо як початковий. В українських писемних пам’ятках XI – XIII ст. (“Слово о полку Ігоревім”, Іпатіївський літопис, “Повѣсть временныхъ лѣтъ”) широко представлені назви тогочасних військових понять, здебільшого праслов’янського походження (**доспѣхъ, плащъ, кожухъ, съвита, сорочка, поясъ, ремень, нарамьница, прилъбица**), а також іншомовні терміналексеми (**броня, панцирь, бадана, корзно** тощо), які починають активно входити до загального та військового вжитку.

Історія військової лексики української мови XI – XIII ст. – це історія становлення та розвитку спеціальної термінологічної системи як частини словникового

[1] Термін “оптимальна довжина терміна” запозичено у В. М. Лейчика [153: 67].

складу мови. У структурному та семантичному аспектах “сотні військових термінів і спеціальних виразів... загалом відображають розвинуту професійну мову військових у древньокиївській Русі. Ця професійна мова своїм корінням якнайтісніше пов’язана із загальнорозмовною і літературною мовою” [348: 166].

ДРУГИЙ етап (XIV – XVII ст.) пов’язаний зі становленням національно-історичного феномена – козацького війська, яке послуговувалося специфічним професійним слововжитком. Військові терміни цього періоду фіксують словники “Синоніма Славеноросская” (**караценъ, наплєчникъ**), “Лексикон словеноросський” Памва Беринди (**шлемъ, шишакъ, прилбица, гелм** та ін.), Літописи Величка (**мѣсюрка, карваши**), Самовидця (**строй, риштунокъ, жупанъ**), щоденники М. Ханенка, Я. Марковича, а також етнографічні пам’ятки. Поповнення тогочасної української військової термінології відбувалося передусім завдяки запозиченням. Освоєння запозичень було зумовлене потребою номінації нових реалій військового одягу. Кількість запозичень, прямих і опосередкованих, із тюркських (**кутас, киндяк, шлик**), західноєвропейських (німецької (**лиштва, обшлаг, гаплик**), французької (**козакин**), польської (**кунтуш**)) мов значна.

Українські військові терміни на позначення військового одягу козацької доби фіксує “Словарь малорусской старины” [276]: **кафтан, кунтуш** і ін. Крім фіксації терміна **кафтан**, автор пояснює, кому, як і які кафтани можна носити: “військовим не дозволено було носити довгих кафтанів, а тільки ледь нижче колін, щоб легше і на коня скочити і крокувати без перешкод. Військовослужбовці були зобов’язані мати кафтани тільки сукняні і короткі: 1) козаки – перш за все червоного, потім однорідного білого кольору; 2) жолдаки та гармаші чи артилеристи малоросійські – жовтого кольору; 3) запорожці, які відокремились від Малоросії, вживали колір за бажанням [276: 13].

ТРЕТІЙ етап пов’язаний із розвитком військової справи в європейському контексті. У цей час спостерігаємо інтенсивне входження до російської мови (а через неї в інші східнослов’янські мови) запозичень, переважно з французької (**кокарда, лампас, шинель**) та німецької (**мундир, штиблети, шарф**) та ін. мов.

ЧЕТВЕРТИЙ етап (ІІ пол. XIX – поч. XX ст.), упродовж якого відбувається становлення української військової термінології на науковій основі в Галичині. Особлива роль у процесі вироблення української наукової мови належить Науковому Товариству імені Т. Шевченка, заснованому в 1873-му р. у Львові. Військова субмова Галичини розбудовується одночасно зі створенням нелегальних військових гуртків, військових організацій “Січ”, “Соколи”, легіонів УСС, УГА. Основою її терміносистеми була козацька ретротермінологія

(**черкеска, шаровари, жупан** тощо). Крім того, до її складу входять запозичення з німецької (**кант, кітель** та ін.), польської (**кашкет**) мов.

У Східній Україні сучасна військова терміносистема починає формуватися після Лютневої революції, у період створення національної армії. Гетьман України П. Скоропадський затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії. Вона складалася із сорочки-френча захисного кольору (погони пришивали на плечах). Для козаків і старшин штани виготовляли із сукна крою напівгаліфе. Кашкет був захисного кольору – за англійським фасоном із шкіряним ремінцем і дашком. Шинелі для козаків шили із селянського сукна сіро-брунатного кольору, з такого ж сукна на плечі пришивали погони. У старшин і генералів була така сама шинель, проте в старшини комір, а в генералів хлястик та обшлаги обшивали кантом. Саме при гетьмані П. Скоропадському для всіх військ Української армії вперше встановлено кокарду з тризубом [10: 112].

Широко представлені назви одягу в “Словарі української мови” (за ред. Б. Грінченка), виразною ознакою якого є орієнтація на загальнонародну основу, напр.: **сорочка, шапка, чоботи, кожух**.

Ступінь розвитку української військової термінології на початку XX ст. певною мірою відображений в українському військовому статуті “Правильник піхотинців” (1914 р.), який був першим суто військовим кодифікованим джерелом української військової термінології. У 1918-му р. вийшов “Правильник піхотинців. Часть I. Впоряд.”, виданий Українською Центральною Радою. Період 1917 – 1920 рр. XX ст. – це доба визвольних змагань. Словниковий склад української військової термінології постійно поповнюється, у зв’язку з чим виникає потреба у її систематизації. Цю функцію покликаний був виконати “Московсько-український словник для військових” В. Євтимовича, в якому засвідчено ряд дублетних назв, серед яких синонімічні назви **забрало** – **прилбиця**; **убір** – **стрій** (93: 103).

Термінотворчий процес аналізованого періоду набув рис цілеспрямованої діяльності.

П’ЯТИЙ етап (1923 – 1932 рр., період українізації) можна назвати найінтенсивнішим, хоч і фрагментарним, періодом розвитку української військової термінології. Неабияку роль у становленні військової терміносистеми відіграли “Практичний російсько-український словник для військових” (1924 р.), який містить близько 10 тисяч термінів, та “Російсько-український словник військової термінології” С. та О. Якубських (1928 р.) (близько 12 тисяч термінів). Мовна та військова термінологічна ситуації 20-х рр. XX ст. сприяли становленню української військової термінології як системи. Ця система створювалася, спираючись на національні традиції та міжнародну

практику термінотворення, зокрема використовуючи термінологічні надбання російської мови та за її посередництва. Таке впорядкування виявляється на структурному і на лексико-семантичному рівнях, простежується у всіх структурних типах термінів: у термінах-однословах, термінах-композитах, термінах-словосполученнях. Системність української військової термінології в 20-х рр. XX ст. визначають терміни-словосполучення. Останні стали найпродуктивнішим джерелом поповнення української військової термінології, бо: а) складені найменування використовувались і раніше, однак як структурний тип у цій термінології утвердилися у зазначений період; б) у час інтенсивного науково-технічного розвитку термінам-словосполученням належить найбільша питома вага у структурній системі будь-якої мови, оскільки вони постійно зорієнтовані на адекватне віддзеркалення структури поняття: **одяг** – верхній, захисний, стійковий, спеціяльний, одяг шанця, одяг споховин; **сорочка** – верхня, спідня, сорочка-френч; **ремінь** – поперечний, ободовий, скісний, підгрудний, притяжний, рушничний [247: 109, 162 – 164, 179]. Така родо-видова ієрархія понять засвідчила чіткий, регульований механізм термінотворення.

В українській військовій термінології періоду українізації рельєфно проступає національно-мовна самобутність. Виявом цієї самобутності є диференційні структурно-семантичні ознаки, які виявляються у:

а) назвах-однословах, оскільки українська військова термінологія тяжіла до активного використання засобів народної мови, зокрема найменувань із прозорою внутрішньою формою: **лаштування, лаштунок, набійниця, перевісь, пасок, підборідник** та ін.;

б) в історично успадкованій лексиці: **броня – панцер**, **ремень – ремінь, пояс** [247: 19, 162];

в) у метонімізованих найменуваннях: **скатка – згорток** [247: 171].

Отже, цей період став визначальним для подальшої розбудови української військової термінології. Названі словники відіграли позитивну роль у систематизації української військової термінології і на практиці сприяли її нормалізації.

ШОСТИЙ етап (1939–1990 рр.), упродовж якого спостерігаємо гальмування розвитку національної наукової термінології та її коригування відповідно до внутрішньополітичних завдань у державі взагалі й у мовознавстві зокрема. 1939-го р., у зв’язку з ліквідацією НТШ у Львові, завершується етап відносно природного розвитку термінології взагалі і військової так само. Впродовж наступних років розвиток УВТ зорієнтовано на максимальне наближення до російської військової термінології, оскільки в багатонаціональному Радянському

Союзі мовою армії була російська мова, іменована мовою міжнаціонального спілкування. Зокрема, були запроваджені назви **уніформа, екіпіровка, портянка, пов'язка, тільняшка, плащ-палатка** замість українських **однострій, спорядження, онуча, опаска, тільник, плащ-намет.**

У 40–50-х рр. XX ст., коли розвиток військової термінології в Україні був практично призупинений, українське зарубіжжя надало йому новий імпульс. У цьому плані певне зацікавлення викликає праця І. Ільницького-Занковича "Німецький та український військовий словник", виданий у Берліні в 1939-му р. Цей словник можна розглядати як продовження традиції українського термінознавства 20-х рр. XX ст. Упорядник зберігає міжнародні назви, які органічно ввійшли в українську військову термінологію, сформовану за зразками вже виробленої німецької фахової термінолексики. Це головним чином українські терміни-словосполучення, що є кальками німецьких. Серед українських термінів-словосполучень, калькованих німецьких назв, найпоширенішими є саме двокомпонентні: **газова амуніція** – Gasumunition; **панцерний пояс** – Panzergurtel [109: 270, 429]. У процесі укладання реєстру найменувань авторові словника довелося порушувати проблеми взаємодії інтернаціональних та національних компонентів.

У ретроджерелах (текстах і словниках 1940 – 1950-х рр. видання в Україні та за її межами) зафіксовано цілу низку двокомпонентних та багатокомпонентних утворень, які свідчать про пошуки власне мовних відповідників до запозичених термінів та активне освоєння останніх. Наприклад: **знак особовий, розпізнавальний; кашкет повсякденний; кокарда військова; безкозирка (з стрічкою); емблема для головного убору, виду зброї; костюм захисний; сорочка повсякденна; стрічка орденська; одяг спеціальний, захисний; однострій парадний, парадно-вихідний, повсякденний.**

Інтра- та екстралінгвальні результати дослідження української військової термінології, на думку Т.Д. Михайленко, свідчать про те, що в її розвитку впродовж XX ст. (до проголошення незалежності України в 1991-му р.) умовно можна виділити два періоди: 1914 – 1939 рр. та 1942 – 1956 рр., тобто той час, коли існували україномовні військові формування [187: 26].

СЬОМИЙ етап розвитку української військової термінології (90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.) позначено процесами її перегляду, відродження та впорядкування з дотриманням чітких концептуальних засад у термінотворенні та терміновживанні. Позитивною рисою сучасної військової лексикографії є видання нових військових словників, наприклад: Б. Канцелярук "Словник військових термінів" (1993 р.), А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович "Російсько-український словник для військовиків" (1995 р.). Заслуговують

на увагу введені в дію Статути Збройних сил України (2002 р.). На наш погляд, постає нагальна практична потреба у створенні тлумачного словника української військової термінології.

“Російсько-український словник для військовиків” А. Бурячка, М. Демського, Б. Якимовича охоплює основну частину автентичної української військової лексики, друга його частина містить військові команди. Слід відзначити, що синонімічність термінологічних одиниць в українській частині словника зведена до мінімуму, що є кроком уперед і значною мірою сприяє нормалізації військової термінології. Відображена в цих матеріалах досліджувана термінологія загалом лише незначною мірою відрізняється від усталеної в сучасній українській літературній мові. У цьому неважко переконатися шляхом її зіставлення з відповідною термінологією, засвідченою у сучасних словниках. Насамперед це стосується термінів, уживаних у європейських мовах. Так, за незначними винятками до вживання рекомендовані терміни інтернаціонального характеру, наприклад: рос. **шеврон** – укр. **шеврон**, рос. **китель** – укр. **кітель**, рос. **кокарда** – укр. **кокарда**, рос. **каска** – укр. **каска**, рос. **гимнастёрка** – укр. **гімнастерка**, рос. **бушлат** – укр. **бушлат**, рос. **комбинезон** – укр. **комбінезон** та ін. Разом із тим трапляються утворення, які на сучасному етапі, з унормуванням УВТ у ній не приживалися, напр.: **бездашківка** (замість усталеного **безкозирка**), **одностріuка** (замість **формена сорочка**). Окремі з них подано як синонімічні до усталених у термінологічному вживанні, напр.: **пілотка** // **летунка**.

Терміни-словосполучення, композити, зафіксовані у Словнику, відображають розвиток термінотворчих процесів, лексико-семантичних особливостей (родо-видові зв’язки), які відзначаються з особливою активністю в сучасній військовій термінології, наприклад: **шолом** – норецький шолом, шолом космонавтів, шолом летунів, сталевий шолом, гермошолом; **жилет** – компенсувальний жилет, куленепробивний жилет, рятувальний жилет; **комплект** – аварійно-рятувальний комплект, бойовий комплект, боєкомплект, індивідуальний комплект, парашутний комплект, переносний випробувальний комплект, літаковий комплект; **костюм** – норецький костюм, висотно-компенсувальний костюм, літній костюм, маскувальний костюм, терморегулювальний костюм.

Таким чином, розвиток української військової термінології відбувався хвилеподібно, оскільки визначальними рушіями її динаміки були ідеолого-політичні умови існування української державності. Найпродуктивнішими етапами у формуванні УВТ є періоди становлення українського війська, а також 90-і рр. XX – поч. XXI ст.

Генетична характеристика української військової термінології

Українська військова термінологія з погляду походження і з погляду семантики та її структури відзначається неоднорідністю. Основним її ядром є автохтонна лексика, що складалася впродовж віків. Вона обіймає праслов'янські назви: **лати, плащ, кожух, сорочка, пояс, ремінь, знак**; східнослов'янські – **наплічник, нашивка**; українські – **залізняк, китиця, тиляги** тощо та запозичення з інших мов.

Інтенсивні інтеррегіональні військові контакти населення Київської Русі з тюркськими племенами, варягами і Візантією спричинили проникнення чужомовних лексичних елементів, з-поміж яких переважали тюркізми: **бадана, бехтер, балахон, опанча, тегиляй, куяк, корзно, каптан** та ін. Пізніший етап засвоєння термінів тюркського походження припадає на XIV – XVII ст. також унаслідок дії екстралінгвальних чинників. Є одиничні запозичення з грецької мови за турецьким посередництвом, напр., **ферязь** та ін. Окремо можна виділити тюркізми: **кутас, башлик, кушак, бурка, кирея, чуга, бешмет, очкур** та ін.

У XVIII ст. значна частина іншомовних запозичень була пов'язана з реформами Петра І у військовій справі, оскільки Україна на той час входила до складу Росії. Запозичуючи реалії військової форми одягу, українська мова запозичувала і їхні назви, наприклад: **камзол, еполети, плюмаж, кітель, шеврон, галун, лампас, мундир, шинеля**.

На думку І. І.Огієнка, "Україна ніколи не лякалася західної культури, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Все це ми потім передавали до Москви" [206: 26]. Зокрема, з польської мови українською мовою були запозичені лексеми: **місюрка, карваш, пас, кашкет, катанка**; **жупан** – з італійської за польським посередництвом. Серед іншомовних запозичень значну частину становлять запозичення з французької та німецької мов: **позумент, сюртук, костюм, козакин, кокарда; бушлат, аксельбант**. Досить часто роль посередника виконувала російська або польська мова. Наприклад, **галун, еполети, лампас, шинеля, берет, галіфе** запозичено з французької за російським посередництвом; **обшлаг** – з німецької за російським посередництвом; **шарф, лиштва, кант, кітель** – з німецької за польським посередництвом.

Кожний етап іншомовних запозичень був позначений і суспільно-політичними, і лінгвістичними факторами. Характерною особливістю української військової термінології було паралельне запозичення термінів із різних мов. Зокрема, на позначення понять 'чоловічий головний убір з козирком'

та ‘бойове спорядження воїна в давнину’ використовуються різні запозичені лексеми: рос. **фуражка** – пол. **кашкет**; рос. **снаряжение** – нім. **риштунок**.

Крім запозичень з російської та польської мов, в українську мову вливалися терміни-латинізми (**шапка, карацена, куртка**), унгаризми (**шишак, ментик, гусарка**), англіцизми (**френч, бриджі**) та запозичення з інших мов.

Такі терміни, попадаючи в українську мову, проходили фонетичну адаптацію, створюючи цілі ряди слів, напр.: **броня, бронь, бронѣ, бороня, бронъ; панцыр, пансырь, панцеръ, панцір; риштунокъ, ры(н)штунокъ, риштунок; мундѣръ, мундыръ, мундиръ, мундеръ, мундер, мундир**; пристосовувалися до її словотвірних варіантів (**шолом, підшоломник, шоломофон**) та граматичних форм (**тужурка, тужурок**).

Багато запозичених слів зазнали асиміляції й стали основою для утворення цілих словотвірних гнізд, наприклад, від слова **броня** утворилися лексеми броньовий, броньований, броньовик, бронеавтомобіль, бронебійник, бронежилет, бронекатер; **панцир –** панцирний, панцирник, панцирність, панцирований, панцероковпак, панце(и)р-жакет.

Таким чином, запозичення іншомовних одиниць є одним із засобів поповнення національних терміносистем взагалі і УВТ зокрема.

Сучасна українська військова термінологія пройшла тривалий шлях розвитку – від термінологізації праслов’янських, спільнослов’янських та загальновживаних слів, прямих і опосередкованих запозичень з латинської, англійської, західноєвропейських мов до вироблення власних найновіших словотвірних типів.

Лексико-семантичні особливості назв військової форми одягу

Оскільки термін належить до лексичної системи загальнонародної мови, наукові поняття часто виникають на основі загальномовних значень, і відповідно система загальномовних значень збагачується науковими поняттями. Таким чином, семантичний розвиток значення відбувається у двох напрямках: шляхом метафоризації і поглибленням змісту сигніфіката. На думку Л.О. Симоненко, “термін належить до загальної лексичної системи мови і як представник цієї системи він, з одного боку, характеризується однозначним співвіднесенням: одне поняття – один термін, з другого, – будучи знаком загальномовного словника, зазнає впливу лексико-семантичних процесів, характерних для мови загалом” [263: 41].

О.О. Потебня розрізняв у слові найближче і найдальше значення. "Під значенням слова, – писав він, – взагалі розуміється дві різні речі, з яких одну, що підлягає веденню мовознавства, назвемо найближчим, другу, що становить предмет інших наук, – найдальшим значенням слова... Далекі значення, розвиваючись на основі близьких значень, у кінцевому результаті досягають такої відмінності від близьких, що перетворюються у спеціальні терміни" [227: 19].

Р.О. Будагов інтерпретує найближче значення як той лексичний мінімум значень, що забезпечує взаєморозуміння людей, які розмовляють однією мовою, незалежно від фаху, професії, поглядів, звички мати справу більше з одним предметом і менше з іншим [37: 48].

На підставі розмежування найближчого й дальшого значень слова можна встановити, щó в слові належить до сфери мови, а щó – до логіки, до поняттєвих категорій різних галузей знань. Якщо з цього погляду підійти до термінології, то загальновживаним словам відповідатимуть найближчі значення (загальні, неконкретні, не завжди точні, приблизні), а зі словами, що використовуються в конкретних науках як виразники відповідних понять, співвідносяться дальші значення. Конкретною ілюстрацією цього явища, на думку В.П. Даниленко, можуть бути визначення слів у загальномовному тлумачному словнику, з одного боку, і в спеціальних словниках – з другого [80: 23].

В.А. Звєгінцев зауважує, що розвиток внутрішнього змісту слова повністю залежить від змісту тієї науки, яку цей термін обслуговує, і вже однієї цієї обставини досить, щоб суто термінологічне використання "звичайного" слова розглядати як омонім [102: 45].

Важливим складником системних параметрів термінології є лексико-семантичні відношення, що виявляються на рівні полісемії, омонімії, синонімії, гіперо-гіпонімії. У сучасному термінознавстві питання про те, наскільки допустимі загальномовні лексико-семантичні відношення в термінології, залишається дискусійним. З одного боку, групування термінологічних одиниць у парадигматичні об'єднання є важливим чинником системної організації галузевої термінології, а з другого – їх наявність у терміносистемі може зумовити певні негативні явища – формування численних синонімічних рядів, полісемію та омонімію термінів.

Незважаючи на "моносемічність, чітко фіксований зміст терміна, зрозумілий кожному поза контекстом" [312: 55], уникнути лексико-семантичних процесів, властивих загальномовному словнику, – полісемії, омонімії, синонімії – не вдається. Лексико-семантичні процеси, які спостерігаються у військовій термінології, у своїх основних виявах принципово не відрізняються від цих явищ у лексико-семантичній системі сучасної української літератур-

ної мови. Проте вони мають і деяку специфіку, породжену особливостями формування та функціонування військової терміносистеми.

Полісемія. Під полісемією розуміють здатність одного слова слугувати позначенням кількох різних предметів чи явищ дійсності [65: 25], тобто реалізувати своє значення в різних контекстах. Явище полісемії полягає в тому, що кожне значення полісемічного слова обов'язково так чи інакше пов'язане з його первинним значенням, бо розвинулося воно внаслідок певної подібності позначуваних понять. Лінгвісти кваліфікують вживання того самого слова в загальнонародній мові і термінолексиці як явище полісемії. "Між словником науки і словником побуту, на думку В.В. Виноградова, прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починається з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови" [53: 6]. Очевидно, що між загальномовним значенням слова і науковим у процесі термінологізації загальновживаних слів все ж таки виникають конкретні відмінності. Погоджуючись з положенням, що використання загальновживаного слова в термінологічному значенні – це полісемія, Ю.С. Степанов зауважував: "Насправді ж – це така полісемія, яка вимагає для свого існування чогось такого, що лежить поза нею – наявність співвідношення термінів у мові науки. Коли при цьому говорять про полісемію, то ґрунтуються на випадках лише одного типу, які справді ілюструють полісемію. А тим часом суть розвитку полягає тут саме в тому, що воно охоплює різні типи, але всі їх об'єднує одне – тенденція до терміна-омоніма" [306: 17]. До того ж, слід брати до уваги, що у сприйманні носіїв конкретної національної мови не у всіх словах однакова відстань між найближчим і найдальшим – термінологічним значенням слова.

Незважаючи на негативне ставлення до явищ полісемії в термінології, багатозначність у ній існує як об'єктивне явище. У полісемії виявляється неоднозначність співвідношення між формальним і семантичним планами терміноутворень, тому полісемії уникають завдяки зверненню до широкого контексту, що відбиває загальномовну тенденцію до асиметрії мовного знака. При полісемії значення слів взаємопов'язані та взаємозумовлені. "Однозначність, за переконливим твердженням О.В. Суперанської, – не властивість терміна, а вимога, яка до нього ставиться" [312: 44]. Прояви полісемії в термінології, стримувані чіткими логіко-семантичними межами, значно вужчі, ніж у загальнолітературній мові.

У лінгвістичній літературі здебільшого наголошується на неможливості у термінології тривалий час зберігати однозначність того чи іншого терміна, тому що людські знання про навколишній світ весь час поповнюються.

У процесі пізнання поглиблюються уявлення про поняття, ці уявлення потребують нового словесного вираження, що позначається і на значенні слова [268: 27], зокрема сприяючи його полісемії. Полісемія, за твердженням Л.А. Лисиченко, відбиває парадигматичні зв'язки значень слова, наявних у мовній структурі, а полісемантичне слово є не що інше, як мікросистема з чіткою організацією складових частин [161: 27]. У військовій термінології, як і в лексико-семантичній системі мови взагалі, полісемія виступає однією з форм економії мовних засобів, тому що "жодна мова не була б спроможна виражати кожну конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені" [54[а]: 18].

Услід за Л.В. Туровською [329: 109], у межах військової термінології (у тому числі й назвах військового одягу) української мови виділяємо внутрішньосистемну (імпліцитну) та міжсистемну (експліцитну) полісемію. Під внутрішньосистемною полісемією розуміємо таку, що властива термінам усередині військової терміносистеми. Найчастіше це бісеманти (рідше полісеманти). Наприклад, термін **наплічник** уживається на позначення: наплічної прикраси або частини одягу у формі вузької смужки на плечах і металевого покриття, що захищало плечі воїна від ушкодження [286 V: 153]. Термін **петлиця** має дефініцію: обкидана нитками або нашивна петелька на вилогах пальта, піджака і т.ін. та кольорова нашивка на комірі, грудях або рукавах форменого одягу військовослужбовців, працівників деяких установ, учнів окремих навчальних закладів, що є знаком розрізнення [286 VI: 344]. До бісемантів відносимо терміни **кіраса**, який має два значення: металевий панцир на груди й спину для захисту від холодної та вогнепальної зброї у західноєвропейських і російській (до 1917-го р.) арміях – частина парадного одягу деяких гвардійських кавалерійських полків [286 IV: 168]; аналогічно **забрало**: рухома частина шолома, що опускається на обличчя для захисту від ударів і щити з дерева або з каменю, встановлені на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога [286 III: 26]. У двох значеннях виступають і терміни **шеврон**: нашивка з галуна у формі кута на лівому рукаві форменого одягу солдатів та молодших офіцерів для позначення років їхньої надстрокової служби та нагрудний знак-нашивка, що вказує на поранення в бою [286 XI: 435]; **шолом**: старовинний військовий металевий головний убір, що захищає від удару холодною зброєю та спеціальний головний убір, що застосовується у військовій справі, на виробництві, у спорті, побуті для захисту голови й шиї від поранень, травм, холоду, сонячного проміння, опіків і т. ін. [286 XI: 508].

Полісемантами є терміни, в яких архісеми належать до кількох поняттєвих категорій. Наприклад, декілька значень має термін **нашивка**: смуга або шматок тканини, шкіри і т.ін., нашитий поверх чого-небудь; один із знаків розрізнення військових звань; почесний знак, що видається військовим за поранення чи надстрокову службу [286 V: 240].

Внутрішньосистемна полісемія в українській військовій термінології з'являється внаслідок метонімічних перенесень найменувань, коли наслідок дії позначають через назву самої дії, наприклад: **обмундирування**: дія за значенням обмундирувати й **обмундирування**: комплект форменого одягу; **екіпірування**, **спорядження** (аналогічно); предмет – через назву дії, для виконання якої він призначений (**згорток, облямівка**); матеріал – виріб з матеріалу (**кармазин, лудан, хакі**). Внутрішньосистемна багатозначність зумовлена тим, що дефініція терміна включає лише істотні ознаки, але не всі, а тому потенційно розвиток понятття веде до появи багатозначності терміна.

Під експліцитною (міжсистемною) полісемією розуміємо різнотипні зв'язки термінів з однозвучними словами загальнолітературної мови, а також із термінами інших наук. Міжсистемна багатозначність виникає в тих випадках, коли той самий термін функціонує в різних терміносистемах із практично незмінним семантичним ядром, але щоразу іншим набором периферійних сем. Порівняйте: **налобник** – металеве покриття, яке захищало лоб воїна від ушкодження і ремінь кінської вуздечки, що проходить поперек лоба коня; **наколіннник** – пов'язка, накладка, що носиться на коліні і частина старовинного бойового спорядження, що прикривала коліно. Багатозначними в межах термінології, що об'єднує галузеві підсистеми, виступають терміни **броня**: 1. *заст.* Металевий одяг для захисту тулуба воїна. 2. Захисне облицювання із сталевих плит на військових кораблях, поїздах, автомобілях і т.ін. 3. тільки **бро́ня.** Закріплення когось або чогось за ким-, чим-небудь; документ на це закріплення [286 I: 239]; **па́нцир** 1. *заст.* Частина старовинного, звичайно металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї. 2. Твердий покрив тіла деяких тварин (черепах, крокодилів, ракоподібних і т. ін.). 3. Металева обшивка у автомобілів, поїздів, військових кораблів; броня. 4. Жорсткий водолазний скафандр, призначений для роботи на великих глибинах [286 VI: 53]; **набе́дреник**: 1. Парчевий прямокутник із зображенням хреста, який священики одержують як першу нагороду і носять з правого боку нижче пояса. 2. Частина металевої збруї середньовічного рицаря, яка накладалася на стегно [286 V: 12].

Отже, дослідження показало, що явище полісемії підтверджує тісний зв'язок термінологічної лексики із загальномовною лексико-семантичною

системою, вказує на те, що вони розвивалися за спільними законами. На думку Л.В. Туровської, “полісемантичні процеси в термінології є, з одного боку, свідченням розвитку поняттєвої системи певної галузі знань, з другого – виявом мовної економії” [329: 111]. Ефективним гарантом успішного функціонування термінів-полісемантів виступає контекст.

Омонімія. У мовознавстві немає єдиного критерію щодо принципів розмежування та виділення омонімів ні в літературній мові, ні в термінології. Один із підходів до омонімії полягав у тому, що вчені вважали різні значення одного слова омонімами. О.О. Потебня зазначав: “Де два значення, там два слова” [227: 33]. Тієї самої думки дотримувався й Л.В. Щерба: “Неправильно думати, що слова мають кілька значень... Насправді ми маємо стільки слів, скільки окреме фонетичне слово має значень” [379: 107]. При такому розумінні омонімії заперечувалося існування багатозначності слова. Полісемія і омонімія – це два явища, які схожі тільки зовні, але за внутрішньою природою різні. Ю.С. Степанов, спираючись на вчення О.О. Потебні про найближчі і найдальші значення слів і використовуючи його термінологію, зазначає, що “в кожну дану епоху слово функціонує в загальній мові в своєму найближчому значенні і одночасно в різних спеціальних сферах спілкування, головним чином у мові науки, а також у різних професійних колективах – у своїх найдальших значеннях. Найдальші значення, розвиваючись на основі найближчих значень, кінець кінцем досягають такої відмінності від найближчих, що перетворюються в спеціальні терміни-омоніми до вихідного слова” [306: 16].

На думку В.В. Виноградова, “два і більше вільних номінативних значень можуть об’єднуватися в одному слові лише в тому разі, якщо одне або два з них є похідними від основного. Якщо ж такого зв’язку між значеннями немає, то ми маємо справу вже з двома омонімами” [54: 13]. Зокрема, М.М. Фалькович об’єктивний критерій омонімії вбачає в наявності у слова різних похідних одного словотвірного класу [344: 85–88]. А.П. Критенко омонімічність термінів визначає за належністю їх до різних тематичних груп та терміносистем, де вони функціонують як рівноправні [138: 29]. “Тотожність звукового комплексу, – на думку Д.М. Шмельова, – не обов’язково забезпечує семантичну єдність слова” [378: 81]. Л.С. Малаховський при визначенні омонімії вважає за доцільне визначатися щодо часової площини для розгляду цього явища. Найкраще, вважає він, проводити такий розгляд у синхронії. За Л.С. Малаховським, омоніми – це “слова однієї і тієї самої мови, в один і той же період існування, тотожні один одному хоча б в одному із компонентів плану вираження, тобто ті, що збігаються за звучанням або написанням” [173: 238]. При розмежуванні явищ омонімії та багатозначності, зауважує

О.Д. Пономарів, “насамперед треба зважати на словотворчі можливості кожної лексеми, на її морфологічні й синтаксичні особливості. Але головний критерій розрізнення – це наявність чи відсутність внутрішнього змістового зв’язку між співзвучними словами” [224: 49].

Поняття омонімії часто неправомірно ототожнюють із поняттям багатозначності. При багатозначності, як зазначалося вище, семантична єдність слова не порушується, тобто всі значення слова об’єднуються навколо одного, стрижневого. Омонімія – це збіг за звуковим складом двох або більше різних за значенням слів. Явище омонімії значно ширше, ніж розвиток багатозначності, хоча у плані співвідношення значення й знака між ними немає різниці. Л.А. Булаховським висловлювалася думка, що абсолютної межі між багатозначністю й омонімією слів немає, оскільки й багатозначні за своїм походженням слова з плином часу перетворюються в омоніми. З огляду на це омонімія в термінології є явищем небажаним.

З-поміж основних ознак омонімії (наявність у омонімічних слів синонімів, утворення самостійних словотворчих центрів) найсуттєвішою, на наш погляд, є думка А.П. Критенка про те, що основною ознакою термінів-омонімів є належність їх до різних тематичних термінологічних об’єднань.

Омонімія у військовій термінології української мови здебільшого існує як міжгалузеве явище. Щодо омонімії всередині української військової термінології, то вона практично відсутня. Міжгалузева термінологічна омонімія (її називають також “міжнауковою”) [241: 99] характеризується двома обов’язковими ознаками: 1) за термінами закріплені різні дефініції; 2) ці терміни функціонують у різних терміносистемах [80: 71]. Такі омоніми, співвідносні у різних сферах наукового знання, дехто з мовознавців називає поліспеціальними словами, “носіями двох або кількох різних та цілком відмінних спеціальних значень” [54: 128]. Так, термін **бурка** в українській військовій термінології має дефініцію ‘повстяний безрукавний плащ або накидка з козячої вовни’. У геологічній термінології **бурка** – вузький отвір, який висвердлюють у гірських породах тощо і наповнюють вибуховою речовиною для висадження їх у повітря [286 I: 258].

Простежити близькість значень у дефініціях таких термінів без контексту здебільшого практично неможливо, наприклад, **галу́н** *тільки одн*. Тасьма, вишита золотими або срібними нитками, яку пов’язують на що-небудь, нашивають на одяг і т. ін.; **галу́н**. Подвійна сірчанокисла сіль алюмінію, хрому, заліза і якого-небудь лужного металу або амонію; застосовується в техніці і як дезинфікуючий засіб [286 II: 22]. Аналогічно, **кубанка** 1. Невисока смушева шапка з плоским верхом із тканини або шкіри. 2. Сорт ярої пшениці; пшениця цього

сорту [286 IV: 381]; **кант** 1. Кольоровий шнурок або вузька смужка тканини іншого кольору, яку вшивають у борти, у шви одягу, найчастіше – форменого. 2. Ребро, пруг дошки, бруса тощо. 3. Хвальна або врочиста пісня духовного або світського змісту [286 IV: 89]; **венге́рка** 1. Куртка з високою талією і нашитими впоперек шнурами. 2. Бальний танець і музика до нього, створені на основі угорських народних танців і мелодій; чардаш [286 I: 324]; **султа́н[1]** 1. У країнах Сходу – титул монарха, а також особа, що носить цей титул. **султа́н[2]** 1. Оздоба з пучка пір’я або кінського волосу на головних уборах, на головах коней. 2. Волоть із колосків, що є суцвіттям багатьох злаків [286 IX: 833].

Аналіз явища омонімії у досліджуваній терміносистемі показав, що часто омонімія ускладнюється полісемічними відношеннями. Наприклад: **наряд[1]** 1. Те, у що наряджаються; одяг. 2. Збруя; **наряд[2]** 1. Завдання, розпорядження про виконання якої-небудь роботи. 2. Документ, розпорядження про видачу або відправку яких-небудь товарів, матеріалів і т.ін. 3. Виконання певних обов’язків (переважно військових) за особливим дорученням. 4. Група військовослужбовців, підрозділ, який виконує військові обов’язки за особливим призначенням [286 V: 180]; **стрій[1]** 1. Ряд, шеренга солдатів або військовий підрозділ, розміщений рядами та ін. **стрій[2]** 1. Те, в що наряджаються, вбираються; наряд [286 IX: 773]; **пас[1]** 1. Те, чим підперізують одяг по талії (ремінь, шнур і т. ін.). 2. *розм*. Довга вузька смуга, стрічка тканини, паперу і т. ін. [286 V: 84].

Омонімія в досліджуваній терміносистемі зумовлена тими самими причинами, які зумовлюють виникнення цього явища в загальновживаній лексиці – семантичним розвитком слів та випадковим збігом різних за походженням, але співзвучних номінацій.

Синонімія. Синонімія як тип лексико-семантичного відношення ґрунтується на тому, що слова, які належать до однієї й тієї частини мови, характеризуються повним або частковим збігом своїх лексичних значень.

У науковій літературі розрізняють синоніми за денотатом і сигніфікатом. Ю.С. Степановим висловлювалася думка, що перший різновид синонімів виражає різні поняття про один і той самий предмет, а другий – одне поняття про різні предмети [306: 30].

Основною причиною утворення термінів-синонімів є уточненння, деталізація та диференціація змісту поняття в процесі розвитку науки, що нерідко супроводжується переглядом термінів.

У сучасній лінгвістичній літературі загальноприйнятим є тлумачення синонімів як слів або їхніх окремих значень (при полісемії), а також стійких словосполучень, афіксів, словотвірних типів, граматичних форм, у тому числі синтаксичних конструкцій, які за повної чи часткової формальної відмінності мають

тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і граматичній характеристиках та в сполучуваності) [284 II: 945].

При визначенні синонімів за основу, як правило, беруть загальну поняттєву співвіднесеність різноманітних слів і словосполучень, тотожність або кількість їхніх значень, взаємозамінюваність та інші особливості.

У галузевих терміносистемах помічено "значне поширення синонімії, тобто наявність двох або кількох термінів, що виражають якесь одне поняття" [124: 16]. Більше того, "спільність денотатів двох порівнюваних слів" декларується як "необхідна умова синонімії" [118: 115].

На думку А.П. Коваль, "синоніми-терміни визначають одні й ті самі поняття, розрізняючись лише характерною ознакою, покладеною в основу називання поняття, і становлять досить специфічну категорію слів, щодо їхніх стилістичних можливостей" [125: 158].

У літературній мові варіантність плану вираження спрямована на виконання функцій семантичного чи стилістичного добору слова з ряду можливих назв із метою адекватного позначення поняття або функції заміни, зумовленої прагненням до уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць. Виконувати вищезазначені функції в мові (взагалі) можуть слова з тотожною і з максимально наближеною предметною поняттєвою віднесеністю. Відмінності у значеннях таких слів можуть нейтралізуватися в конкретних групах контекстів.

Синонімія в термінології кваліфікується як явище негативне: вона зумовлює нечіткість з погляду вираження і змісту терміна. Те, що для загальної мови є позитивним (синонімія сприяє збагаченню й урізноманітненню мовлення), у фаховому спілкуванні небажане. Однак синонімія і у сфері фіксації (в термінологічних стандартах, словниках), і у сфері функціонування (у фаховій літературі, усно-професійному мовленні) широко використовується.

Існування явища синонімії в українській військовій термінології пояснюється тим, що вона є складовою мови, її підсистемою, розвивається за законами, властивими мові загалом.

Джерелом поповнення будь-якої термінології є загальновживана лесика. З нею, як правило, не втрачають генетичних і синхронних зв'язків слова, що стають термінами.

"Слова, що термінологізуються, – стверджує А.А. Брагіна, – як би вони не поривали свої зв'язки із загальномовною системою, входячи в особливу систему термінів, зберігають можливість відновлення колишніх відтінків значення і здатність до нових семантичних рухів" [34: 37]. Терміни, які виражають певне поняття, як правило, не характеризують його з різних боків, а є дублетними найменуваннями, що ввійшли в термінологічну систему

внаслідок різноманітних мовних контактів і різноспрямованих тенденцій у процесі її формування [80: 10].

У мовознавстві існують й інші, часом суперечливі, визначення цього поняття. На думку деяких дослідників, синонімія в термінології взагалі не представлена, оскільки "немає термінів, близьких за значенням, є термінологічні дублети" [115: 78], а "між дублетами немає тих відношень, які організовують синонімічний ряд, немає опозицій емоційно-експресивних, стилістичних або відтінкових" [322: 61].

Ми поділяємо думку А.П. Коваль про те, що наявні в термінології паралельні назви того самого поняття є дублетами. Термін має свою дефініцію визначення і саме через неї співвідноситься з поняттям, він у своїй словесній формі містить певну заздалегідь задану кількість суттєвих ознак цього поняття. Поки зміст понятття не зміниться, будь-яка нова словесна форма буде дублетом до попередньої, тобто одиницею з тією самою дефініцією. Тому вважається, що в межах термінології існують лише терміни-дублети і не існує термінів-синонімів [124: 41– 42].

Серед назв військового одягу виділяємо такі групи термінів-дублетів:

1. Два або більше термінів, один з яких запозичний, а інший – автохтонний: **риштунок – обладунок; мундир – одяг; панцир, броня – лати; кант – облямівка; обшлаг – вилога; еполети – наплічник; пас – пояс; калантир – нагрудник; аксельбант – нараменник**.

2. Терміни, запозичені з різних мов: **барва – барма; галун, карунка – позумент; еполети – шліхви; балахон – халат**.

3. Обидва терміни є автохтонними утвореннями: **забрало – прилбиця; спорядження – обладунок; лати – тиляги; стьожка – стрічка**.

4. Баластні[2] дублети. Синоніми названі баластними, бо вони не виконують додаткової функції, порівняно з основним членом синонімічного ряду.

Аналізованій терміносистемі властива синонімія (дублетність) на рівні фонетичної, словотвірної і граматичної варіантності слів.

Варіантність – явище небажане у термінології. На думку ж К.С. Горбачевича, варіантність становить необхідний етап перебудови елементів мовної системи, яка підтримує наступність мовних навиків і забезпечує у майбутньому більш раціональний спосіб вираження [69: 9].

Наявність фонетичної, словотвірної та граматичної варіантності є ознакою остаточно не сформованої терміносистеми.

1. Фонетичні варіанти: **броня, бронь, бронѣ, бороня, бронъ; панцыр, пансырь, панцеръ, панцір, панцирь, панцир; риштунокъ, ры(н)штунокъ, риштунок; мундѣръ, мундыръ, мундиръ, мундеръ, мундер, мундир; бехтеръ, бахтеръ; кирея, керея; чекмень, чекмінь; лямпас, лампас;**

---

[2] Термін **баластний** запозичено у А.П. Коваль [125: 159].

шеломъ, шоломъ, шлемъ, шолом; козакинъ, кезикинъ; велчура, вилчура; кунтушъ, кунтишъ, кунтуш.

2. Однокореневі лексичні одиниці, що мають спільне значення, але оформляються за допомогою різних афіксів, визначаються як морфологічні (словотвірні) варіанти [270: 101].

Словотвірні варіанти: **убиръ, убранство, убор, уборство, убранье, убір, убиря, убрання; наплечник, наплеча, поплічник, наплічник; кунтуш, напівкунтуш; куртка, курта, куртина, куртас; ватник, ватяник, ватянка; жупан, жупанокъ, жупанина, жупанець; карвашъ, закарвашъ; галіонъ, галонъ, галонокъ, галіонокъ** та ін.

Розвиток словотвірної варіантності військової термінології пов’язаний з утворенням нових слів із метою вибору такого, яке б якнайповніше відбивало суть позначуваного поняття. Поява афіксальних новотворів, композитів зумовлена номінацією нових понять, напр.: **шолом, підшоломник, шоломофон.**

3. Граматичні варіанти: **чуга, чугай; тужурка, тужурок; личко, лички.**

Останнім часом синоніми у військовій терміносистемі виникають під впливом різних словотвірних процесів, напр.: **спецумундирування – спецоднострій; виряд – спорядження – екіпування; кольчуга – кільчастий панцир; окантування – окантовування – обкантовування – окантовання; бронежилет – панцирожилет; пілотка – летунка – польова шапка; убрання – убір.**

Таким чином, наявність значної кількості синонімів у назвах військового одягу свідчить, що ця система не штучне утворення, а природна мовна ієрархія, у якій відбуваються ті самі динамічні процеси, що й у літературній мові, пов’язані з подальшим її унормуванням. Загалом же явище синонімії у назвах військового одягу, як і в будь-якій іншій терміносистемі, відбиває історію становлення і динаміку її розвитку на сучасному етапі.

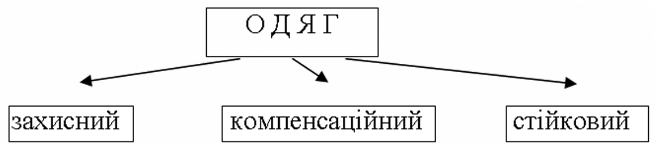
Розвиток гіперо-гіпонімічних відношень в українській військовій термінології

Гіпонімія – одне з основних парадигматичних відношень у семантичному полі – ієрархічна організація його елементів, що ґрунтується на родо-видових відношеннях [159: 104]. Гіперо-гіпонімічні або родо-видові відношення лексичних одиниць у лінгвістичній літературі називають також гіпонімічними [270: 91 – 92], категорійно-специфікаційними, інклюзивно-ексклюзивними [200: 29] тощо. Існують полярні погляди науковців щодо того, чи варто поширювати на мову запозичене з логіки поняття “родо-видові відношення”. Одним дослідникам використання цього поняття стосовно лексики видається

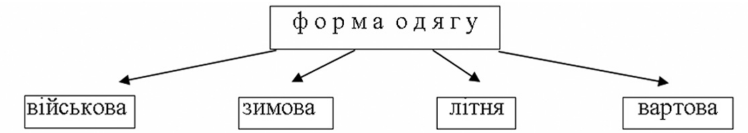
проблематичним [260: 44], натомість інші гіперо-гіпонімію вважають самостійною лексико-семантичною категорією, заснованою на об'єктивних філософських відношеннях і має свою мовну специфіку [169: 17]. Л.О. Новиков відносить її до "найфундаментальніших парадигматичних смислових відношень, за допомогою яких структурований словниковий склад мови" [203: 241 – 242]. Г.А. Матліна зауважує: "Якщо синонімічні й антонімічні відношення об'єднують лише частину слів, то родо-видові відношення охоплюють всю лексику" [179: 86].

Наявність гіперо-гіпонімічних відношень у термінології, де відношення між смислами регулюються позамовною семантикою [201: 11], не викликає сумнівів, адже саме у вираженні родо-видових відношень насамперед виявляється системний характер термінології. У гіперо-гіпонімічні групи об'єднуються термінологічні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родове поняття, гіпоніми – більш конкретні видові ознаки (чи характеристики). Л.О. Новиков уважає, що "значення слів-гіпонімів (видових понять) багатше ознаками, ніж значення гіперонімів (родових понять)" [203: 138].

Так, термін **одяг** конкретизується трьома гіпонімами, які розміщені на одній горизонталі й утворюють перший ступінь конкретизації цього терміна:

Подальше розгортання семантичної структури терміна **одяг** простежимо на прикладі терміна-гіпоніма **форма** (одягу), який одночасно виступає гіперонімом щодо термінів наступного ступеня конкретизації:

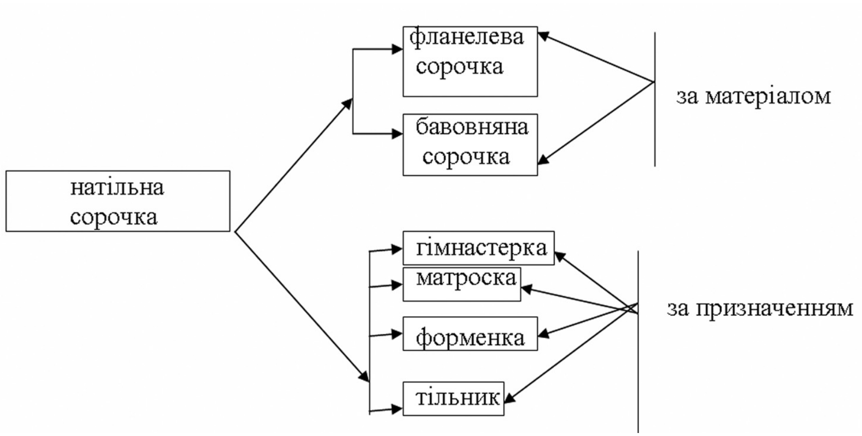

Отже, розгортання гіперо-гіпонімічної структури відбувається по вертикалі і по горизонталі. Якщо відношення між членами вертикального ряду – це відношення підпорядкування, то відношення між членами горизонтального ряду семантично рівноправні.

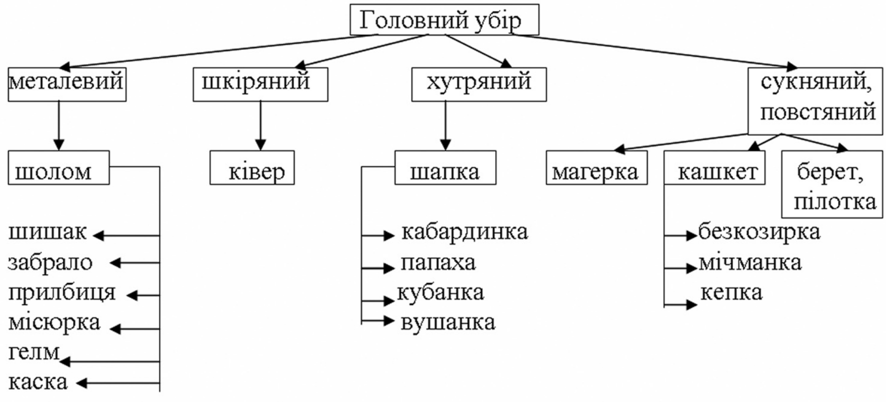
Відзначимо, що в наявних гіперо-гіпонімічних парадигмах відбувається процес зникнення окремих членів або й цілих термінологічних угруповань, що пов'язано зі зникненням відповідних реалій та понять військового побуту та форми одягу внаслідок науково-технічного прогресу. У зв'язку з тим, що названий одяг був замінений більш сучасним, у таких видових назвах, як **гусарка, ментик, венгерка, колет, кабат, катанка** відпала потреба. Гіпероніму **куртка** відповідають гіпоніми **кітель, тужурка, шкірянка, бушлат.** Розвиток гіперо-гіпонімічної групи може відбуватися й за рахунок появи нових видових найменувань (напр., **рукавиці бавовняні; рукавиці захисні; рукавиці на хутрі двопалі; костюм вогнезахисний; костюм бавовняний літній; костюм штормовий; плащ-накидка; плащ-намет**).

Залежно від кількості ознак, за якими відбувається конкретизація родового найменування, розрізняємо гіперо-гіпонімічні групи з паралельними, послідовними та комбінованими структурами.

Паралельними вважаємо структури, у яких одному гіпероніму підпорядковується кілька гіпонімічних підгруп, об'єднаних за різними ознаками:

У послідовних структурах спостерігаємо послідовне підпорядкування ступенів конкретизації, за якого терміни попереднього рівня є родовими для термінів наступного, напр.:

Найпоширенішими в українській військовій термінології є гіперо-гіпонімічні парадигми з комбінованими структурами, у яких підгрупи видових назв поєднуються паралельними та послідовними зв'язками. Структури такого типу утворюють, зокрема, терміни-гіпероніми, які належать до ядра терміносистеми (спорядження, знаки розрізнення, взуття та ін.).

Логіко-семантична субординація військових понять, яка лежить в основі гіперо-гіпонімічних груп, реалізується у двох видах зв'язків між родовими і видовими назвами – власне семантичних та формально-семантичних.

Власне семантична гіперо-гіпонімія, за якої спільність семантики термінів виражена імпліцитно, – більш поширене явище в досліджуваній терміносистемі: **нашивка – петлиця; обладунок** (обладунок із плоских кілець) – **бадана – бехтер** (обладунок, що складався із сталевих чи мідних пластинок).

Формально-семантичні відношення в гіперо-гіпонімічній групі передбачають наявність експліцитно вираженої спільної семи (гіпоніми, як правило, є словотвірними гніздами від гіперонімного найменування), пор.:

риза – риза военная – риза воиновъ – рыза ве(р)хняя – риза долгаѧ – риза мужеска – риза побѣдоноснаѧ – риза воинственнаѧ;

рукавиці – рукавиці бавовняні – рукавиці кирзові – рукавиці гумові захисні – рукавиці на хутрі двопалі – рукавиці брезентові [213: 83, 120, 181, 501];

куртка – куртка вовняна – куртка шкіряна – куртка бавовняна зимова на ватині – куртка бавовняна на ватині комбінована – куртка польова бавовняна утеплена; куртка бавовняна на хутрі; куртка демісезонна бавовняна;

пілотка – пілотка вовняна; пілотка бавовняна.

Формально-семантичні зв'язки між термінами експліцитно відображають зв'язки військових понять, репрезентуючи зв'язок логічної та мовної системності назв військової форми одягу.

На основі родо-видових зв'язків можна простежити використання того чи іншого одягу в окремих родах військ. Наприклад, куртка польова бавовняна утеплена входить до комплекту одягу офіцерів і прапорщиків військово-морських сил; куртка шкіряна, куртка бавовняна на хутрі, куртка демісезонна бавовняна входять до комплекту одягу авіаторів; рукавиці бавовняні видають солдатам і сержантам, які проходять службу в Збройних силах за контрактом; пілотку шерстяну видають курсантам військово-морських навчальних закладів, а також офіцерам, мічманам і військовослужбовцям військово-морських сил, які проходять службу за контрактом.

Таким чином, на основі родо-видових зв'язків, які відображають ієрархічність та взаємозумовленість понять військової галузі, терміни об'єднуються в гіперо-гіпонімічні групи. У різні періоди функціонування досліджуваної термінології число компонентів гіперо-гіпонімічних груп та їхня структура зумовлені важливістю понять, які позначають терміни-гіпероніми (родові найменування), у системі понять військової сфери, а також тим, наскільки глибоко і всебічно вивчені певні явища.

Із розвитком і вдосконаленням термінології родо-видові відношення понять усе частіше відображаються у формально-семантичних відношеннях між термінами. Крім того, члени гіперо-гіпонімічної групи, підпорядковані тому самому гіпероніму, можуть перебувати в синонімічних зв'язках (напр., **обладунок, панцир, броня**), бути полісемічними (напр., **рукавиці, костюм**), вступати в омонімічні (напр., **венгерка**) відношення з одиницями інших терміносистем та загальновживаними словами. Узяті окремо, ці зв'язки – лише фрагменти всієї повноти семантичних відношень, характерних для досліджуваної лексичної підсистеми; поєднані в гіперо-гіпонімічній групі, вони становлять певну цілісність лексико-семантичних зв'язків української військової термінології, виступаючи важливим чинником її системності.

Отже, українська військова термінологія – історично сформована і відкрита, системно організована множина спеціальних найменувань різної номінативної природи. Єдність і цілісність цієї динамічної мовної мікросистеми на різних етапах її становлення і розвитку забезпечується, зокрема, наявністю лексико-семантичних відношень між її елементами;

– розвиток української військової термінології відбувався епізодично, хвилеподібно, оскільки визначальними рушіями її динаміки були ідеологічно-політичні умови існування української державності. Найпродуктивнішими

етапами у формуванні української військової термінології є періоди становлення українського війська, а також 90-і рр. XX – поч. XXI ст.;

– полісемія в українській військовій термінології представлена трьома різновидами: внутрішньосистемна (багатозначність усередині української військової термінології), міжсистемна та міжгалузева (багатозначність у межах української термінології як системи галузевих термінологій);

– омонімія в досліджуваній терміносистемі спричинена тими самими причинами, які зумовлюють виникнення цього явища в лексиці загального вжитку – розпадом багатозначних слів та випадковим збігом різних за походженням, але співзвучних номінацій (**галун, кубанка, кант**);

– на основі спільності виконуваної функції формальні варіанти термінів, синонімічні терміни виступають як терміни-варіанти того самого поняття. Сукупність термінів-варіантів, які функціонують на певному синхронному зрізі, мають однакову денотативну співвіднесеність і тотожний поняттєвий зміст, але відрізняються способами й засобами реалізації номінативної функції терміносистеми;

– на основі родо-видових зв’язків терміни об’єднуються в гіперо-гіпонімічні групи. Склад і структура гіперо-гіпонімічних груп у різні періоди функціонування термінів, формальна однотипність родових та видових найменувань, поява або зникнення окремих членів групи зумовлені дією екстралінгвальних та мовних факторів (**венгерка, гусарка, куртка**);

– терміни, які входять до розглядуваних лексико-семантичних парадигм, не існують ізольовано, вони можуть одночасно вступати в гіперо-гіпонімічні, омонімічні відношення, утворюючи цілісність лексико-семантичних зв’язків української військової термінології, виступаючи важливим чинником її системності, постійного розвитку й удосконалення.

ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК НАЗВ ВІЙСЬКОВОГО ОДЯГУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Упродовж останніх десятиліть в українському мовознавстві превалює думка про системне вивчення термінології. Системність лексики закладена в лінгвістичній природі слова, оскільки “словесний знак, що є основним типом номінативних знаків, поєднує дві основні семіологічні функції – уподібнення й розрізнення, передаючи в мові не лише відмінності, але й тотожності, на підставі яких у системі мови виформовуються окремі класи, угруповання та ряди слів” [256: 10]. На думку А.П. Критенка, “система мови складається, принаймні, з трьох окремих великих систем – фонетичної, граматичної і лексичної, з яких найбільшою, найголовнішою і найскладнішою є лексична система” [139: 198]. Остання існує за певними законами, характерними для будь-якої природної терміносистеми: вона є відкритою і поповнюється на всіх етапах свого розвитку. Лексична системність виявляється в сукупності слів, об’єднаних у тематичні групи на основі спільності означуваних словами реалій [220: 223].

Ф.П. Філін розрізняє поняття *лексико-семантичні* і *тематичні групи*, зазначає, що останнім часом словниковий склад мови вважають системою різних лексико-семантичних груп, але під цими групами розуміють зовсім інші явища: об’єднання слів на основі спільності граматично-семантичних значень, спільності значень словотвірних засобів і т. д. [350: 227]. Лексико-семантичні групи слів, на думку Ф.П. Філіна, – власне мовні одиниці, продукт історичного розвитку тієї чи іншої мови. Слова, виражаючи свої власні значення, у рамках однієї лексико-семантичної групи в той же час стають зв’язаними між собою відношеннями, які не байдужі для їхніх власних значень. Це відношення синонімії, антонімії, різних уточнень тощо [350: 237 – 238].

Тематичні групи – це об’єднання слів, в основу яких покладена класифікація самих предметів і явищ [350: 526]. Ф.П. Філін виділив два типи тематичних груп:

1) тематико-мовні (тематико-семантичні) – на підставі предметно-поняттєвого взаємозв’язку за родовим поняттям;

2) тематико-мовленнєві (ситуативні) – на підставі взаємозв’язку із сферами застосування мови [350: 232].

Важливу роль при цьому відіграють позамовні фактори, бо “відбиваючи певні “відрізки дійсності”, слова пов’язані між собою так, як і ті явища дійсності, які вони відображають, хоча не можна нехтувати семантичними

елементами, критеріями, різними семантичними зв'язками" [378: 132, 162; 256: 28]. "Вивчення лексики за тематичними групами дає можливість повно виявити зв'язки і відношення між позначуваними і позначником, встановити обсяг значення і, нарешті, окреслити коло зв'язків слова" [297: 21].

Кожна галузева терміносистема, винятку не становить українська військова термінологія, охоплює цілу низку термінологічних полів, що формуються на основі логіко-поняттєвих відношень, в яких терміни об'єднуються за певними семантичними ознаками. Термінологічні поля пов'язані між собою у плані значення і в плані вираження. У плані змісту відбивається суть поняття, а в плані вираження системність досягається однотипністю словотвірних моделей. Підсистема української військової термінології "Назви військової форми одягу" є складною й багатоплановою, номінації якої за змістом позначуваних понять можна розподілити за окремими групами.

У межах тематичної мікросистеми, яка має складну будову, виділяються лексико-семантичні групи – власне мовні об'єднання слів, які базуються на парадигматичних відношеннях. Подвійна назва групи (лексико-семантична) сигналізує про те, що слово аналізоване як лексема, у всіх його формах і лексичних значеннях, і що об'єднання слів як одиниць словникового складу здійснюється за основною ознакою – за лексичним значенням слова [343: 137].

Семантична ознака може виконувати одночасно дві функції: групувати, об'єднувати лексичні одиниці та роз'єднувати, диференціювати (на підставі інтегральних і диференційних сем) [220: 62]. Семантичні ознаки є компонентами значення окремого слова, а також компонентами, які організовують слова в лексико-семантичні групи. Здатність слова входити до різних лексичних угруповань, сполучатися з різними словами в мовленнєвому потоці свідчить про те, що у структуру його змісту входить сукупність семантичних ознак, які зумовлюють групування слів. Чим більше розрізнювальних сем у плані змісту різних слів, тим сильніший зв'язок між ними. Уявлення про "системність" лексики конкретизує підхід до лексичних одиниць як до таких, семантика яких визначається парадигматичними і синтагматичними зв'язками [377: 6].

Українська військова термінологія надзвичайно різноманітна за лексичним складом. У предметних (тематичних групах) поєднання слів в одну групу відбувається завдяки схожості чи спільності функцій позначуваних словами предметів та процесів в одній конкретній чи різних мовах. Вивчення таких груп обмежується своєрідною інвентаризацією за тим типом, який спроможний наочніше групувати конкретну терміносистему і не має на меті розкрити внутрішні семантичні зв'язки слів, особливості смислової структури мови загалом [343: 133].

Назви військової форми одягу є складною багатоплановою системою, компоненти якої виділяються на підставі логіко-предметного членування, серед них: назви захисного спорядження, одягу та взуття тощо. Залучення позамовних свідчень значно допомагає при класифікації елементів досліджуваного об'єкта, про що свідчать класифікації, запропоновані різними авторами. За основу своєї класифікації беремо поділ захисного спорядження, одягу та взуття за їх професійним призначенням; цей підхід дозволяє вичленувати такі тематичні групи:

1) загальні назви спорядження (**риштунок, військове**);
2) загальні назви одягу (**барма, мундир**);
3) видові назви спорядження (**кольчуга, бадана**);
4) назви короткого верхнього одягу (**куртка, колет**);
5) назви верхнього одягу (**шинеля, черкеска**);
6) назви натільного одягу та верхніх сорочок (**тільник, форменка**);
7) назви поясного одягу (**галіфе, пояс**);
8) назви знаків розрізнення та оздоб одягу (**петлиці, лампас**);
9) назви головних уборів (**місюрка, кашкет**);
10) назви взуття (**черевики, краги**).

Будь-яка тематична класифікація лексики має до певної міри умовний характер, оскільки між виділеними групами не можна визначити чітких меж, що свідчить про відкритий характер тематичної групи.

Загальні назви спорядження

Тематична група "Загальні назви спорядження" представлена термінами: **споря́дження (споря́жене, спора́жене), доспі́хи (доспѣ́хъ), збру́я (збро́я, збрі́я), ришту́нок (ришту́нокъ, рин311ту́нокъ), обладу́нок, бу́тра, військо́ве**, коріння яких сягає давнини. Значна частина лексем, що входять до тематичної групи, є автохтонними: **спорядження, доспѣхъ, обладунок, військове.** Незначну частину становлять запозичення: **збруя, риштунок.**

Домінантою є слово **споряжене** (**споражене**), першу фіксацію якого знаходимо в "Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст." Є.Тимченка [317 II: 349 – 350] у значенні 'приготування', 'обладнання', 'розпорядок'. У сучасних східнослов'янських мовах слово **спорядження** вживається зі значенням 'сукупність предметів, пристроїв, необхідних для чого-небудь', 'предмети озброєння, обмундирування та побутового вжитку бійця, також пристрої для їх перенесення', 'забезпечення

усім необхідним (зброєю, військовим спорядженням)' [286 IX: 578]. Термін **спорядження** став невід'ємною частиною військового словника української мови. Він засвідчений як нормативний у Статутах: Військовослужбовець зобов'язаний охайно заправляти обмундирування, правильно одягати та припасовувати **спорядження** [300: 410].

Семантично близькою до терміна **спорядження** є лексема **доспѣхъ** 'військове спорядження', засвідчена у пам'ятках з другої половини XI ст. [298 I: 711; 136: 103]. Дослідники пов'язують етимологію слова **доспѣхъ** з дієсловами **доспѣти** 'приготувати, зібратися' і **доспѣвати** 'залишатися твердим, зберігатися' [361: 114].

Слово **доспехи** у лексикографічних джерелах східнослов'янських мов засвідчене зі значеннями 'бойове спорядження, озброєння воїна' [278 IV: 332]. До лексеми **доспехи** словниками фіксуються синонімічні назви: 'желѣзная одежда', 'доспѣшное оруженное одеяние' [278 XII: 268, 276], 'одяг воїнський' [78 I: 478]. Лексема **доспѣхъ** у значенні 'зброя військової людини', 'спорядження' активно функціонувала у XIV – XV ст., що підтверджує Галицько-Волинський літопис, а також інші словники [285 I: 321]. Простежується вживання слова і в літописах XVIII ст.: *Здобуто було й інші речі, а саме: намети.. дорогі* ***доспіхи*** *й панцирі з шишаками, мисюрками й карвашами* [50 I: 72].

Слово **доспехи** на сучасному етапі вийшло з військового лексикону і вживається лише у художній літературі з певним семантичним забарвленням: *Не поглумлюся і не відомщу – що у пантофлях, що такі* ***доспіхи*** [131: 131].

Назва **збруя** (**сбруя**) потрапила в східнослов'янські мови з польської [345 III: 568; 91 II: 248]. У російській мові засвідчено лексему **сбруя** (**збруя**) зі значенням 'захисне і бойове озброєння, воїнське спорядження (інакше: 'ратна сбруя', 'воїнська збруя'), 'обладунки' [278 XXIII: 89 – 90]. Через посередництво російської мови слово **збруя** потрапляє до словникового складу української мови: *Турнъ митью нарядывся въ* ***збрую*** [133 VI: 61, 68]; *Несуть пани есаули Козацькую* ***збрую****: Литий панцир порубаний, Шаблю золотую* (283 II: 51).

Аналогічну семантику лексема **збруя** зберігає і в XIX ст.: **збрія, збруя, зброя** 'убір воїнський', 'всеозброєння', 'обладунок' [30: 150]; **зброя, збруя** 'спорядження', 'одяг' [95 II: 285].

У сучасних східнослов'янських мовах слово звузило своє лексичне значення і вживається лише на позначення поняття 'предмети для запрягання або сідлання коней та інших тварин; упряж'; а значення 'спорядження воїна' перейшло до пасивного лексичного складу [286 III: 452 – 453; 279 IV: 1130; 321 II: 433].

На означення поняття 'бойове спорядження воїна в давнину' в українських пам'ятках засвідчена лексема **риштунок**, запозичена білоруською

та українською мовами через польське посередництво (ст.-пол. *rysztunek*) [376: 45] з німецької мови (нім. Rűstung, Rustung): *И гармат турецких двадцять сім з иншими* ***риштунками*** *узяли* [165: 130]; *Пановъ своихъ въ зброяхъ железнихъ и при военнихъ* ***риштунках****.. оставивши* [50 І: 68].

Синонімом до терміна **риштунок** у білоруській мові виступає лексема **амуніція**, в українській – **обладунок, спорядження** [76 IV: 19; 95 ІІ: 804].

Із часом лексема **риштунок** змінює своє первісне значення ‘спорядження’ і закріплюється в мові зі значенням ‘збирання, споряджання куди-небудь; забезпечення, оснащення чого-, кого-небудь чимсь’. З аналогічними значеннями слово **риштува́ння** функціонує і в сучасній білоруській мові [321 IV: 742].

Назва **риштунок** має низку синонімів, які існували в мові в різні історичні періоди, серед них: **обладу́нок, бу́тра** та ін.

Термін **обладу́нок** < **ladъ*, можливо, віддієслівне утворення від *laditi* ‘домовлятися, ладити’ [91 ІІІ: 180]; **бу́тра** ‘одяг, амуніція’: *Та й у мене ота вся козацька* ***бутра*** *була – і каптанок, і пояс, і шапка, і штани, та згоріло все* [384: 60]. Етимологія слова досі не з’ясована.

На позначення одягу і спорядження військовослужбовця засвідчений в українській мові субстантивований прикметник **військо́ве**: *В супроводі мірзи та чисто вбраного у* ***військове*** *тюрка з блискучими срібними півмісяцями на вилогах Ремо пішов у другий двір* (О. Досвітній).

Отже, нечисленну групу загальних назв спорядження представляють автохтонні лексеми (**спорядження, доспѣхъ, обладунок, військове**) та запозичення з польської (**збруя**) і німецької (**риштунок**) мов.

Загальні назви одягу

Тематична група “Загальні назви військового одягу” на позначення поняття ‘сукупність предметів, виробів, виготовлених із тканини, хутра, шкіри, якими прикривають тіло’ репрезентована термінами: **о́дяг (одѣя́ніе, оде́жа); убі́р (убра́ння, убра́нство); пла́тье (пла́тте, пла́тя); су́кня (соу́кня), ша́ти, ри́за, ба́рва, ба́рма, наря́дъ; мунди́р (мундѣ́ръ, мунде́ръ, мунди́ръ); обмундирува́ння; стрій, фо́рма, одностро́й, кармази́н, луда́н, ха́кі.**

Писемні пам’ятки засвідчують низку близькоспоріднених назв одягу, утворених префіксально-суфіксальним способом від псл. *dĕti* “діти”, з іє. **dhē* “класти” [345 І: 509; ІІІ: 121]: одежа, одежда, одеаніє, одияниє, одѣянє, одѣнє, одиньє, одѣнѧ, одѣниє, одѣнїє. З названого синонімічного ряду у писемних джерелах найчастіше фіксуються слова **одежа, одежда,**

одѣниє [298 II: 612–613; 626], які відомі й іншим слов'янським мовам (пор.: рос. **одежда**, блр. **адзежа**, пол. **odzież**).

У староукраїнських текстах книжного й народнорозмовного характеру фіксуються слова **одєжа** й **одѣнїє** з XV ст. [285 II: 74, 76]. Все це вказує на одночасне функціонування пар давніх слів, що склалися в процесі типологічного протиставлення (живомовне – книжне).

Із XV ст. загальновживане слово **одяг** набуває спеціалізованого значення 'військовий одяг': *Они обоихъ сотниковъ своихъ прислали до насъ съ фуріею, абысьмо заразъ имъ **одежу** давали* [8 V: 145]; *Богунъ Чернецкого такъ устрашилъ, убравши козаковъ въ **одежу** татарскую* [174 I: 245]; *Чубенку кушнеру стародубовскому за работу отъ подшиванъ нѣсколько **одеждъ** данъ рубль денег* [353: 192]; *Зъ ними же Козаковъ въ Татарское **одѣяніе** килканадесятъ тисячъ повелъ Хмелницкій **одѣяти*** [74: 54].

Назва **одяг** з її фонетичними та морфологічними варіантами засвідчена загальномовними словниками XIX – першої половини XX ст.: **оде́жа, оди́нье** [30: 258]; **одівка** [95 I: 557]; **оде́жа, одежи́на** [76 II: 38; 95 I: 556]; **оде́жа, о́діж, у(в)бра́ння, оде́жина** (дорога), **ша́ти** [93: 107].

У сучасній українській літературній мові поряд із нормативними словами **одяг, одежа** існують розмовні та діалектні – **одяга, одягало, одяганка, одежина, одежка** [286 V: 645, 624]. У сучасній українській військовій термінології усталився термін **одяг**: *Для складання військової присяги військовослужбовці прибувають у **парадному одязі*** [300: 209].

Синонімом до слова **одяг** у писемних джерелах засвідчено лексему **убиръ** [317 II: 410] (пор.: варіанти – **оубирь, вбирь**). Лексема **убиръ** вживалася не тільки на позначення будь-якого дорогого парадного одягу, а й виступала в спеціалізованому значенні 'обладунок воїна': *А бы(л) **оубирь** на то(м) голїафѣ из мѣди и жєлѣза; А ѡни почали лю(д) слоужєбный въ **вбирѣ** и ѡроужіє готовати* [336: 71]. Крім того, лексема **убиръ** вживалася на позначення будь-якого одягу, зокрема й видової назви чоловічого поясного одягу: *Мусили бристи, порозберавшись зъ споднѣхъ **убіоровъ**.. гдѣ стояла вся армія* [353: 182].

Від слова **убиръ** утворилося ряд похідних – **убранство, убрання** (**обранне**), засвідчених у пам'ятках XVIII ст.: *Панамъ бунчуковимъ товарищамъ.. собратся вамъ в добромъ **убранствѣ*** [85: 62]; **Убрання**, постолы порвалысь [133 I: 17]; *и **обранне** зъ черкаского чимли шамаханского сукна* [174 I: 285]. Лексема **убирь** в значенні уборъ, убранство, одежда, наряд є в "Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XIII ст." Є. Тимченка [317 II: 410 – 411]. У Словнику П. Білецького-Носенка слово **убрання** засвідчується як видова назва сукняних шаровар [30: 362], а у Словнику

Є.І.Шевченка “Українська народна тканина” **убранє** – це штани з тонкого сукна, кармазини [371: 241].

У процесі історичного розвитку української мови семантика лексеми **убір** не зазнала істотних змін, вона вживалася на позначення понять ‘військовий одяг’: **убір, убиря, убор** [95 II: 999]; ‘урочистий святковий одяг’: ***убранє*, *убраннє*** [219: 263; 95 II: 1000; 384: 362]; ‘убрання, наряд’ – ***убір*** [76 IV: 307; 30: 362]. У “Московсько-українському словнику для військових” слова **убір, убрання** подані як синоніми до **стрій** [93: 103, 206]. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов лексема **убір** вживається на позначення поняття ‘те, що одягають на себе; одяг взагалі або багатий, пишний одяг; убрання’ [286 X: 356; 279 XVI: 72; 321 V: 595]. У “Російсько-українському словнику для військових” (1995 р.) засвідчені лексеми **убрання, убір** (пор.: **головний убір**) [42: 195].

На позначення одягу з XV ст. (за даними писемних джерел) в українській мові фіксується слово **пла́тья** [285 II: 152]. Лексема відома іншим слов'янським мовам (пор.: укр. **плаття**, рос. **платье**, блр. **плацце**, д.-р. **платиє** ‘одяг’, д.-пол. **płacie** ‘шматок матерії’). Її походження пов'язують зі словом **плат** [345 III: 275]. Лексема **платте** (**платя**) засвідчена в писемних джерелах української мови XVII – XVIII ст. на позначення військового одягу: *Тому, которій минялся зъ онимъ дракгуномъ на* ***платте****, дать наказаніе 40 ударовъ* [174 I: 160]; *Кравцю стародубовскому Евтуху дано дѣлать двѣ пари* ***платя*** *нового* [353: 142]. Крім значення **плаття** ‘одяг’, у староукраїнських пам’ятках засвідчено слово **плаття** у значенні ‘білизна’ [317 II: 109]. У лексикографічних працях української мови XIX – першої половини XX ст. лексеми **плаття, платє** вживаються на позначення будь-якого одягу [76 III: 192; 95 II: 657].

У сучасній українській літературній мові за словом **плаття** закріпилося значення ‘жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці’, а значення ‘одяг взагалі’ та ‘білизна’ кваліфіковані як застарілі [286 VI: 570]. З аналогічними значеннями лексема засвідчена в російській [279 IX: 144] та білоруській мовах [26 II: 229]. Зокрема, для білоруської мови властиве словосполучення **військове плаття** ‘одяг’ [Там само].

Слово **соукня** (**сукня**) в значенні ‘верхній чоловічий одяг’ [285 II: 401] фіксується в пам'ятках староукраїнської мови з XV ст. Етимологію слова виводять від дієслова **сукати** ‘скручувати, намотувати’ праслов'янського походження [345 III: 799; 388: 525]. Лексема **сукня** в білоруській мові стосувалася одягу військових [39: 311].

З аналогічним значенням назву **сукня** фіксують і українські джерела: *Того ж часу усе у них поотбірано − коні, риништунки, **сукні*** [165: 91]; *У значкового товариша Медовниченка взялъ троихъ **суконъ** за 19 р. 20 к.* [353: 138]; *По битвахъ онихъ.. **суконь** тежъ, подобіемъ коней, въ кождого товариша по килко паръ обрѣлося* [49 I: 72].

Слово **сукня** зі значенням ‘одяг’ [95 II: 934] фіксує ряд словників, хоч очевидною стає тенденція диференціації лексеми **сукня** як найуніверсальнішої назви жіночого одягу [76 IV: 227; 286 IX: 831]. З аналогічним значенням слово **сукня** побутує й у сучасній білоруській мові [321 V: 373].

Тематична група “Загальні назви одягу” в XVI ст. поповнюється лексемою **шати**, запозиченою з германських мов (герм. **hêtaz* ’сукня’) [345 IV: 412]. Слово **chata** в значенні ‘сукня’, ‘багатий одяг’ відоме й польській мові [388: 117].

Лексикографічні джерела східнослов’янських мов фіксують слово **шата** у значеннях ‘плащ’, ‘верхній багатий одяг’; ‘одяг, риза’ [96: 101; 39: 360; 298 III: 1583]. Сема ‘**одяг, риза**’ зафіксована в “Матеріалах до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст” [317 II: 489]. Частотним є вживання лексеми в козацьких літописах: *А напотом велено срібро, **шати**.. жеби тое на потреби войсковіе обернено било* [165: 147]; *Хмелницкій в дорогие **шати** убравшись* [146: 223]; *Многиі Козаки.. въ **шатахъ** при риштунках дорогихъ, въ Поляковъ добутихъ* [74: 54]. Від лексеми **шати** утворено прислівник **шатно** зі значенням ‘у багатому, розкішному, гарному одязі’: *И усі козаки, при нему будучіе, яко люди достатніе, на конях добрих, **шатно** и при орюжю* [165: 90].

Сема ‘багатий одяг’ зберігається за словом **шата** (**шати**) в XIX – на початку XX ст.: **шата** ‘броня’ [219: 293]; **шата** ‘одежа, убранє, одіж, убір, плаття’ [95 II: 1084]; **шата** ‘багатий одяг’ [76 IV: 486; 30: 396]: *Он молод жовняр ляг си на мураві, Личко студене, **шати** му кровaві* [346: 37].

У сучасній українській літературній мові слово **шата** (**шати**) вживається на позначення поняття ‘багате, розкішне, святкове вбрання’ [286 XI: 420].

До аналізованої тематичної групи належить лексема **риза**, яка в українських лексиконах XVII ст. відома на позначення військового одягу. М. Фасмер вважає, що слово **риза** запозичене з грецької мови (*ρίζα* ‘передпліччя’) [345 III: 482]. Крім того, лексема **риза** частіше вживалася на позначення одягу церковнослужителів; вона притаманна насамперед книжному мовленню.

Із XVII ст. спостерігається родо-видова диференціація слова **риза**, за якої простежується розрізнення видових понять: ***риза военная***; ***риза воиновъ***; ***рыза верхняя***; ***риза долгаѧ; риза мужеска; риза побѣдоноснаѧ; риза воинственнаѧ*** [273: 83, 120, 181, 501].

На подальших етапах розвитку української мови слово **риза** як назва військового одягу не закріпилося. Воно вживається на позначення поняття ‘одяг священика’ [95 II: 802; 76 IV: 16]. З аналогічним значенням назва функціонує і в сучасній білоруській мові [321 IV: 735]. У сучасній українській та російській мовах лексема **риза** полісемічна: ‘верхнє вбрання священика’, ‘парадний одяг царів’, ‘металеве покриття, оздоблення на іконах’ та ін.

Поняття ‘формений одяг’ репрезентувала в XVI – XVIII ст. лексема **ба́рва**. Автори “Історичного словника українського язика” за ред. Є. Тимченка подають значення ‘умундурування військове’ [319: 57 – 58]. На думку етимологів, слово запозичене слов'янськими мовами (пор.: укр. **барва**, рос. **барва**, блр. **барва**, пол. **barwa**) з німецької мови через польське та словацьке посередництво [91 I: 140; 390: 26]. За свідченням писемних джерел та лексикографічних праць, лексема **барва** (**баръва, барьва**) позначала ‘колір’, ‘одяг, мундир, лівреея’, ‘прикмета, ознака’ [287 II: 21]; ‘формений одяг’, ‘одяг для солдат’ [76 I: 29; 219: 12]: *А на пѣхоту **барву** суконную и грошовый придаток* [8 V: 241]; *Піхоті і конним, которим **барву** давали* [165: 128].

У білоруській мові слово **барва** засвідчене у значенні ‘святковий одяг’ [39: 37] і ‘ліврея, мундир’ [68 I: 194].

Назва **барва** на позначення військового одягу в сучасній українській літературній мові не вживається.

До номінацій форменого одягу належить лексема **ба́рма**: *Молодикамъ своимъ **барму**, сукно и грошей по пол. 8 зол. раздалемъ* [174 I: 23]; *Дали зимнюю **барму** служителям* [174 IV: 224]. В “Історичному словнику українського язика” Є. Тимченка лексеми **барва** і **барма** подані як синоніми [319: 59].

Етимологи вказують на запозичення слова **барма** з давньоісландської мови (< д.-ісл. *bartmr* ‘край, берег’; частково змішалося з *брам* ‘вузька смужка хутра для обшивання’, запозичене через німецьке посередництво) [91 I: 144 – 145; 232: 17; 345 I: 127 – 128].

У “Словаре русского языка XI – XVII вв.” та “Материалах для словаря древнерусского языка” І.І. Срезневського лексема **барма** (**бармы**) зафіксована зі значеннями ‘дорогоцінний наплічник, прикраса князівського чи царського вбрання’ [278 I: 74; 298 I: 42; 88: 3]. З кінця XV ст. вона позначала одну з необхідних регалій князів при коронуванні. На думку Г.М. Миронової, слово **барми** належить до давньоруського періоду, хоч не виключено, що ця реалія існувала раніше її фіксації [183: 16]. Із XVI ст. починає вживатися лексема **бармиця** із семантикою ‘кольчужна сітка, від нижньої частини шолома до плечей’ [278 I: 74; 78 I: 50]. Назва **барма** трапляється зрідка в пам'ятках білоруської мови. У літературній білоруській мові за словом **бармы** закріпилося

значення ‘частина князівського убору у формі наплічників із золотим шитвом і коштовностями’ [321 I: 345].

Лексему **барма** з різним значенням фіксує низка словників. Зокрема, в “Етимологічно-семантичному словнику української мови” І. І.Огієнка [186 I: 121] – це ‘оздоблена офіційна одежа’, у Словнику за редакцією Б. Грінченка – ‘мундир, ліврея’ [76 I: 31], у “Німецко-малорускому словарі” Є.Желехівського – ‘одяг, убір, стрій’ [95 I: 14]. У сучасних східнослов’янських мовах слово **барма** перебуває у пасивному лексичному складі.

Від століття до століття тематична група загальних назв одягу поповнюється новими лексемами. У кінці XVII − на початку XVIII ст. у писемних джерелах на позначення поняття ‘одяг’, ‘спорядження’ з’являється лексема **ня́рядъ**: *Латынъ якъ царь въ своимъ* ***наряди*** *Ишовъ въ кругу своихъ вельможъ* [133 IV: 26]; *И из маетностей монастирских, боярских з человіка двадцяти пяти салдата виставливано, зо всім* ***нарядом****, оружем, харчу и одежею* [165: 162]. “Словарь русского языка XI – XVII вв.” лексему **нарядъ** фіксує зі значенням ‘одяг спеціального призначення’ [278 X: 229]. На думку М.Фасмера, слово походить з псл. **obrodьje* ‘ряд’ [381 XXIX: 120 – 121]. П.Я. Черних засвідчує, що “слово **нарядъ** спочатку в російській мові означало тільки ‘порядок’, згодом у військовій справі − ‘спорядження’ [362 II: 217].

Із другої половини XIX ст. словники фіксують назву **наряд** зі значенням ‘убрання’ і ‘збруя’ [76 II: 517; 286 V: 179 − 180]. **Наряд, убрання** – синоніми в сучасних східнослов'янських мовах [286 V: 179; 279 VII: 468; 251 I: 493].

До загальних назв форменого одягу військових належить і лексема **мундир**, яка є запозиченням з німецької мови [91 III: 534; 345 III: 9; 361: 245; 367: 276; 390: 312].

Слово **мундир** відоме майже всім слов'янським мовам: укр. **мундир**, рос. **мундир**, блр. **мундзір**, пол. **mundur**, чес. **mundur**, слц. **mundur**, схв. **мундир**. Фактичний матеріал свідчить про незначну різницю між часом перших фіксацій слова в українській і російській мовах. Лексема відображена в лексиконах Петровської епохи. Як зазначають дослідники, “різнобій у графічній передачі цього слова красномовно свідчить про його новизну. Термін зафіксований у першому словнику малозрозумілих іншомовних слів, що його частково відредагував Петро I” [71: 65].

У писемних джерелах української мови XVII – XVIII ст. назва **мундир** вживалася у формі однини та множини: *Компанейскіє полки, которые въ зеленыхъ козацкихъ* ***мундирахъ*** *ходили* [368: 68]; ***Мундеръ*** *мой жолнерскъ, то есть кармазиной* [16: 302]; *До 1763 года выборные козаки не во всѣхъ полкахъ одинакій имѣли* ***мундиръ*** [368: 66]; *Купленъ* ***мундѣръ*** *со всѣмъ приборомъ*

Юску за 6 р. [174 I: 241]; *А Максимові кривому Нічого не вадить; Шкандибає на милиці і гадки не має. А в неділеньку святую **Мундир** надіває* [283 I: 425]. У російській мові на початку XVIII ст. лексема **мундир** деякий час вживалася як збірна назва і відмінювалася лише в однині [362 I: 425].

Адаптація слова **мундир** зумовила ряд фонетичних варіантів: **мундир, мундур** 'уніформа, одностій' [95 I: 458]; **му́ндур** [209 I: 456]; **мунде́р, мунди́р, мунду́р** [76 II: 454].

У сучасній українській літературній мові лексема **мундир** вживається на позначення поняття – 'парадний або буденний одяг певної форми' [286 IV: 826 – 827]. Сучасні лексикографічні джерела російської і білоруської мов фіксують термін **мундир** зі значенням 'військовий або цивільний форменний одяг' [279 VI: 1364; 321 III: 181]. Відзначено чималу кількість префіксально-суфіксальних дериватів, що свідчить про активне функціонування терміна і в українській, і в інших слов'янських мовах. Зокрема, похідне утворення **обмундирува́ння** має значення 'комплект форменого одягу' [286 V: 544; 279 VIII: 260; 321 I: 64]: *Начальник речової служби полку зобов'язаний забезпечити своєчасну видачу (пошиття) **обмундирування** офіцерам, прапорщикам та військовослужбовцям, які проходять службу за контрактом, і контролювати якість його пошиття* [299: 51]. Слово **обмундирування** ввійшло до низки термінів-словосполучень: *парадно-вихідне обмундирування*, *повсякденне обмундирування* [299: 78].

У Петровську епоху в словниковому складі східнослов'янських мов з'являється слово **фо́рма** із загальним значенням 'одяг'. Лексема запозичена з латинської мови за посередництвом польської [345 IV: 203; 362 II: 321].

На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов лексема **форма** значно розширила своє значення. Вона вживається на позначення 'спеціального однакового за кольором, кроєм та іншими ознаками одягу для осіб певної категорії (військових, учнів, спортсменів та ін.)' [286 X: 619; 279 XVI: 1487; 251 II: 560]. Словосполучення *військова форма* синонімічно співвідноситься з лексемою **мундир** [78 IV: 537]. Лексема **форма** входить до складу словосполучень 'форма одягу', 'військова форма одягу', 'зимова форма одягу', засвідчених лексикографічними джерелами, військовими статутами тощо. Напр.: ***військова форма одягу військовослужбовців***, ***армійська форма одягу***, ***вартова форма одягу***, ***військова форма одягу***, ***форма одягу***, ***постовий одяг.*** "*Начальник гарнізону зобов'язаний встановлювати час переходу військових частин гарнізону на **літню** чи **зимову форму одягу*** [299: 262]; *Громадяни, які проходять військову службу у Збройних Силах України, при виконанні обов'язків служби носять **військову форму одягу**, їм довічно встановлюються законом військові звання*" [100: 21].

На позначення загальних назв військового одягу в українській мові певний час вживалася лексема **строй**. З аналогічним значенням назва **строй** відома білоруській [39: 309] та польській мовам [388: 519]. Дослідниця мови "Літопису Самовидця" Л.І. Батюк зауважує, що "літописець вживає слово, поширене в південно-західних говорах, **строй**. Очевидно, припускаючи, що воно може бути не всім зрозуміле, автор літопису пояснює його іншим словом: *..інніи новіи **строй** или **одѣяніе** нѣмецкое носити* [22: 34]; *А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшій еще **строй** учиненни* [356: 363].

На думку Г. В. Войтів, "найменування **строй** успадковане староукраїнською мовою з давньоруської, де воно означало ‘лад, порядок’ [336: 73].

Словник "Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст." Є. Тимченка фіксує два значення лексеми **строй**: ‘наряд, убір’ і ‘лад, порядок’ [317 II: 371]. Слово **строй** на позначення загальної назви військового одягу не набуло значного поширення в українській мові XVII – XVIII ст. Лексикографічні джерела в XIX ст. указують на розширення семантики лексеми: **стрій** ‘наряд, святковий стрій’ [95 II: 928]; **стрій** ‘костюм, убір, наряд’ [76 IV: 216], **строй, стрій** [219: 250]. У сучасній українській літературній мові слово **стрій** у значенні ‘те, у що наряджаються, вбираються; наряд’ кваліфікують як розмовне [286 IX: 773].

Лексема **стрій** стала основою для утворення композита **однострій** на позначення ‘військового форменого одягу; уніформи’ [286 V: 639]. Слово властиве лише українській мові: *Наближається струнка лава сірих **одностроїв*** [244: 146]; *Я готовий одягнути австрійський **однострій*** (Р. Іваничук). Слово **однострій** – ‘військовий одяг’ – є складником термінів-словосполучень, представлених у "Проектах Статутів Збройних сил України": ***повсякденний однострій, військовий однострій, спеціальні однострої, парадно-вихідні однострої.***

Узагальнювальну функцію номінації одягу виконувало слово **кармазúн**. Етимологи вважають, що це запозичення через польську і, можливо, німецьку мови (нвн. *Karmesin* ‘червона фарба’) з італійської, що пов’язане з араб. *qermazi* [91 II: 393; 345 II: 201; 73: 135; 232 I: 299]. І.І.Огієнко зазначає, що "в Україну [а звідси в Москву] слово прийшло через польське **karmazin** – ‘червоний колір, який був улюбленим кольором польської шляхти, з цього матеріалу вона шила собі жупани’ [186 II: 194]. У польській мові слово **karmazin** мало кілька значень: ‘червоний колір’, ‘фарба’, ‘тканина або шата кармазином фарбована’ [389: 321; 388: 220]. У білоруській мові слово **кармазин** вживається в значенні ‘тканина темно-червоного кольору’ [39: 141]. Зі значенням ‘тканина’ [298 I: 1197] і ‘колір’ [278 VII: 81] воно було відоме російській мові.

На колір вказують і матеріали пам'яток української мови: ***кармазинъ*** – *червенъ* [157: 121]; ***кармазинъ***. *Соссит Соссіпит.* ***Кармазиновый***. *Coc[ci] neus* [273: 457]; *чръвлѣнъ, чръвень*: *чръвецъ*, ***кармазинъ, кармазинова*** *фарба с червцю* [156: 156].

У подальший період на українському мовному ґрунті розвинулося значення 'одяг': *Сивий-сивий, як голуб, у дорогих* ***кармазинах****, вискакує, попереду йдучи, запорожець* [143: 31]; *Вже й тобі, пане гетьмане, час у* ***кармазини*** *вдягатися* [98: 224].

У лексикографічних джерелах української мови лексема **кармазин** засвідчена у значенні 'червоне сукно' [95 I: 336; 76 II: 222]. У Словнику П. Білецького-Носенка зареєстровані лексеми **багрецъ, багряница,** що відповідають слову **кармазинъ** [30: 180] і мають значення 'багряна шовкова тканина' [78 I: 36]. Від слова **кармазин** утворилося ряд похідних, серед яких: **кармази́нник** 'той, хто носить кармазини, взагалі багата людина', **кармази́новий** 'виготовлений із кармазину' [76 II: 222; 95 I: 336], які на сучасному етапі перейшли до пасивного словника української мови [286 IV: 108]. У сучасній українській літературній мові назва **кармазин** вживається в трьох значеннях: 'старовинне дороге темно-червоне сукно' (з цим значенням слово вживається в білоруській та російській мовах [279 V: 822; 251 I: 347]), 'одяг із цього сукна', 'той, хто носив одяг із цієї дорогої тканини' та у переносному значенні – 'густо-червоний колір'; 'багрянець' [286 IV: 107].

Слово **лу́да** [**лꙋ́да**] на позначення плаща, накидки засвідчене у пам'ятках найдавнішого періоду [136: 176; 278 VIII: 292; 298 II: 49]. На думку А.С.Львова, у "Повісті временних літ" воно двічі вживається як назва одягу варязького князя Якуна [170: 69]. Континуантом давньоруського **лꙋда** виступає на східнослов'янському терені лексема **лудан.**

Найчастіше слово **лудан** у слов'янських мовах тлумачать як запозичення з германських мов і зіставляють із нвн. Loden 'грубе сукно' [91 III: 299 – 300; 73: 193; 232 I: 474; 345 II: 529]. У "Словаре русского языка XI – XVII вв." слово **лудан** зафіксовано у значенні 'ґатунок шовкової тканини' [278 VIII: 180]. З аналогічним значенням слово **лудан** відоме було білоруській мові [68 XVI: 306].

У пам'ятках української мови лексема **лудан** вживається на означення тканини, з якої шили одяг військові: *Барму молодикамъ моимъ далемъ* ***лудану*** *бѣлого* [174 I: 78]. А.С. Львов зауважує, що українське **лудан** – це різновид блискучої тканини, а також каптан із цієї тканини, *лудина одяг, лудіння плаття*, *одяг* свідчать про те, що запозичене слово асимілювалося в розмовному мовленні, прийнявши слов'янські словотвірні суфікси -[а]нъ, -ин-а [170: 69].

У лексикографічних джерелах слово **лудан** зафіксоване з різними значеннями: **лудан** ‘різновид блискучої тканини’ [76 II: 379]; ‘одяг, святковий убір’ [95 I: 414]; з блискучої матерії жупани, жупани, розшиті золотом [219: 128; 95 I: 414]; ‘назва тканини і каптан, пошитий із цієї тканини’ [160: 117]; **лудина** [заст.] ‘одяг, убрання’ [95 I: 415; 178 V: 37]. У псковських говірках лексема **лудан** зберегла значення ‘шовкова річ – хустка, фартух’ [78 II: 271]. Словники сучасної української літературної мови, на відміну від російських та білоруських, подають слово **лудан** із значенням ‘блискуча тканина’, ‘пошитий з неї одяг’ [286 IV: 552].

На початку XX ст. зафіксовано лексему **ха́кі.** Джерелом поширення в західноєвропейських мовах вважають англійське слово **khaki**. В англійську воно прийшло із хінді, куди потрапило з перської мови (інд. Khaki – колір землі) [362 II: 329]. Військове обмундирування захисного кольору **хакі** вперше з’явилося в 1857 р. в англійських армійських загонах в Індії [Там само]. У сучасній українській літературній мові слово вживається як прикметник у значенні ‘сірувато-зелений з коричневим відтінком’: *Мундир кольору **хакі** з великими накладними кишенями на грудях тиснув його і дратував* (Ю. Бедзик); і як невідмінюваний іменник зі значенням ‘тканина або одяг такого кольору (переважно у військових)’: *На вулицях обиватель губився серед виразного **хакі**, причому не лише національної іспанської армії* (І. Ле).

З аналогічним значенням слово **хакі** функціонує в сучасній російській та білоруській мовах [279 XVII: 10 – 11; 26 II: 659].

Тематична група “Загальні назви військового одягу” налічує 20 лексем, які характеризуються дублетними рядами назв, спричинених фонематичною диференціацією: **платте / платье; шата / шати; мундир / мундур/ мундер**; акцентною: **му́ндур / мунду́р**; словотвірною: **убиръ/ убрання/ убранство/ убранье / уборство / убор**; граматичною: **одежа / одяг / одінє**. Серед способів творення номенів виділяємо назви, утворені морфологічним способом (**обмундирування, однострій**); лексико-семантичним (**кармазин, лудан, хакі**) та синтаксичним (**військова форма одягу**). Термінами-словосполученнями легше, ніж іншими словотвірними засобами, передати належність до класифікаційного ряду, яка ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять. Засвідчені двокомпонентні терміносполучення, утворені за найтиповішою моделлю “прикметник+іменник” (***парадно-вихідне обмундирування***, ***спеціальні однострої***, ***повсякденне обмундирування***); “прикметник+іменник+іменник” (***військова форма одягу***, ***зимова форма одягу***).

Основу тематичної групи “Загальні назви військового одягу” становлять праслов’янські за походженням слова: **одежа, одеаніѧ, одеянє** (одяг), **пла-**

тье, сукня, нарядъ, строй. Наявні також запозичення з польської (**убиръ**) та грецької (**риза**) мов. За польським і словацьким посередництвом у східнослов'янські мови із німецької потрапило слово **барва**, через німецьку мову з давньоісландської – **барма**. З німецької запозичено лексему **мундир**. На українському ґрунті утворено лексему **одностріій**.

Домінантним у досліджуваному ряді лексем є фіксоване впродовж усього історичного періоду слово **одяг** (**одежа**). Лексеми **убір** і **шата** зберігають у системі східнослов'янських мов значення 'багате, пишне вбрання'. Як історизм на східнослов'янському мовному ґрунті вживається лексема **барма**. Слово **наряд** сьогодні полісемічне. На сучасному етапі незмінними залишилися основні функції лексем **мундир, форма, одяг**. До сучасного військового словника з проаналізованих вище назв увійшли терміни **одяг, форма, мундир, обмундирування**.

Видові назви захисного спорядження

Військова форма одягу має свою давню історію. Джерела її виникнення сягають далекого минулого, часів виникнення на землі озброєних загонів і масових армій. Спочатку це був звичайний цивільний одяг із припасованими предметами захисного спорядження, яке, по суті, слугувало військовою формою одягу, що відрізняла дружинника чи ополченця від звичайного громадянина.

Розвиток взаємозв'язків з іншими народами, а також війни, що розв'язувалися між державами, сприяли запозиченню окремих видів захисного спорядження, а разом із цим і його назв. Крім того, один і той самий різновид захисного спорядження в певний період, часто залежно від матеріалу, оздоблення, дрібних деталей, називали неоднаково. Усі ці фактори вплинули на формування групи лексики, компоненти якої об'єднуються на основі спільної функціональної ознаки "захист".

Підгрупа "Обладунки для захисту тулуба" представлена лексемами: **кольчу́га, бада́на, бе́хтер, бро́ня́, па́нцир, залізня́к, караце́на, кіра́са, ла́ти, тиляги́, куя́к, колонта́р, нагру́дник, па́порз, ю́шман, зерца́ло, тегиля́й.**

Реалія, названа словом **кольчуга** на позначення поняття 'обладунок у вигляді сорочки з дрібних, міцно сплетених металевих кілець' [253: 60], з'явилася на Русі у ІХ – Х ст. [341 ІІ: 159] з фонетичними варіантами: **кольчюга, колчюга, кольчага**. Етимологію лексеми пов'язують зі словом **кільце**, що походить із псл. **kolьce* [381 Х: 167; 345 ІІ: 299; 367: 207; 366 ІІ: 220; 388: 245] або ж із псл. **kъlčuga* [114: 221]: *20* ***колчюгъ*** *съ сѣченымъ колцомъ, Нѣмецкихъ* [298 І: 1262].

У пам’ятках польської мови **kolczuga** вживається у двох значеннях: ‘панцир кільчастий’ [389 II: 403] і ‘зброя’ [392 II: 346]. У білоруських джерелах слово **кольчуга** не засвідчене. У пам’ятках української мови XVI – XVII ст., за даними картотеки Є.К.Тимченка, слово **кольчуга** не зафіксоване, очевидно, на зміну реалії, позначуваної терміном **кольчуга**, існувала інша назва. Пізніше його засвідчують у значенні ‘кільчастий панцир’ [247: 75] та сучасні лексикографічні джерела із семантикою ‘частина старовинного захисного військового спорядження у формі сорочки з металевих кілець’ [286 IV: 239; 321 II: 594; 279 V: 1210]. Лексема **кольчуга** широко використовується у творах українських письменників на історичну тематику: *Не бракує тут і княжих воїв у* ***кольчугах*** *та з гострокутніми черленими щитами* [351: 17]. Агентивне утворення **кольчужник** ‘воїн, одягнений у кольчугу’ кваліфікують як історизм; композити **кольчугалюміній, кольчугалюмінієвий** – новотвори [286 IV: 239; 251 I: 366; 252 II: 683].

У джерелах Київської Русі широко засвідчене слово **броня***,* що адаптувалося у східнослов'янських мовах в різному фонетичному оформленні: **бръня, бронѣ, брони, бръню, брон, бронь** [298 I: 183; 136: 38; 280 I: 84] на позначення поняття ‘різновид захисної зброї, що оберігала воїна від ураження стрілою чи списом’ [171: 297]. Етимологи вважають псл. **brъnja* давнім запозиченням із мов германської групи [91 I: 262 – 263; 345 I: 217–218; 73: 29; 232 I: 46; 361: 42; 362 I: 113]. За твердженням окремих дослідників, для слов'янської і германської мовних груп спільне значення ‘кольчуга’, ‘панцир’ [175: 59; 376: 35]. Про активне побутування терміна **броня** в давньоруській мові свідчить значна кількість похідних утворень, серед яких Ф.П. Сороколєтов називає і агентивне утворення **бренидьць** ‘воїн, одягнений у броню, захищений панциром, латами; кольчужник’ [297: 109]; **броня** ‘панцир, лати, кольчуга, обладунок із заліза чи міді, який носили поверх одягу’ [280 1: 84]. Слово **бронь** відоме й іншим слов’янським мовам: укр. **броня**, рос. **броня, броня, бронѣ, брони** ‘військовий обладунок’, ‘лати’, блр. **бронь** (**броня**) в значенні ‘військові обладунки, лати, панцир’, згодом лексема **бронь** закріпила за собою значення ‘амуніція’ [68 II: 192, 223].

У різні історичні періоди **бороня** (**броня***)*, **бронь** – ‘те, що служить для оборони; зброя’ (XV ст.) [319 I: 127, 143] в українській мові позначали різні поняття: ‘лати, панцир’ (XVII ст.); **броня, бронѣ** у значенні ‘зброя’ (XVI ст.) та ‘обладунок’ (XVII ст.) [287 I: 3]. Слово із семами ‘зброя’ і ‘військовий обладунок’ відзначене також у пам'ятках української мови наступного періоду: **брон** ‘ѡружїє броня’ [157: 100]; **Бронѧ́** [273: 431]; **броня** [273: 72]; **брон**: ‘зброя, панциръ, карацена, бронь’ [156: 12]. Спостерігається активне

використання лексеми в українських пам'ятках та енциклопедичних джерелах: *Списи так ламалися [об **броню**], наче це були удари грому* [164: 403]; *Степовики носили теж **броні*** [111: 24]; *В **броню** наряджалося військо [облещися в оружиє] звичайно перед боєм* [90: 116]. Лексема виявляє достатню словотвірну активність: **бронне** 'збройно, зі зброєю'; **бронникъ** – 'зброяр, бронный', **брониний** – 'який стосується зброї, збройовий'; **броноборецъ** – 'воїн' [287 I: 16]; **броноборецъ** 'бронникъ', **бронономошу** [273: 431].

Лексема **бро́ня** активно вживається в східнослов'янських мовах зі значеннями: [*заст.*] 'металевий одяг для захисту тулуба воїна' та 'захисне облицювання із сталевих плит на військових кораблях, поїздах, автомобілях і т.ін.', а також у переносному значенні – 'закріплення когось або чогось за ким-, чим-небудь; документ на це закріплення' [286 I: 239; 279 I: 638; 321 I: 400].

У словниках давньоруського періоду засвідчено лексему **па́нцир** [**пансырь**] у значенні 'сорочка з рукавами до колін і вище' [136: 229; 88: 131; 254: 96]. **Панцир** – це кільчастий обладунок у формі каптана, що сягає до колін і вище, з рукавами по зап'ясток чи до ліктя. Панцирі виготовляли із намистом чи без нього, з розрізами чи без них; на грудях, спині і по подолу їх прикрашали мішенями чи обшивали міддю [254: 96; 298 II: 875]. **Панцир** у давні часи та за середньовіччя був частиною бойового спорядження воїна для захисту тулуба від ударів зброї. Панцирі виготовляли спочатку зі шкіри тварин і дерева, пізніше – з прядива, рогів, копит та металу. У Київській Русі за **панцир** правила кольчуга, виготовлена з дрібних металевих кілець. У XV ст. в Європі були поширені суцільні металеві панцирі. В Україні такі панцирі виготовляли в XVI ст. З розвитком вогнепальної зброї **панцир** втратив своє значення. У сучасних умовах для захисту від куль і уламків снарядів чи (мін) застосовують сталеві нагрудники, спеціальні нейлонові та склопластикові жилети [338 VIII:159].

Слово **панцыръ**, на думку етимологів, є запозиченням із середньоверхньонімецької мови через польське або чеське посередництво [91 IV: 280; 345 III: 199; 388: 393; 390: 352; 192: 410; 232 II: 13; 73: 247; 361: 288]. Воно відоме й іншим слов'янським мовам (пор.: рос. **панцырь** [**пансырь**], польське **pancerz** 'металеве убрання солдата' [393 VI: 22], блр. **панцеръ** 'панцир' [298 II: 875; 278 XIV: 146]. На думку російської дослідниці М.Ф. Тузової, серед назв військового обмундирування переважають назви звичайного цивільного одягу: **плаття, сіряк** (**зипун**), **кафтан**, що зумовлено відсутністю в російських військах у XVII ст. єдиної форми (її було введено лише у XVIII ст. зі створенням у Росії регулярної армії). Виняток у цій групі становлять словосполучення **ратне плаття** (військовий одяг) і слово **панцир** (захисний одяг для верхньої частини тіла) [328: 5 – 6].

Найпродуктивніший період уживання слова **панцир** в українській мові припадає на XV − першу половину XVIII ст. За даними словників, лексема **панцир** переважно також репрезентує поняття 'обладунок': **па́нцер** 'броня' [76 III: 94]; **па́нцир** 'броня' [95 II: 600]; **па́нцирь** 'кольчуга' [30: 271]. Ф. Піскунов засвідчує лексему **залізня́к**, уживану в одному синонімічному ряду з **панцир** і **кіраса** [219: 82].

Термін **панцир** став основою для творення дериватів **панце́рник** 'кірасир, латник'; **панце́рний** 'броненосний, військо, кірасири': *Кличе пишний пан Єрема перед себе Голку, − молодого отамана* ***панцерного полку***; ***панцерні бояре*** [76 III: 94]. Останнє стало складовою термінів-словосполучень: ***панцырная хоругвь*** [15 3/III: 417]; ***панцырный товарищ***, ***панцырный ротмистр*** [15 2/III: 3]; ***службы*** *нашей* ***панцерной***, ***панцерное боярство*** [8 IV: 15]. Словосполучення **панцирні слуги** в значенні 'бояри' засвідчене в "Малоруско-німецкому словарі" Є. Желехівського та С. Недільського [95 II: 600]. **Панцирні бояри** – категорія служилих людей у Великому князівстві Литовському (згодом – Речі Посполитій) в XV – XVIII ст.; у т.ч. на загарбаних землях Білорусі й України. Походять із панцирних слуг, які повинні були відбувати службу на коні і в тяжкому "панцирному", звідси й назва озброєння [338 VIII: 159].

У сучасній українській літературній мові, як і в споріднених із нею мовах (російській, білоруській), слово **панцир** на позначення поняття 'частина старовинного, звичайно металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї' є застарілим [286 VI: 53; 321 III: 671; 279 IX: 127]. Натомість воно значно розширило свою семантику і на сучасному етапі вживається на позначення понять у різних терміносистемах, у біології – 'твердий покрив тіла деяких тварин', у техніці – 'броня, жорсткий водолазний скафандр, призначений для роботи на великих глибинах'; 'металева обшивка в автомобілів, поїздів, військових кораблів'; переносні значення: 'велика кількість однорідних або однакових предметів, які щільно вкривають, облягають собою що-небудь', 'якась риса людської вдачі, поведінки і т.ін., що ніби захищає від чого-небудь' [286 VI: 53]. Первісне значення 'воїн, одягнений у панцир' модифікував і суфіксальний дериват **па́нцирник**, що на сучасному етапі відомий як назва автомобіля, поїзда, військового корабля, покритого панциром [Там само].

Своєрідним синонімом до лексеми **панцир** можна вважати засвідчене в XVII ст. слово **караценъ** (карацена), яке означало броню, кольчугу [157: 121; 317 I: 358], що походить від лат. *corazina*, пов'язаного з *coria* '*шкіра*' [388: 219]. У східнослов'янські мови воно потрапило з польської мови, у пам'ятках якої **karacena** − це зброя і панцир [388: 219; 389 II: 315]. З аналогічним значенням слово вживалося в українській і білоруській мовах. У ро-

сійській мові лексема **карацынъ** відома у значенні ‘військовий обладунок’ [278 VII: 76]. **Караценъ** – броня [96: 36]. Слово **карацена** не ввійшло до лексичного складу сучасних східнослов’янських мов. Із проаналізованих нами праць назву **карацен** у значенні ‘броня’ фіксує лише Словник української мови Д. І. Яворницького [384: 337].

Слово **кирись** ‘нагрудні лати’ належить до пізнішого засвідчення номінацій захисного спорядження в українській мові [273: 457]. Дослідники вказують на запозичення лексеми з латинської мови через посередництво французької [фр. *cuirasse*], що походить від лат. *corium* ‘шкіра’ і споріднене з псл. **kora* [91 II: 449; 388: 231; 345 II: 236; 73: 140; 232 I: 309; 390: 253]. Польські джерела вперше фіксують слово зі значеннями ‘панцир’ і ‘зброя’ [393 X: 329]. У старобілоруській мові, як свідчать писемні пам’ятки, лексема відома з XVII ст. як назва військового обладунку [68 XV: 92; 16: 155; 17: 69], у російській мові **кирисъ, киризъ** відоме у XVII ст. у значенні ‘панцир, що захищав усе тіло з голови до ніг’ [278 VII: 134]. Із XVII ст. лексему **кірисъ** із семантикою ‘броня, лати’ документують староукраїнські пам’ятки [317 I: 365]. Дослідники історії російської мови кваліфікують похідне утворення **кирасиръ** як західне запозичення в Петровську епоху [290: 142]. **Кирасъ** [рос.] – обладунок чорного кольору, обшитий навколо червоною шкірою і підкладений білим полотном на ваті, який тримався на кірасирі за допомогою двох лосиних пасів [104: 18]. Лексема виявляє достатню словотвірну активність у всі періоди функціонування: ***кири́сникъ*** [273: 457]; *и зъ бывшимъ поруччикомъ* ***кирасирскимъ*** *Ланцкимъ видѣлись* [353: 440]; *провождено тѣло пятма баталіонами отъ пѣхоты и* ***кирасировъ*** [353: 251]. Семантика ‘бойовий обладунок’ залишається за лексемою і в XIX ст. [384: 352].

У російських діалектах слова **кирас, кираска, кираса** відомі як назви жіночого одягу [277 VIII: 218]. На сучасному етапі розвитку східнослов’янських мов слово **кіраса** перейшло до розряду історизмів і використовується у двох значеннях: ‘металевий панцир на груди й спину для захисту від холодної та вогнепальної зброї’, ‘у західноєвропейських і російській (до 1917-го р.) арміях – частина парадного одягу деяких гвардійських кавалерійських полків’ [286 IV: 168; 321 II: 688; 279 V: 960]. Засвідчені деривати **кірасир** ‘вершник важкої кавалерії, захищений кірасою’, ‘солдат або офіцер кавалерійських полків’, ‘воїн важкої кавалерії, який був захищений кірасою і мав на озброєнні палаш, карабін і пістолет’ [286 IV: 168; 321 II: 688; 279 V: 960; 338 V: 201]; **кірасирський** – кірасирський полк.

До числа назв військових обладунків належало і слово **ла́ти** на позначення поняття – ‘металеве спорядження стародавнього воїна, яке захищало від

холодної, а пізніше і від вогнепальної зброї'. **Лати** складалися з двох пластин: нагрудної і наспинної, які на плечах і боках з'єднувалися застібками чи гачками з петлями [254: 72; 298 II: 12].

Етимологію слова **ла́ти** дослідники пов'язують із псл. **lata* (варіантна праформа **ōlta*, **ȯlta*; автори ЭССЯ приймають першу) співвідносне з **latati*; 2) 'братися за щось' у первісному значенні 'літати, розлітатися, хилитатися'. Отже, первісно 'клапоть, уривок, який хилитається' (див.: [381 XIV: 47]). Внаслідок переносного вживання утворилася форма множини **лати**, оскільки основною частиною цього спорядження були шматки шкіри – латки, на які нашивали металеві пластинки [91 III: 200; 381 XIV: 47; 361: 208]: *Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди в **латах*** [164: 408]; *Між ними є половці, волохи, трапляються угри, поблискують своїми **латами** німці* [351: 17]. Слово **лати** відоме всім східнослов'янським мовам. На думку Р.І.Сидоренка, лексема **лати** ввійшла в російську військову лексику в XVI – XVII ст. [261: 13].

У старобілоруській мові час фіксації лексеми **латы** припадає на XVII ст. [68 XVI: 305]. Одночасно лексему засвідчено в пам'ятках української мови: *Военныхъ ..запасовъ въ Чигиринѣ.. 74 **латы*** [9 VI: 139]; *Несла його зброю-шаблю золотую і цвяховані **лати*** [283 I: 365]. У Московсько-українському словнику слово **лати** зафіксовано у значенні **панцир** [93: 77].

Б.Д.Грінченко і Ф.Піскунов до російського слова **лати** наводять український відповідник **тиляги́**: **Тиляги** під золотом та під сріблом понадівали [76 IV: 261; 219: 257]. **Тиляги** – куяки, лати із залізних чи срібних дощечок, які нашивали на оксамит, сукно чи шкіру. Питоме українське слово **тиляги** в значенні 'лати' з ремаркою застаріле засвідчене в Словнику української мови. На східнослов'янському мовному ґрунті слово **лати** перейшло до розряду історизмів із семантичною характеристикою 'металеве спорядження стародавнього воїна, яке захищало від холодної, а пізніше і вогнепальної зброї' [286 IV: 454; 279 VI: 82; 321 III: 25]. У російських діалектах (онезьких) зафіксовано лексему **лата** в значенні 'металева броня воїна' [277 XVI: 285].

Від слова **лата** утворилося ряд похідних: **налатникъ** – вид одягу, який одягали на лати [278 X: 130]; **подлатникъ –** вид одягу, що одягали під лати, панцирі, кольчуги [253: 105].

Обладунок, схожий на кольчугу, в давньоруській мові іменувався **бада́на** [298 I: 39]. На думку М.Фасмера, це слово запозичене з тюркських мов: пор. кирг. **badana** 'панцир' [345 I: 103]. Слово **бадана** засвідчене у "Словнику української мови" Д.І.Яворницького на позначення поняття 'обладунок із плоских кілець' [384: 10]. На сучасному етапі лексема **байдана** як варіант фі-

гурує в творах на історичну тематику: *Кілька здоровенних печенігів.. поклали перед князем клепану з січених кілець **байдану*** [271: 65].

На позначення захисного спорядження, що складалося із сталевих чи мідних пластинок, з'єднаних кільцями в декілька рядів, з розрізами по боках і на плечах та залізною сіткою внизу, вживалася лексема **бéхтеръ** [254: 11]. Східне запозичення **бахтеръ, бехтеръ** [пор.: перс. **bagtar**, монг. **begter** 'вид панцира' [91 I: 179; 388: 19] відоме в українських пам'ятках із XVI ст. у значенні 'кольчуга, кіраса' [319 I: 62, 88]. Засвідчено похідні утворення: **бахтерец, бехтерец** [21: 304]. За спостереженням Д. Банзарова, **бехтеръ** – це різновид кольчуги, у якої на боковій, нагрудній і спинній частинах замість кілець було по декілька рядів металевих дощечок [21: 162]. Одночасно лексема засвідчена в польських джерелах із семантикою 'панська зброя' [389 I: 68]. У білоруській мові слово **бехтеръ** – назва панцира з металевих пластинок і кілець [40: 71; 39: 42; 68 I: 291]. З аналогічним значенням **бехтерецъ** [**бахтерецъ**] зафіксоване в російській мові [278 I: 182; 298 I: 85]. Слово **бехтеръ** вийшло з активного вжитку, і відомості про нього зі значенням 'військовий обладунок' зафіксовані лише в Словнику української мови Д.І.Яворницького [384: 30] і Словнику В.І.Даля [78 I: 56].

Обладунок, що за зовнішніми ознаками схожий на **бехтер**, називається **куяк**. На думку М. Фасмера, слово запозичене з монгольської мови: пор. монг. **quiag** 'кольчуга' [345 II: 440; 5: 304]. Лексема **куяк** зі значеннями 'дощатий обладунок із круглих або чотирикутних металевих пластин, набраних, нашитих чи то набитих на оксамиті, сукні і т. ін.', 'вид лат', 'панцир' існувала в XVII ст. [298 I: 1385; 278 VIII: 154; 279 II: 241]. У російських говорах (тамбовських, рязанських) за лексемою **куяк** закріпилися значення воїнських наголовників: 'шолом', 'ківер', 'ковпак', 'каска' [78 II: 230]. Слова **куяк** у пам'ятках української та білоруської мов не виявлено. Ф. Піскунов уважає, що лексемі **куяк** в українській мові відповідає слово **тиляги́** [219: 257].

На позначення поняття 'броня, різновид давнього озброєння' [384: 331] та 'старовинний обладунок, броня з блях і кілець, середнє між латами і кольчугою' [78 II: 140] вживався термін **калантúрь** [**колантúрь**], етимологія якого не з'ясована [345 III: 165; 232 I: 337].

На позначення військового обладунку, що захищав груди, вживалася лексема **нагрýдник**. Етимологію слова вбачають у псл. ***grodь**, очевидно, спорідненого з груд 'пагорбок', лат. **grandis** 'великий, величний' [91 I: 604; 345 I: 463]. Ширше семантика лексеми **нагрудник** представлена в Словнику В.І. Даля: *Одяг, прикраса, збруя на грудях: різновид лат, панцира* [78 II: 396].

Названу лексему засвідчують українські лексикографічні джерела XIX – XX ст. [76 II: 478; 95 I: 471; 247: 94]. Значення ‘частина військової зброї у формі щитка або панцира для захисту грудей’ фіксують сучасні словники [286 V: 58; 279 VII: 122 – 123; 321 III: 230]. *Довго рубалися вони! І наплічники і* ***нагрудники*** *погнулися в обох від ударів* (О. Довженко). У сучасній українській літературній мові лексема **нагрудник** має кілька значень: ‘фартух або частина фартуха, яка надягається на груди для захисту їх від чого-небудь’, ‘частина збруї, яка накладається на груди коневі’ [286 V: 58].

З-поміж різновидів кольчуги у давньоруський період виділяємо лексему **юшманъ** [**юмшанъ, юмша**]. **Юшманъ** – це броня з великих чи дрібних дошечок, вставлених на грудях, боках і спині і з’єднаних кільцями [254: 181]: *Комір, наплічники і облямівку* ***юшмана*** *робили кільчастими; перед – нарозхрист; для застібання до нього кріпили гачки, пряжки і ґудзики; сталеві дощечки прикрашались золотими і срібними малюнками трав, орлів тощо* [Там само].

Юшман (**юмшан**) – це кільчастий обладунок із металевих пластин, що вплітали на грудях та спині горизонтальними рядами й монтували з припуском одна на одну; застібали на гачка. Подекуди його надягали на кольчугу; він мав рукави. На виготовлення обладунку йшло майже 100 пластин, а важив він до 15 кг [216: 24]. М. Фасмер, услід за І.І. Срезневським, указує на запозичення слова з перс. **joušen** [345 IV: 530; 298 III: 1626]. У Словнику В.І. Даля лексеми **юшманъ** (**юмшанъ**) фіксуються зі значенням ‘колонтар із кольчужними рукавами, спереду на гачках’ [78 IV: 670]. В окремих джерелах **юшманъ** – це броня [298 III: 1626; 254: 182]; панцир [280 IV: 476; 364: 986]. Лексеми **юшманъ, броня, панцир** становлять синонімічний ряд. У слов’янських мовах, окрім російської, слово не збереглося.

У “Слові о полку Ігоревім” зафіксована лексема **паворозы**: *Суть бо у ваю желѣзныи* ***паворзи*** *подъ шеломы Латинскими* [281: 42]. М.Фасмер, посилаючись на Ю. Лотмана, зауважив, що (**папорзи**) читається як **паворози** – пол. **powróz** ‘мотузка’ [345 III: 202]. Імовірно, що вищезгадане слово виступає в значенні ‘ремінець, що кріпить шолом до підборіддя’. У давньоруських джерелах засвідчені лексеми **папорзъ, папорозъ** зі значенням ‘наплічник, верхня частина броні’ [298 II: 878; 278 XIV: 148]; **паперсь, паперсень** ‘нагрудник’ [78 III: 16]. У слові виділяють преф. **па-** і корінь **персь** ‘груди’ [345 II: 201; 232 II: 14]. Слово **па́порз** зі значенням ‘панцер, броня’ засвідчене в “Малоруско-німецкому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського [95 II: 601]. Із сучасних лексикографічних джерел лексему фіксує словник “Українська народна тканина” Є.І. Шевченка: **повро́зи** (**паворо́зи**) ‘очкур, пасок’ [371: 193].

Зерцáло − додатковий обладунок, який надягали на кольчугу чи панцир. У війську реалія, позначувана цим найменням, проіснувала з XIV до кінця XVII ст. За твердженням дослідників, спорядження складалося з чотирьох великих пластин, які з'єднувалися між собою пасками. Це різновид дощатої броні, без рукавів, складеної з двох половинок, що з'єднувалися на обох плечах і боках. Кожна половинка зерцала називалася дошкою і складалася з кола чи восьмикутника, сталевих чи залізних щитків, нашитих навколо нього на оксамит чи атлас, стьобаний на полотняному папері і з'єднаний кільцями [254: 40; 298 I: 1012]. О.М.Вісковатов зазначає, що зерцала мають подібність із колонтарем, бо так само, як і він, складаються з двох окремих частин, що з'єднуються на двох плечах і руках [56: 44]; **зерцало** – 'старовинний військовий обладунок, різновид лат, схожих на колонтар' [78 I: 681]. Етимологія слова сягає праслов'янського ***zьrkati* 'кидати погляд, оглядати', також припускають, що це давня калька лат. **speculum** 'дзеркало' від **specio** 'дивлюся' [91 II: 58; 345 II: 95 – 96]. На думку дослідників, **зерцалом** користувалися до XVII ст. Але це вже були не бойові обладунки, а суто парадне спорядження [216: 25].

Лексема **зерцало** була поширена в східнослов'янських мовах на позначення військового обладунку, про що свідчать лексикографічні джерела [136: 128; 280 I: 174; 278 V: 385; 78 I: 681; 279 IV: 1220].

Обладунок, який значно різнився від усіх інших різновидів захисного спорядження, у давньоруській мові іменували **тегиля́єм**: *Ратники, які не мали достатніх коштів, щоб робити дорогі обладунки, з'являлися на службу в **тегиляях** із товстого сукна та інших недорогих тканин* [254: 144].

Слово **тегиляй** належить до давніх східних запозичень [345 IV: 35]. Д. Банзаров стверджує, що лексема запозичена з монгольської мови, у якій **degelei** 'камзол, коротке на хутрі плаття без рукавів, лати без наплічників' [21: 162 – 163]. З давньоруської мови слово **тегилей** (**тегиляй, тягиляй**) успадкувала білоруська мова із семантикою 'легкий верхній одяг' [39: 319] та російська в значенні 'різновид каптана' [298 III: 944]. Українськими джерелами лексема **тегиляй** не засвідчена.

Підгрупа "Обладунки захисту ніг" представлена лексемами: **наколі́нник, наколі́нок, по́ножі, батарлы́къ, бутурлы́къ**.

Прозоре за своєю етимологією слово **наколінник** утворене префіксально-суфіксальним способом від **коліно** (псл. **koleno*) і називає 'частину старовинного бойового спорядження, що прикриває коліно' [91 II: 513; 345 II: 289]. Слово **наколњнки, наколѣнок** (**наколѣнникъ**) відоме в значенні 'декілька з'єднаних між собою залізних смужок, що одягалися на коліна для прикриття їх від шабельних та інших ударів' [56: 147]; 'частина військового

обладунку, декілька з'єднаних разом металевих пластин, які захищали коліно' [278 X: 122]. Лексему **наколянка** у значенні 'наколінник' фіксують білоруські джерела [39: 213]. Слово **наколі́нок** у значенні 'наколінник' засвідчує "Малоруско-німецкий словар" Є. Желехівського та С. Недільського [95 I: 480] та "Російсько-український словник військової термінології" С. та О. Якубських [247: 96]. У сучасних східнослов'янських мовах за лексемою **наколінник** закріпилося значення 'пов'язка, накладка, що носиться на коліні' і 'частина старовинного бойового спорядження, що прикриває коліно' [286 V: 107; 279 VII: 274; 321 III: 253]: *Кольчуга з тоненьких срібних платівок лежала на ньому, немов влита, до неї пасували світлі штани з мідними **наколінниками*** (А. Хижняк).

По́ножі − старовинний обладунок, яким прикривали ноги вершника. Праслов'янське утворення з **по-ножъ < по-нога* [345 III: 325] засвідчене в окремих лексикографічних джерелах [298 II: 1182; 278 XVII: 58]; **поножі** 'частина обладунку, яким прикривались ноги нижче колін' [95 II: 701]. Значення 'частина давнього захисного озброєння у формі пластин, які захищали ногу спереду від коліна до кісточки' зберігається за словом **по́но́жи** в сучасній російській мові [279 X: 1243]. Синонімом до лексеми *поножі* можна вважати засвідчені в російській мові слова з неясною етимологією **батарлыкъ** і **бутурлыкъ** [278 I: 79; 360] на позначення поняття – частина обладунка, яка захищала ноги [21: 163]: *Взялъ у него.. да **батарлыки**, да наручи, да наколенки* [326: 37]. У сучасних східнослов'янських мовах названі вище слова не збереглися.

Підгрупа "Обладунки захисту рук" представлена лексемами: **на́руч, на́руче, нарука́вник, зарука́[в]є, рукави́ця.**

В "Описаніи старинныхъ русскихъ утварей, одеждъ, оружія, ратных доспеховъ и конскаго прибора" П.І. Савваїтова згадується лексема **наручи** в значенні 'металеві вигнуті пластини, що закривали руку від зап'ястя до ліктя' [254: 83]. Слово походить від старослов'янського рѫка [345 III: 515]. Вперше лексему **наручи** як частину військового обладунку фіксує Словарь русского языка XI – XVII вв. [278 X: 225]. В.І. Даль подає значення слова **наручни** як ручні кайдани; а **наручи** – це частина латних обладунків [78 II: 463]. Аналогічне значення лексеми засвідчують українські лексикографічні джерела XIX – XX ст.: **наруч, наруче, нарукавник** [95 I: 491]; **наруччя** 'браслет' [219: 148; 286 V: 179]; **наручники** (те саме, що **наручни**) 'з'єднані ланцюжком металеві кільця, що їх надівають на руки заарештованим' [286 V: 179]. Співвідносну лексему з аналогічним значенням фіксують російські та білоруські словники: **наручни** [279 VII: 464; 321 III: 302], **наручнікі; наручне** 'у давні часи частина лат, які одягалися на руки' [321 III: 302].

На позначення захисного обладунку воїнів уживалася лексема **рукавиця** [345 III: 515]. **Рукавиця** як частина військового обладунку воїна [56: 46] вперше фіксується у Материалах для Словаря древнерусского языка [298 III: 192]. Цей термін вживається також в історичних джерелах пізнішого періоду: *розданни ..кожухи, чоботи и* ***рукавице*** [174 II: 153]; *Івану Лучанскому на* ***рукавиці*** *10 к.* [353: 128]. Успадкувавши основну семантичну ознаку 'покриття рук', слово **рукавиці** вживається в лексикографічних джерелах XIX ст. [95 II: 842; 76 IV: 87].

В українській мові лексема **рукавиця** в значенні 'металевий футляр, який рицар надівав на руку під час бою' відома як історизм [286 VIII: 905]. Сучасні східнослов'янські мови закріпили за словом **рукавиця** значення 'виріб із цупкої теплої тканини, шкіри, вовняних ниток, хутра і т. ін. з відділенням (для великого пальця), який надівають на кисть руки у холод або для роботи' [286 VIII: 905; 279 XII: 1545; 321 IV: 724]. Термін **рукавиці** входить до активного складу військової лексики, зокрема термінів-словосполучень: **рукавиці бавовняні; рукавиці кирзові; рукавиці гумові захисні; рукавиці на хутрі двопалі; рукавиці брезентові**. Засвідчено також демінутив **рукавички**: ***рукавички шкіряні*****;** ***рукавички шерстяні на хутрі*** [213: 88, 118, 136, 139, 124].

З-поміж військових обладунків, що захищали руку від ліктя до кисті, виділяємо деривати **нарукавникъ, зарукавье**, засвідчені лексикографічними джерелами [278 X: 225; 78 II: 463; 78 I: 630]. В українських джерелах виявлено лексему **зарука[в]є**: ***Зарука[в]є*** *двоє* [85: 125]. У сучасних східнослов'янських мовах лексема **нарукавник** відома в значеннях: 'чохол, який надягають поверх рукава для захисту чого-небудь' (це значення застаріле); 'манжети, прикріплені до сорочки, блузи і т. ін.' [286 V: 179; 279 VII: 463; 321 III: 302].

Отже, на позначення давніх захисних обладунків у пам'ятках української мови виявлено цілий ряд лексем. Різне функціональне призначення захисних обладунків зумовило появу трьох підгруп: 'обладунки захисту тулуба', 'обладунки захисту ніг', 'обладунки захисту рук'. Опозиція сем за матеріалом при класифікуванні 'обладунків для захисту тулуба' виявилася нерелевантною. Слова аналізованої групи диференціюються за такою релевантною для номінацій предметів ознакою, як форма, а саме: пластини, кільця. Можна стверджувати, що впродовж усього історичного періоду існували лексеми, які передавали загальне поняття 'кільчастий обладунок' – панцир і 'обладунок із кованих пластин' – броня. Особливістю тематичної групи "Назви захисних обладунків" є існування лексем, які позначають реалії, що вже давно вийшли з ужитку, і навпаки – поява нової розрізнювальної ознаки в тих,

які існують сьогодні у війську (*рукавиці бавовняні*, *рукавиці гумові захисні*, *рукавиці на хутрі двопалі брезентові*). Зібраний матеріал засвідчує формальну варіативність назв захисних обладунків на фонематичному рівні: **броня/бронь; панцыр/панцеръ; бехтеръ/бехтіръ; калантиръ/колонтиръ**; на граматичному: **карацен/карацена; кирисъ/кіраса**.

Основу тематичної групи "Назви захисного спорядження" становлять спільнослов'янські та східнослов'янські найменування: **лати, кольчуга, нагрудникъ, паворози, зерцало, наколенникъ, поножи, рукавици, наручи, нарукавникъ. Броня** – давнє праслов'янське запозичення з германських мов. У кількісному відношенні переважають запозичення зі східних мов: **бадана, бехтеръ, куякъ, юшманъ, тегиляй.** За польським посередництвом із латинської мови потрапило слово **караценъ**. Через французьку мову з латині запозичено слово **кіраса**, з німецької – **панцир**. Не встановлено до кінця етимології запозичення **колонтар**. Умовно можна виділити синонімічний ряд із семантичною домінантою 'металева сорочка': **броня, панцир, кольчуга, карацена, кіраса, лати, нагрудник, колонтар, юшман, куяк.**

Історична доля слів на позначення захисного спорядження неоднакова. Одні з них дійшли до наших днів і, зберігаючи давню семантику, еволюціонують у напрямку розширення свого семантичного обсягу: **броня, панцир.** Інші лексеми зовсім вийшли з ужитку: **карацена, бадана, бехтер, колонтар.** Окремі слова функціонують без жодних семантичних змін здебільшого у творах на історичну тематику: **кольчуга, тегиляй**. Зі зміненою семантикою вживаються лексеми **нагрудник, наколінник**. Стали історизмами в східнослов'янських мовах слова **лати, кіраса**. Тільки на російському мовному ґрунті адаптувалися слова **юшман, куяк, зерцало**. Давньоруське запозичення **тегиляй** засвідчене лише в російській та білоруській мовах з основною семою 'обладунок із недорогої тканини'.

Назви короткого верхнього одягу

Тематична група "Короткий верхній одяг" в українській мові представлена словами **ку́рта (ку́ртка), гуса́рка, ме́нтик, венге́рка, коле́т, ка́бат, камзо́л, козаки́н, ка́танка, кі́тель, френч, тужу́рка, шкіря́нка, куфа́йка, ва́тник, тілогрі́йка, бушла́т, комбінезо́н, костю́м.**

Перші писемні згадки про лексему **курта** сягають XVI ст. На думку етимологів, слово запозичене з латинської (лат. *kurtus* 'короткий') за угорським чи польським посередництвом [91 ІІІ: 158; 232 І: 418; 366: 458; 367: 228;

388: 284]. Ця лексема як назва верхнього одягу відома й іншим слов'янським мовам: рос. **куртка**, **курта** [278 VIII: 141]; блр. **курта, куртка** [68 XVI: 242; 39: 182]; слц. **kurtka**, пол. **kurta, kurtka, kurteczka** зі значенням 'коротка сукня' [389 II: 555].

Спорадично в Літописі Величка простежується дериват **куртина**, що вживався на позначення короткого козацького одягу: ***Куртина** злотоглавая блакитная, сибѣрками подшитая, полы соболями опушени* [147 IV: 210]. Лексикографічні джерела XIX – XX ст. відбивають таке значення лексеми **курта** – 'короткий сердак' [51: 30]; **куртка** – 'куцына, куртка' (на хутрі), 'кожанокъ' [318: 184]; **курта, куртка** – 'короткий чоловічий одяг' [76 II: 331; 95 I: 392]; **курти́на** [384: 408]; **курта** – 'козачий одяг'; 'короткий теплий одяг' [47: 52]; **куртка –** 'куцина (на хутрі), кожанок' [178 IV: 76]; **куртас** – 'одяг із сукна червоного чи синього кольору з вузькими рукавами з прорізами, які застібались ґудзиками з матерії і шнурками' [384: 408; 371: 139].

Із наведених вище назв (**куртка, курта, куртина, куртас**) у сучасних східнослов'янських літературних мовах на позначення військового одягу закріпилася назва **куртка** − це короткий верхній одяг, що наглухо застібається [286 IV: 413; 279 V: 1880; 321 II: 760]: *Командувач був у шкіряній **куртці** й білих валянках* (Ю. Яновський); *Северин Джмелик у своїй незмінній кубанці і кавалерійській **куртці** з карабіном за плечима, потирав із холоду руки* (Г. Тютюнник). У сучасних назвах військового форменого одягу слово **куртка** стало гіперонімом до таких гіпонімів: **куртка вовняна, куртка польова,** а також **куртка шкіряна, куртка бавовняна зимова на ватині, куртка бавовняна на ватині комбінована, куртка польова бавовняна утеплена** та ін. [213: 124, 86]. Перераховані назви є одним із найпоширеніших різновидів військового одягу.

Слово **гуса́рка** − похідне утворення від лексеми **гусар**, запозиченої, очевидно, через польську і російську мови з угорської в XVII ст. (угор. *husár* 'солдат легкої кінноти') [91 I: 625; 345 I: 477; 388: 174].

Лексема **гусарка** є одним із різновидів військових курток, про що свідчать писемні джерела XVIII ст.: *Кравецъ рускій покроялъ **гусарку,** суконную зъ футромъ сѣбирковимъ* [174 I: 285]. В "Історичному словнику українського язика" Є. Тимченка слово **гусарка** – це 'одяг жіночий, різновид угорського спенсера, обшитого галуном' [317 I: 194].

У сучасній українській літературній мові за словом **гусарка** закріпилися значення: *розм*. 'жінка гусара' і 'куртка гусара' [286 II: 197].

Одним із різновидів військового одягу був **ме́нтик**. Лексема **ме́нтик** відома в більшості слов'янських мов: пор. рос. ***ме́нтик*** 'гусарська куртка з

шнурами’, блр. (заст.) ***ме́нцік,*** пол. ***mentlik***, чес. ***mentek*** ‘суконна куртка’, слц. ***mentieka*** ‘короткий кожух, який носили аристократи’, болг. ***менте́*** ‘короткий верхній одяг без рукавів’, схв. ***ме́нта́*** ‘верхній одяг’ [91 III: 437]. На думку дослідників, це слово потрапило на український мовний ґрунт у XVIII ст. з угорської мови; угор. ***mente*** ‘угорська куртка, венгерка’ [91 III: 437; 345 II: 598].

У сучасних східнослов'янських мовах лексема **ме́нтик** перейшла до пасивного лексичного фонду зі значенням ‘короткий гусарський одяг з хутряною лямівкою на рукавах, який одягали наопашки поверх доломана’ [286 IV: 672; 279 VI: 836; 58: 438; 321 III: 136]. *Йому пристав би гусарський мундир!* ***Ментик****, долман, чікчірі* (М. Кропивницький).

Назва **венге́рка** запозичена з польської мови в II пол. XIX ст. [91 I: 348] на позначення поняття короткого верхнього одягу, характерного для гусарських полків Угорщини [366 I: 48; 73: 43; 208: 63] і є синонімом до назви **ме́нтик**.

На сучасному етапі слово **венгерка** у східнослов'янських мовах детермінологізувалося і вживається на позначення поняття – ‘куртка з високою талією і нашитими впоперек шнурами’ [286 II: 324; 279 II: 154 – 155; 321 I: 476].

На позначення поняття ‘куртка кавалериста’ – парадна форма кірасирських полків – з другої половини XVII ст. в українській, російській та польській мовах функціонує слово **коле́т,** яке, на думку вчених, запозичене з італійської мови: італ. ***colletto < collo*** ‘шия’ [345 II: 290; 388: 245].

На сучасному етапі розвитку української мови лексема **колет** ‘короткий військовий мундир із білого сукна’ перейшла до пасивного словника і використовується письменниками в художній літературі при описуванні певних історичних подій: *Навіть крізь густий туман над Стиром проблискувало королівське військо своїми кольорами, ряхтінням, сяянням: улани-п’ятигірці, в сітчатих кольчугах, з довгими списами при кульбаці; піхота в різнобарвних* ***колетах*** [98: 465].

Середина XVII ст. − період першої фіксації в пам'ятках української мови слова **ка́бат**, яке вживалося на позначення короткого верхнього одягу. Лексема належить до поширених у слов'янських мовах (пор.: рос. *ка́ба́т*, блр. *каба́т*, пол. *kabát*, чес. *kabát*, слц. *kabát*) і, як вважають етимологи, запозичена з перської мови за угорським (угор. *kabát* ‘каптан’) та польським посередництвом (пол. *kabat* ‘каптан, камзол’) [91 II: 331; 388: 211; 73: 126]. У старопольській мові в XV ст. слово існувало зі значенням ‘солдатський одяг’, ‘різновид верхнього короткого плаща’ [393 III: 215]. У старобілоруській мові лексема **каба́т** стосувалася селянського сукняного каптана [39: 133]. У російській мові назва **кабат** позначала ‘царський одяг із нарамниками чи бармами’ та ‘різновид верхнього одягу іноземців (німців) у першій половині XVII ст.’

[253: 44; 278 VII: 8]. В українській мові лексема **кабатъ** вживалася на позначення чоловічого та жіночого верхнього вбрання' [317 I: 354]. Особливо виразно сема 'військовий одяг' слова **кабат** прослідковується в лексикографічних джерелах XIX – XX ст.: ***кабат*** 'мундир' [219: 98]; 'солдатський мундир, куртка' [178 II: 3]; 'куртка' [95 I: 328; 76 II: 203]. Основа слова стала твірною базою для творення дериватів: **кабати́ня** 'солдатська одежа' [76 II: 203]; **каба́тник**, **кабати́на** 'жовнірський каба́т', **каба́тє, кабати́нє** 'солдатський убір' [95 I: 328]: *Подиви ж ти ся, мати, На жовнярські **кабати*** [346: 52]. У сучасних східнослов'янських мовах слово **кабат** набуло інші значення, зокрема в українській мові лексема **кабат**, за даними словників, – 'солдатська куртка, пальто' [286 IV: 64]. У сучасній білоруській мові **каба́т** – це 'рід жіночої теплої камізельки, безрукавка' [321 II: 568]. На російському мовному ґрунті слово не збереглося.

З-поміж назв військового одягу, запозичених у Петровську епоху, виділяємо лексему **камзо́л** на позначення поняття 'старовинний чоловічий одяг без рукавів': *Зѣнцю хлопцю покроено вчера **камзолъ** и епанчу* [353: 39]; ***Камзолъ** изъ кунтуша Івану Рудому велѣлъ дѣлать и штаны* [353: 252]. Лексема відома в більшості слов'янських мов, пор.: укр. **камзо́л**, рос. **камзо́л**, блр. **камзо́л**, слц. **kamizol,** нижньолужиц. **kamzol**, болг. **камизо́ла**, схв. **камизо̄л**, пол. **kam(i)zela**, чес. **kamizol(k)a** [91 II: 358]. Походження слова етимологи кваліфікують як нове запозичення (з XVIII ст.) за німецьким [нім. *Kamizól*] чи французьким [фр. *camisole*] посередництвом з італійської мови [91 II: 358; 345 II: 174; 367: 185; 73: 130; 366 II: 38; 389 II: 300]. В.І. Абаєв уважає, що через російську мову лексема **камзолъ** потрапила в тюркські мови [I: 68]. У старовинному одязі башкирів, татар і казахів **камзол** − це чоловічий і жіночий костюм без рукавів, кроєний до талії [341 II: 29].

Перша фіксація слова **камзолъ** у східнослов'янських лексиконах з'являється на початку XVIII ст., зокрема і в морському Статуті [278 VII: 48]. Контексти писемних джерел дозволяють твердити, що цей вид одягу належав військовим: *Сія рота.. обращена въ регулярную пѣотную роту.., которая.. палевые **камзолы** и штаны носила* [368: 69]; **камзол** − військовий одяг, який одягали під каптан [16: 597].

Словники східнослов'янських мов подають слово **камзол** у значенні 'старовинний чоловічий одяг без рукавів і до колін, який щільно облягав тулуб' [286 IV: 83; 279 V: 734; 321 II: 603].

До назв короткого одягу належить слово **козаки́н/кезики́нъ** на позначення поняття 'чоловічий короткий каптан на гапликах із брижами ззаду', яке фіксується в писемних джерелах української мови на початку XVIII ст.: *Далъ*

передѣловать ***кезикинъ****, до которого на разные мелочи портному дано 15 к.*; *За пошитье* ***кезикина*** *50 к.* [353: 445, 446].

Лексема **козакин** функціонує у більшості слов'янських мов, пор.: укр. **козаки́н**, рос. **казаки́н**, блр. **казакі́н**, пол. **kozak** 'короткий плащ, куртка', **kazakin(k)a** 'вільна жіноча сукня без рукавів', чес. **kazak** 'вид блузи', слц. **kazak** 'каптан' [91 II: 497]. За твердженням етимологів, **козакин** – запозичення з французької мови; фр. **casaquin** 'чоловічий плащ, куртка', що походить від італ. **casacca, casachino**, утворених від назви **Cosacchi** 'козаки', спочатку як позначення одягу, характерного для козаків [91 II: 497; 345 II: 158; 366 II.: 16; 367: 183].

У білоруській мові **козакином** називали 'різновид верхнього жіночого одягу вільного крою, короткого, без рукавів' [68 XV: 177].

Слово **козакин** у лексикографічних джерелах XIX – XX ст. засвідчено зі значенням 'короткий формений каптан', 'козацький кабат, сюртук' [95 I: 356; 76 II: 264], *заст*. 'чоловічий короткий каптан на гапликах із брижами ззаду та стоячим коміром' [286 IV: 210; 279 V: 654 – 655; 321 II: 574].

На позначення короткого верхнього одягу в пам'ятках української мови початку XVII ст. вживається лексема **ката́нка**: **катанъка** кармазиновая с петлицами [15 3/IV: 67]. На думку дослідників, слово **катанка** – очевидно, запозичення з польської мови, пор.: пол. **katanka** 'куртка' > *katan*[*a*] 'солдат, жовнір' [91 II: 402; 388: 222; 186 II: 198]. Лексему приблизно в один і той же час фіксують старобілоруські і російські тексти зі значенням 'куртка' [39: 143] та 'різновид верхнього одягу' [278 VII: 89].

Ширше семантика лексеми представлена в лексикографічних джерелах української мови XIX ст.: ***катанка*** 'вояцький мундир' [186 II: 198]; ***ката́нка*** – синонім до 'ка́бат' [95 I: 337]; ***ката́нка*** 'мундир', 'куртка сукняна' [76 II: 224]. На сучасному етапі розвитку української мови слово **катанка** збереглося в діалектах на позначення жіночого верхнього суконного одягу, а також чоловічої суконної куртки [286 IV: 117].

Лексема **кі́тель** фіксується в українських писемних джерелах із XVIII ст. у значенні 'куртка військової форми, верхній полотняний чи суконний одяг'. На думку етимологів, в українську та інші слов'янські мови слово запозичене з німецької (нім. *Kittel* '(робочий) халат', '(робоча) блуза') через польську [345 II: 241; 91 II: 451; 73: 141; 192: 238; 390: 254].

Назва **кітель** з відмінною семантикою вживається в інших мовах, зокрема в російській – 'літній військовий сюртук білого чи захисного кольору', 'одяг' [280 II: 174; 364: 390; 52: 123]; у польській – 'балахон, опанча, каптан, полотняний плащ-халат' [388: 231]; у чеській – 'проста, груба одежа'; у словацькій – 'спідниця', у болгарській – 'літня офіцерська блуза' [91 II: 451].

У сучасній українській мові слово **кітель** закріпилося за поняттям ‘формена однобортна куртка із стоячим коміром’ [286 IV: 171]. З цим значенням воно вживається в російській і білоруській мовах [279 V: 978; 321 II: 691]: *Нагрудний знак розміщають на лівому боці грудей: на відкритому однобортовому кителі, на закритому* ***кителі*** [301: 163].

У Російсько-українському словарі М. Уманця і А. Спілки до російського **китель** подано українські відповідники **полотня́нка** і **катана́шка** [342, II: 16], які не набули поширення в літературній мові.

Як один із різновидів офіцерського кітеля, довгої в талію куртки військового зразка, вживається у ХХ ст.слово **френч**. М. Фасмер зауважує, що свою назву цей апелятив одержав від прізвища англійського генерала (*French*), який командував англійськими військами у Франції на початку Першої світової війни [345 IV: 207]. Цікаво відзначити, що в самій Англії цей вид куртки називається по-іншому: **service jacket** ‘френч, кітель’ або **field jacket** ‘військова куртка польової форми одягу’ [362 II: 324].

У сучасних східнослов’янських мовах слово **френч** відоме в значенні ‘військовий одяг в талію, з чотирма накладними кишенями і хлястиком’ [286 X: 643; 279 XVI: 1563; 26 II: 656]. Слово **френч** входить до словникового складу інших слов'янських мов (пор.: болг. *френч*, пол. *frencz*, чес. *frenč*).

На позначення форменої двобортної куртки у ХІХ ст. з’являється лексема **тужу́рка**. Етимологію слова вбачають у французькому слові **toujour** – ‘завжди’ [345 IV: 115; 367: 454]. Термін, крім української, функціонує в російській, білоруській та болгарській мовах. Лексема **tujurek** з аналогічним значенням зафіксована в польській мові [388: 586]. Очевидно, під польським впливом варіант **тужуро́к** у значенні ‘коротка хутряна куртка’ засвідчують і українські лексикографічні джерела: **тужуро́к** ‘овеча куртка’ [95 II: 991; 219: 261].

У сучасній українській літературній мові назва **тужурка** стосується куртки для щоденного носіння або форменого верхнього одягу [286 X: 313]: *Нині вже розроблені зразки нової парадної форми. Офіцерам військово-морських сил запроваджено* ***тужурку*** *білого кольору.* Слово **тужурка** на позначення форменого одягу вживається в російській і білоруській мовах [279 XV: 1107; 321 V: 546].

Із середини XVIII ст. у словниках фіксується лексема **фуфа́йка**, що репрезентує поняття ‘верхній теплий одяг’. Етимологія слова до цього часу не з’ясована [362 II: 329; 367: 475]. Окремі дослідники вбачають етимологію лексеми в нім. **Puffig** або ж італ. **Fofa**. М. Фасмер вважає, що в українську мову слово потрапило з російської [345 IV: 212]. Українське **фуфа́йка, фуфа́йковий**, блр. **фуфа́йка**, в інших слов’янських мовах лексема відсутня.

Джерела української мови також засвідчують варіант **куфайка** ‘куртка, що має форму жилета з шерстяної тканини, з рукавами із фланелі’ [384: 409]. Польське **kufajka** Ф. Славський кваліфікує як найновіше запозичення із російського діалектного **куфайка** [392: 81].

У східнослов’янських мовах слово **фуфайка** вживається у двох значеннях: ‘тепла плетена, вовняна або байкова сорочка чи безрукавка’ і ‘стьобана куртка на ваті’ [286 X: 658; 279 XVI: 1605; 251 II: 565]. На основі проаналізованого матеріалу можна стверджувати, що слово **куфайка** (**фуфайка**) означало військовий одяг: *Повне обмундирування рядового фузилера (**фузилер** – піхотинець російської армії початку XVIII ст., озброєний **фузією** (тобто старовинною гладкоствольною рушницею з кременем)* [286 X: 649].) *становили: **каптан, камзол, штани, черевики, штиблети, галстук, шапка, шинель** і, для зимового періоду, **фуфайка*** [104 VII: 83]; *На погонах, вшитих у плечі **куфайки**, товстим шаром осіла сіра пилюка* (О. Гончар).

Назва **ва́тник** (**ва́тяник, ва́тянка, ва́тничок**) мотивується за ознакою ‘матеріал’ і походить від слова **вата**, запозиченого в українську мову у XVIII ст. з німецької (нім. **Watte** – ‘вата’) [91 I: 338; 367: 70]. Сучасні словники назву **ва́тник** тлумачать як півпальто або куртка, стьобані на ваті [286 I: 297–298; 279 II: 62; 321 I: 470]: *Його [Бундича] вразило те, що чимало артилеристів були й досі в літньому обмундируванні, без шинелей і **ватянок*** (В. Кучер); *Один уже літній солдат з розкішними вусами, в зеленому **ватнику** і нових обмотках.. здивовано закліпав очима* (Д. Ткач); *Під **ватником** у нього − добре пошитий кітель* (О. Федоров).

У XIX ст. з’явилася лексема **тілогрі́йка** на позначення поняття – тепла куртка без рукавів і стьобана ватяна куртка; ватник. В одному із значень лексеми **тілогрі́йка** і **ва́тник** синонімічні: *Під **ватянкою** в нього була цигейкова армійська **тілогрійка**, і вітер йому не дошкуляв* (В. Кучер). Слово **тілогрійка** фіксує ряд лексикографічних джерел [117: 402; 42: 189; 371: 234].

До предметів верхнього форменого одягу моряків належить слово **бушла́т**. Етимологія назви досі залишається незрозумілою. Дослідники пояснюють, що воно, можливо, як і **брусла** ‘вид довгої кофти без рукавів’, **брусляк** ‘кожушок без рукавів, вид довгого камзола’ походить від нвн. **Brústlatz** ‘нагрудник’ або ж споріднене з нім. **Buschurunk** ‘матроська блуза’ [91 I: 314; 345 I: 257; 367: 65; 366 I: 242]. Слово поширене в російській, українській, білоруській і словацькій мовах (пор.: рос. **бушлат**, укр. **бушлат**, блр. **бушлат**, слц. **bušlat**).

У сучасній українській літературній мові лексемою **бушлат** називають вид верхнього одягу моряків [286 I: 268]; матроську куртку із сукна, верхній плечовий одяг [371: 55]: *Враховуючи старі морські традиції і клопотання*

командування Військово-Морських сил України, повернуто такі предмети флотської традиційної форми, як ***бушлат*** тощо.

У російських і білоруських лексикографічних джерелах **бушлат** – різновид верхнього одягу моряків, куртка особливого крою, матроська сукняна куртка [279 I: 714; 208: 57]; сукняна матроська куртка, солдатська куртка на ваті [321 I: 427]; вид форменого одягу військових моряків, зимова форма одягу військових і робітників артилерійських складів у російській армії кінця XIX ст. [58: 108]. Форма **бушла́к** зі значенням ‘куртка у вигляді бушлата’ притаманна бойківським говіркам української мови [209 I: 79].

Лексема **костю́м** східнослов’янськими мовами запозичена з французької мови (фр. **costume** ‘костюм’ походить від італ. **costume** ‘звичай, звичка, костюм’) у XVIII ст. [91 III: 55; 367: 216; 345 II: 349]. Вживається на позначення комплекту верхнього одягу, що складається з піджака, штанів, а іноді й камізельки (у чоловіків), або жакета й спідниці (у жінок) [286 IV: 308 – 309; 279 V: 1526; 321, II: 660; 42: 103].

Слово **костюм** ввійшло до складу термінів-словосполучень військового одягу: ***костюм висотно-компенсувальний, літній, маскувальний*** [42: 103]; ***Костюми вогнезахисні*** *видаються кожній роті (батареї) танків, самохідно-артилерійських установок і бойових машин піхоти (десанту) у кількості на 1 екіпаж і використовуються на спеціальних заняттях*; ***Костюм бавовняний літній*** *входить до комплекту літнього одягу військовиків льотного складу авіації Збройних сил*; ***Костюм штормовий*** *видають командирам рятувальних шлюпок і військовикам, які працюють на ремонті підводних кабелів зв’язку* [213: 119, 124, 139].

У ряді слов’янських мов до назв військового одягу належить лексема **комбінезо́н** (пор.: укр. **комбінезон**, рос. **комбинезон** [247: 99]; блр. **камбінезон**, пол. **kombinezon**, чес. **kombínéza** [42: 99; 31: 197]. Слово запозичене з французької мови (фр. **combinaison**, що в перекладі означає ‘комбінація; комбінезон’) [91 II: 533]. Сучасні лексикографічні джерела назву **комбінезо́н** фіксують зі значенням ‘робочий одяг, що становить сполучення куртки зі штанами’ [286 IV: 242; 279 V: 1226; 321 II: 599]: *Я був одягнений в теплий* ***комбінезон*** *льотчика* (М. Трублаїні).

Отже, основу групи “Короткий верхній одяг” становлять запозичення, серед них – з угорської та польської мов – **ментик, венгерка, катанка**. Через посередництво названих мов в українську мову з італійської потрапили слова **курта, колет** і перської **кабат**. З італійської запозичено, за німецьким чи французьким посередництвом, лексему **камзол**. Серед французьких запозичень виділяємо слова **козакин, тужурка, костюм, комбінезон**. Серед

німецьких та англійських – **кітель** і **френч**. Існують припущення, що лексеми **бушлат** і **фуфайка** потрапили до нас із німецької мови, хоч до кінця етимологія цих слів не встановлена. На східнослов'янському мовному ґрунті виникли утворення **ватянка** та **тілогрійка**. Переважна більшість досліджуваних лексем є частиною військового словника сучасних східнослов’янських мов: **куртка, кітель, френч, тужурка, комбінезон, костюм, бушлат.** Слова **кабат** і **катанка** засвідчені поодинокими словниками.

Назви довгого верхнього одягу

До групи назв довгого верхнього одягу належать лексеми **опанчá, кóрзно, бýрка, кобеня́к, доломáн, плащ, плащ-палáтка, плащ-намéт, плащ-накúдка, плащ-дощовúк, кожýх, велчýра, вóвки, фу́тро, габа́чъ, габя́къ, байбарáк, шýба, фéрязь, свúта, жупáн, каптáн, кунту́ш, бекéша, кирéя, черкéска, чекмі́нь, чýга, бешмéт, сюртýк, шинéль, пальтó, пальто́-кýртка, плащ-пальтó, халáт, маскхалáт, балахóн.**

Слово **опоньча** пам’ятки києворуського періоду фіксують у фонетичних варіантах **япончица, япанча, епанча** [136: 403]. Лексема в значенні ‘плащ’ уперше відзначена в “Слове о полку Игореве” у формі **япончица**: *Орьтъмами, и* ***япончицами****, и кожухы начашя мосты мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ* [281: 31]. Дослідники вказують на запозичення слова **японча** з турецької або кримськотатарської мови (пор.: тур. **japunča** ‘накидка з капюшоном’; кримськотатар. **јапынцы** ‘попона’) [91 IV: 196; 345 IV: 558 – 559 ; 232 I: 215; 367: 138; 192: 162; 73: 436; 364: 987]. Назва відома і в інших слов’янських мовах. У білоруських писемних джерелах лексема **опанча** із фонетичними варіантами (**апанча, епонча, епанча, опонча**) вживається на позначення широкого плаща без рукавів [39: 111]. Російська мова фіксує варіанти **епанча, япанча, епанчица, япончица** зі значенням ‘вид накидки, плаща’ [278 V: 52]. На думку Р.А. Юналаєвої, “..вершиною використання реалії було введення Петром I *єпанчі* як обов'язкового атрибута військового обмундирування” [382: 52]. Польські лексеми **opończa, japończa** ‘плащ без рукавів з капюшоном’, на думку Т. Мініковської, запозичені в польську мову з української [391: 96]. В українській мові слово вперше фіксується в XIV ст. на позначення військового одягу: *тогда козаки.. здѣлавши ночю три мости з возовъ, войлоковъ,* ***епанчей*** *и наметовъ* [146: 231]. Інколи слово вживається з прикметниками-конкретизаторами, які вказують на матеріал, колір, призначення: ***эпанча суконная***; *..гдѣ у рудника взяли двѣ* ***опончи****: зеленую и не-*

бесную [15 3/III: 701; 527]; *Кравецъ Динисъ приездилъ зъ Стародуба и взялъ шить* ***епанчу зимную*** *Василковѣ* [353: 149]. В кінці XVIII ст. **епанча** як вид одягу ще зберігається, але вже набуває конкретного призначення як плащ. Надалі відбулося і повне витіснення **епанчи** словом **плащ**, яке мало чітко визначену номінацію [382: 52].

В українській діловій писемності вперше слово **епанча** як певний вид верхнього одягу і його фонетичний варіант **опанча** зареєстроване тільки в XVI ст. у літописах Грабянки та Самовидця (майже в однаковому контексті) в записі про одну й ту саму подію, пор.*: И такъ въ ночи то сотворима Козаки три мости от* ***епанчей****, возовъ* [74: 104]; *тогда.. козаки.. здѣлавши ночю три мости з возовъ, войлоковъ,* ***епанчей*** *и наметовъ, чрезъ Пляшовую как начали переходить 30-го дня іюня 1651 года* [146: 231].

У лексикографічних джерелах XIX ст. за словом **опанча, опанчина** закріпилися значення: ‘шинель з фабричного сукна’; ‘козацький і пастушачий повстяний короткий одяг або пошитий з хутра лошат’ [30: 262]; **опóньча** ‘верхній каптан’ [219: 163]; **опанча** ‘різновид верхнього одягу’ [Там само].

У сучасній українській літературній мові слова **опанча** і **опанчина** функціонують у значенні ‘старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща’ [286 V: 703]. Г.М. Миронова вказує на певне розширення й поглиблення семантики досліджуваної лексеми в російській мові XVI – XVIII ст. і перехід у категорію історизмів у сучасній мові [184: 84]: *З жахом половці тікають В різні боки, як вовки,* ***Опанчею****, кожухами Стелять багна вояки* (О. Олесь). У сучасній білоруській літературній мові слово **опанча** кваліфікується лише як історизм [26 I: 238].

На позначення одного із різновидів верхнього одягу – плаща, що накидався зверху й застібався на плечі, – вживалася лексема **кóрзно** [278 VII: 313]. Етимологія слова дискусійна. На думку М.Фасмера, давньоруське **кързно** (**корьзно, кръзно, корозно**) запозичене зі східних мов [345 II: 327–328].

За історичними свідченнями, **корзно** належить до воїнського одягу, який носили князі: *Опанча або* ***корзно*** *Святослава Ярославича синього кольору* [212: 16]; *Там тисяцькі поклали убитого в труну і прикрили князівським* ***корзном****, яке передав князь Володимиру* [98: 18]. Слово у формі **корзно** (**коръзно**) зафіксоване у російській мові у XVI ст. [278 VII: 313].

У сучасній українській літературній мові це слово вживається зі значенням ‘старовинний верхній одяг, схожий на плащ’. Лексему з аналогічним значенням фіксують сучасні російські словники [279 V: 1426]. У словниках білоруської мови слово **корзно** не простежується.

До числа поширених номінацій довгополого верхнього одягу належить слово **бу́рка**, засвідчене в пам'ятках української мови з XVI ст. Лексему **бурка** фіксують у старобілоруській мові зі значенням ‘шуба’ [39: 52; 68 II: 253]. Пам’ятки російської мови засвідчують назву **бурка** зі значенням ‘широкий повстяний плащ без рукавів’ [278 I: 356; 280 I: 89; 364: 170].

В українській мові лексема **бурка** вживалася на позначення вовняної опанчі, яка використовувалася як захист від негоди: *Далъ братъ Тихонъ.. єму Василеви..* ***бурку*** *новую для слоти* [319 I: 156]; ***Бурка*** *− це, насамперед, верхній одяг гетьманський, ніхто інший не мав права вдягатися в неї. Але хто стяв голову турчину-татарину, мав право на* ***бурку*** [186 I: 188]. Вживання лексеми простежується в пам’ятках XVIII ст.: *На щытъ Палланта положылы, Колмыцькой* ***буркою*** *прыкрылы* [133 VI: 31].

Словники XIX – початку XX ст. слово **бурка** фіксують із такими значеннями: ‘опанча, валяна із шерсті, від дощу’ [219: 27], ‘короткий одяг, хутряне пальто’ [95 I: 50]; ‘вид башлика в опанчі’ [76 I: 112]; ‘козача і пастуша повстяна коротка опанча’ [30: 64].

Етимологія цього засвоєного слов'янськими мовами запозичення неоднозначна. Одні дослідники вважають, що слово походить із перської мови (пор.: перс. **bark** ‘плече, лопатка’) [366 I: 232; 73: 34; 367: 63]. Інші – походження лексеми **бурка** пов'язують із прикметником **бурий** [345 I: 245; 388: 49 – 50]. Українські етимологи схильні вважати його латинським (лат. **burra** ‘стрижена вовна’, ‘грубий мохнатий одяг’) чи тюркським запозиченням (тюрк. **bur/burc** ‘морщити, закривати, кутатися’) [91 I: 302].

У сучасних східнослов’янських мовах слово **бурка** функціонує в значенні ‘повстяний безрукавний плащ’ або ‘накидка з козячої вовни’ (переважно на Кавказі) [286 I: 258; 279 I: 698; 321 I: 422].

У часи козацтва поширеним видом верхнього одягу був **кобеня́к**. Дослідники вказують на запозичення лексеми з тюркських мов [390: 198; 73: 147] або ж зазначають паралельне запозичення українською мовою слова з тюркських та угорської мови [91 II: 476]. Запорожці користувалися татарськими кобеняками чи мантіями, які були їхнім головним одягом [383: 201].

На російському мовному ґрунті лексема представлена фонетичними варіантами **кобенякъ, кепенякъ, кибенякъ** – носіями семи ‘верхній сукняний одяг у негоду’, ‘зимова шапка’, ‘капюшон’ [278 VII: 108, 208; 253: 54]. У XVI ст. слово **кобенякъ** (**кабенякъ, копенякъ**) зі значенням ‘верхній одяг з башликом’ фіксується в старобілоруській мові [39: 158 – 159]. У середині XVI ст. слово **kopieniak** із семантикою ‘сюртук, підшитий хутром’ засвідчують старопольські тексти [389 II: 352]. У Лексиконі П. Беринди слово **кобеняк** засвід-

чене як назва військового одягу – *'жолнѣрскаѧ шата,* ***копенѧкъ****'* [156: 143]. В "Історичному словнику українського язика" Є.Тимченка слово **копенякъ** засвідчено із семантикою 'різновид плаща з капюшоном' [317 І: 377].

У словниках української мови XIX ст. прослідковуються переходи значення слова в інші семантичні ряди, які, однак, не виходять за межі макрогрупи 'одяг': **кобеняк** 'різновид бурки з капюшоном на голову' [219: 108]; **кóбень, кобеняк** 'верхній одяг із каптуром' [95 І: 353]; 'сукняний довгий одяг із капюшоном' [76 ІІ: 258 – 259]; **кобеняк** 'шинель, охабень, широкий каптан з висячою на спині нахлобучкою, яку одягають поверх шапки' [30: 186]; 'теплий верхній одяг із накидкою на голову від холоду та дощу' [160: 46].

У сучасній українській літературній мові слово **кобеняк** засвідчене зі значеннями 'вид чоловічого плаща з відлогою', *заст.* 'суконний довгий і широкий верхній одяг з відлогою' [286 IV: 200]. Сучасні російські лексикографічні джерела подають значення цієї лексеми як 'український чоловічий верхній одяг, різновид плаща з капюшоном' [279 V: 1083].

Назва **доломáн** означає короткий гусарський плащ [318 І: 773]. Слово вперше засвідчене на початку XVII ст. Лексема вживається в більшості слов'янських мов, пор.: рос. **доломáн** 'гусарська куртка', чес. **dolomán** 'угорський військовий мундир з галунами', пол. **dołoman** 'короткий військовий плащ; 'угорська куртка, обшита смушком', болг. **долмáн** 'старовинний чоловічий одяг з грубої матерії' [91 ІІ: 106]. Її походження пов'язують із тюркізмом **dolaman** 'верхній одяг яничарів', **dolamak** 'закутувати, обгортати' [91 ІІ: 106; 345 І: 525 – 526; 388: 92; 73: 94; 364: 313], пор.: **doloma, doloman, doliman** 'святковий стрій яничарів' [172: 7].

У білоруських джерелах слово **доломан** вживалося на позначення гусарського плаща [39: 99]. Польські пам'ятки засвідчили значення 'чоловічий одяг з ґудзиками, з вузькими рукавами, який найчастіше сягає колін' [393 IV: 298]. У російській мові вживання лексеми простежується з XVII ст. із семантикою 'давній верхній одяг' [278 IV: 305], 'напівкаптан гусарської парадної форми, який носили на лівому плечі' [364: 313]. За період свого існування **доломан** декілька разів змінював крій, кількість нагрудних нашивок (від 5 до 20), а також кількість і форму ґудзиків. У 1917-му р. носіння **доломанів** відмінено [194: 148].

Аналогічна семантика слова **доломан** простежується в українській мові: 'військовий одяг' [95 І: 195]; 'чоловічий верхній одяг' [384: 197]. Його фонетичний варіант **дулуман** у південно-західних говорах – 'довга верхня одежина' [178 ІІ: 42], 'верхній одяг переважно фабричного виробництва', 'подертий старий одяг' [77: 64]: *А вже іде острижений у цісарській барві, У* ***долмані*** *гусарському, У срібних острогах* [346 І: 239].

У сучасних східнослов’янських мовах лексема **доломан** (**дулуман**) перейшла до пасивного лексичного фонду зі значенням ‘гусарський мундир, розшитий шнурами’ [286 II: 359; 279 III: 950; 26 I: 221].

Одним із різновидів верхнього військового одягу був **плащ**. Слово **плащ** дослідники відносять до праслов’янського лексичного фонду – **plaščь* [91 IV: 434–435]. Лексема відома у більшості слов’янських мов (пор.: укр. **плащ**, рос. **плащ**, блр. **плащ**, ст.-сл. **плаштъ**, болг. **плащ**, пол. **płascz**). Зокрема, у російській вона вживається у значенні ‘верхній одяг без рукавів, накидка’ [278 XV: 81], а в українській – ‘мантія, ліврея’ [117: 289]; ‘керея’ [93: 127].

Контексти пам’яток підтверджують думку про те, що протягом усього історичного періоду слово **плащъ** (**плаща**) вживалося на позначення одягу воїнів: *..рекомая **плаща** и прочее одѣние воиньско* [298 II: 958; 278 XV: 81]. За матеріалами писемних пам’яток, які досліджувала Г.М. Миронова, **плащ** був характерним убранням воїна: *Князь приказал Каину поднесть рюмку водки, и надѣвши на него солдатской **плащъ**, отослалъ за карауломъ въ Сыскной Приказъ*; *Македонцы дали своімъ кавалерамъ **плащъ** (или епанчю), а Александръ велікій далъ своімъ людямъ воінскімъ долгую різу, которую греки имянуютъ стола*. Наше припущення може бути підтверджене й описом М.П. Кондакова: *“..**плащ**, що застібається на правому плечі, має форму чотирикутного довгого покривала, звичайно з дебелого сукна, як річ військового побуту, убір полководця, так само імператора”* [184: 81]; *Воєводи й тисяцькі були вбрані в атласні **плащі*** [351: 109]; *.. мнози многажди его воинским **плащем** покровенна между стражми от труда изнемогоша почивающа созерцаху* [356: 367]; ***Плащ** був короткий, австрійського крою з зубчатками на ковнірі і відзнаками старшинства на рукаві* 111: 136].

До предметів військового обмундирування належать складні слова: **плащ-пала́тка** в значенні ‘водонепроникна накидка, що може служити плащем або палаткою, наметом’ [286 VI: 573; 279 IX: 1354; 26 II: 69]; **плащ-наме́т** (те саме, що **плащ-пала́тка** [Там само]), **плащ-наки́дка** [26 II: 69]: ***Наметъ** круглий невеликій, и палатка Московская* [147 IV: 118]. *Свої фронтові **плащ-палатки** зносили в степах орачі* (М. Нагнибіда*); І в якій такій прикметі І в якій шукать весні, Три бійці у **плащ-наметі**, У могилі, як вві сні* (А. Малишко). Зафіксоване й юкстапозитне утворення **плащ-дощови́к**: *Прокинувшись.. [О.М. Щорс] накидав на плечі засмальцований брезентовий **плащ-дощовик** – і в далеку дорогу* (С. Скляренко).

Отже, особливістю ТГ **‘**Довгий верхній одяг**’** є існування ряду лексем, які позначають реалії, що вже давно вийшли з ужитку (**опанча, корзно, бурка, кобеняк, доломан**), і навпаки – поява нових реалій призвела до виникнення нових назв – **плащ-палатка, плащ-намет, плащ-накидка**.

Більшість лексем належить до запозичень із тюркських мов. Праслов'янський фонд репрезентує слово **плащ**.

Для позначення одного з найдавніших різновидів одягу, поширеного в слов'янському світі, де суворі умови спричиняли повсюдне використання хутра та шкіри при виготовленні одягу, вживалася лексема **кожух**. На думку етимологів, вона походить від псл. **kozjā* 'козина шкура' [345 ІІ: 276 − 277; 91 ІІ: 492; 186 ІІ: 240].

Слово **кожух** засвідчене вже в "Слове о полку Игореве": *..и **кожухы** начашя мосты мостити* [281: 31].

Російська мова фіксує лексему **кожюхъ, кожухъ** [298 І: 1246], старобілоруська – **кожүхъ** [68 XV: 175].

А.І. Генсьорський, досліджуючи лексику Галицько-Волинського літопису, засвідчує і лексему на позначення одягу воїнів **кожюхъ**: **кожюхъ** же оловира Грѣцького [67: 109]. Лексему засвідчують і джерела пізнішого періоду: **кожухъ** 'кожух, шуба' [285 І: 485]; **кожухъ** [317 І: 370]; ***Кожухы**, свыты погубылы* [133 І: 17]; *Димлять вогнища, вештаються присадкуваті постаті в брудних вивернутих **кожухах*** [98: 148]. Контексти писемних пам'яток, у яких вживається слово **кожух**, вказують на те, що реалія часто була цінною річчю, якою платили за службу: *Той же король Баторій.. платил им [козакам] по червоному и по **кожуху*** [356: 363]; *а ему, котляреви, за труби далемъ **кожухъ** бѣлій* [174 І: 173]. Від слова **кожух** у лексикографічних джерелах засвідчено агентивні утворення **кожушникь** 'кравець, який шив кожухи', **кожухарь** [156: 92; 76 ІІ: 263] .

Слід зазначити, що очевидною є тенденція до становлення в східнослов'янських мовах XIX – XX ст. лексеми **кожух** як найуніверсальнішого найменування хутряного одягу [95 І: 355; 76 ІІ: 263; 384: 364; 219: 108; 286 IV: 208; 279 V: 1112; 321 ІІ: 573 – 574]. **Кожух** був поширений серед військового обмундирування в холодну пору року завжди. **Кожух** як окремий різновид спецодягу притаманний військовикам сил протиповітряної оборони: **Кожух** звичайний видається тільки військовикам, які проходять службу у гарнізоні Ай-Петрі на 100 відсотків спискової чисельності [213: 123].

На початку XVIII ст. писемні джерела української мови засвідчують лексему **велчу́ра** (**вилчу́ра, волчу́ра, вулчу́ра**) на позначення зимового одягу: *Того же дня, **велчура лямпартовая** и шлафрокъ блакитного штофу мне покраяны* [174 І: 23]. Польське запозичення **вівчура** [91 І: 390] автори "Історичного словника українського язика" за ред. Є.Тимченка визначають як **вѣлчүра** 'шуба, підбита вовчою шкурою' [317 І: 165]. Лексема засвідчена

в джерелах XIX ст.: **вівчура** [95 I: 94]; **вовчура** ‘вовча шуба’ [384: 115]. У сучасній українській літературній мові слово не збереглося.

У пам'ятках XVI ст. зрідка простежується метонімічне утворення **во́вки**, що позначає ‘одяг із вовчого хутра’: *За подшите **вовками** епанчи 25 к.* [353: 124]. Це питоме українське слово засвідчують окремі лексикографічні праці XIX – поч. XX ст. [76 I: 245; 384: 114].

Лексема **байбара́къ** зі значенням ‘кожух, критий сукном або іншою якою матерією’ зафіксована в “Історичному словнику українського язика” Є. Тимченка [319 I: 50]. Слово **байбарак**, на думку вчених, є тюркізмом (тур. **baj** – ‘багатий’ і чагат. **bäräk** ‘вид грубого сукна’ [91 I: 115; 345 I: 107]. Частота фіксацій лексеми в пам’ятках незначна, однак, на нашу думку, це пов’язано не з реальним використанням слова в мовленні, а з уживанням у козацькому війську одежі, названої цим словом: *..да до Каврайского писано о присылки кулбакъ и **байбарака** Йосифового* [353: 153]. У слов’янських мовах слово **байбарак** відоме з такими значеннями: ст.-рос. **байберек** ‘вид тканини (парча)’, пол. **bajbarak** ‘вид верхнього одягу’, **bajborak** ‘вид шовкової тканини’, схв. **bejbèrek** ‘строката вишивка на погонах’ [91 I: 115].

Лексема **байбарак** на позначення різного одягу засвідчена в словниках української мови: ‘короткий сірак’ [51: I]; ‘короткий плащ’ [95 I: 9]; ‘різновид овечого кожуха’ [76 I: 20]; ‘кожух, покритий тканиною’ [30: 49].

У сучасній українській мові **байбарак** функціонує на позначення верхнього чоловічого або жіночого сукняного одягу чи кожушка, критого сукном [286 I: 89].

Літописи XVII – XVIII ст. зафіксували питомі українські назви **габачъ**, **габякъ**, що вживалися на позначення кожухів, критих габою – білим грубим сукном, які, очевидно, носили старшини: *Ѣхалъ Ясневельможный.. съ.. полковниками (одягненими) въ **габяки** козацкимъ строемъ зъ рогами устроенными* [353: 24]. У лексикографічних джерелах XIX ст. засвідчені семи ‘сюртук з габи’ [95 I: 133], ‘сукняний каптан з білого сукна’ [219: 46]. Сучасна українська літературна мова слів **габачъ** і **габякъ** не успадкувала.

З XIV ст. поняття ‘зимовий одяг’ репрезентує лексема **шуба**, що належить до найпоширеніших назв чоловічого та жіночого хутряного одягу: **шоуба** [136: 398; 298 III: 1598; 285 II: 566]. Слово **шуба** запозичене з німецької мови, пор.: свн. **Schûbe, Schoube** ‘довгий і широкий верхній одяг’, нвн. **schaube**, через посередництво італ. **giubba** з араб. **jubba** ‘верхній одяг з довгими рукавами’ [345 IV: 482; 367: 385].

Лексема **шуба** вживалася також на позначення військового одягу: *Иныхъ же полковниковъ съ клеветою на нихъ въ Москву отослалъ, а прочимъ*

знатнимъ козакамъ приказалъ, чтобъ ***шубы*** *и жупаны пѣхотѣ запорожской давалы* [146: 261].

Від слова **шуба** в українській мові утворилося ряд похідних лексем: **шубеница, шубеничникъ** [273: 538]; **шубка, шубочка** [317 II: 503].

У сучасних східнослов'янських мовах лексема **шуба** вживається на позначення переважно жіночого верхнього зимового одягу з хутра, на хутрі (перев. з довгими полами) [286 XI: 554; 279 XVII: 1600]. До комплекту сучасного військового обмундирування слово не входить.

Слово **фе́рязь** відоме з давньоруського періоду як назва верхнього одягу без перехвату і коміра, з довгими рукавами: **Ферязі** робилися літні, холодні – на підкладці, а зимові, теплі – на хутрі [254: 157]. Давньоруська мова лексему запозичила з грецької мови через турецьке посередництво (тур. **feredže** 'верхній одяг') [345 IV: 190; 73: 392; 388: 120]. У польській мові слово **ферязь** фіксується зі значенням 'верхній одяг, підшитий хутром' [388: 120]. У російській мові назва **ферезь** позначає 'верхній кімнатний одяг, чоловіче довге плаття' [298 III: 1354]. У старобілоруській мові **ферязь** – різновид верхнього одягу [39: 334]. У староукраїнських пам'ятках **ферязь** – верхній одяг: ***фєрєзия*** *чи[р]воная фалє[н]дышовая, лиса[ми] по[д]шитая* [87: 125]; *Так у В.Самойловича була* ***ферезія*** *соболья пластинчатая подъ бархатомъ алымъ двоеморховымъ* [191: 42].

Сучасні східнослов'янські мови зберегли слово **ферязь** на позначення староруського верхнього народного одягу (чоловічого та жіночого) без коміра й без перехвату в поясі [286 X: 579; 279 XVI: 1323].

У сучасній українській мові слово **ферязь** перебуває у пасивному лексичному фонді і використовується письменниками у творах на історичну тематику: *Сидів Хмельницький.., накинувши на плечі чорну* ***ферязь*** (Л. Костенко); *Вибрав для цього.. полковників Яна Гирю і Матвія Гладкого і писарів сокольницького й черкаського, велів зодягнутися в кармазини й дорогі* ***ферязі*** *хутрові* [98: 317].

У найдавніших літописах широко вживана лексема **свита** (**съвита**), яка означала одяг усіх верств населення [298 III: 275 – 276; 278 XXIII: 167]. Г.М. Миронова на підставі ілюстративного матеріалу пізнішого часу стверджує, що **свита** могла бути й військовим одягом: *та(к) ре(ч) Фео(до)ръ. и въста(в) заутра и поятъ ко(н) сво вои(н)скы и оболкъ(с) во* ***свиту браньскую*** *і оружие взя(в)* [184: 79]. М.Фасмер відстоює реконструкцію **sъvita*, посилаючись на фінське запозичення слов'янських мов (пор.: фін. *vitta* 'плащ'') [345 III: 581].

Отже, на підставі доступних нам джерел доходимо висновку, що слово **свита** побутувало в українській мові на позначення одежі воїнів: *Звідки ж*

*візьмуться чоботи, **свити**, барабани, хоругви, самопали й гармати, коли бракуватиме золота?* [98: 292]; *По вулицях та завулках блукали **свитки**, кожухи, сіряки, чумарки, каптани, поміж ними виднілися сині жупани та зелені кунтуші козаків полтавської сотні, а також інших сотень полку, а ще жупани й кунтуші деяких інших полків* [197: 77].

У подальшому розвитку української мови ця лексема закріпила за собою значення ‘різновид селянського одягу’ [95 II: 855; 76 IV: 107]; ‘старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого сукна’ [286 IX: 76].

У словниковому складі переважної більшості слов’янських мов існує лексема **жупа́н** (пор.: укр., рос. **жупа́н** ‘короткий теплий верхній каптан’, блр. **жупан** ‘теплий верхній одяг, шуба, кожух’, чес. **żupan** ‘халат’, пол. **żupan** ‘вид сюртука’). До української мови слово потрапило через польське посередництво з італійської мови, що пов’язують з араб. **ğubban** ‘верхній одяг із широкими рукавами’ [91 II: 209; 345 II: 66; 388: 668; 367: 143; 73: 112].

Пам’ятки української мови зафіксували рос. **зипунъ** – так називали **жупанъ** із перших років XVI ст. – у значенні ‘чоловіча або жіноча верхня одіж відмінного крою’ [318 I: 942 – 943]. У XIX ст. Ф. Піскунов пояснює лексему **жупа́н** як ‘чоловічий каптан, який носили під кунтушем’ [219: 77]. У східнослов’янських мовах слово з аналогічним значенням засвідчене із 70-х рр. XVI ст. [39: 115; 278 V: 124]. Історичні джерела XVI – XVIII ст. переважно підтверджують наявність значення ‘військовий одяг’: *На полки пѣхотные **жупаны** и при **жупанахъ** по чотири золотыхъ грошей на каждого роздати* [9 V: 242]; *По сто человіка козаков, которим по усіх полках **жупани** давано* [165: 92]. У своїй праці “Історія запорозьких козаків” Д. І. Яворницький констатує, що запорізькі козаки носили ***жупани*** [384: 202]. Уже в той час спостерігалася диференціація названого одягу за певними ознаками, зокрема, ‘матеріал’, ‘колір’: ***Жупанъ** кармазинной красной съ серебрянимъ шнурком*; ***жупанъ** блакитны, добры* [15 3/III: 646; 583]. У лексикографічних джерелах та художній літературі засвідчено деривати: **полужупа́нчик** ‘тип короткої куртки’ [95 II: 693]; **жупани́на** ‘каптанчик, верхній каптан’ [30: 140; 95 I: 226]; **жупа́ник, жупане́ць** і т. ін. [76 I: 492]; **жупано́къ**: *..Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений.. У синьому **жупанкові**, ..іде супроти його од хати середнього віку чоловік, у козацькій **жупанині*** [143: 5, 83].

У пасивному словниковому запасі сучасної української мови збереглися лексеми **жупан, жупанок** у трьох значеннях: ‘старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти’, ‘теплий верхній чоловічий сукон-

ний одяг', 'верхній жіночий одяг переважно з дорогих тканин' [286 II: 547]. Аналогічні значення слова **жупан** засвідчують також російські та білоруські джерела [279 IV: 189; 321 II: 259].

У пам'ятках давньоруського періоду слово **кафта́нъ** (**кавта́нъ, ковта́нъ, кофта́нъ**) засвідчене як назва верхнього одягу, що належав князям, боярам: *А князи и бояре тогда въздѣвають на себе портки, да сорочицу, да* ***кавтанъ*** [298 I: 1200]. І.І.Огієнко вважає слово прямим запозиченням із тюркських мов (у XIII − XV ст.) [186 II: 190]. До тюркізмів лексему відносять й інші дослідники [91 II: 377; 345 II: 212; 73: 137; 367: 191; 366 II: 102; 362 I: 389]. Однак, на думку Р.М. Козлової, цю лексему можна переконливо пов'язувати з псл. **kъltanъ* [114: 122 – 123].

Як назва цивільного одягу в російській мові слово **кафтанъ** уперше засвідчене в лексикографічних джерелах у кінці XV ст. зі значенням 'верхня чоловіча одежа, різна за кроєм та призначенням, переважно довга (майже до п'ят) з довгими рукавами, яка спереду застібається на ґудзики' [278 VII: 95]. У старобілоруській мові воно фіксується на початку XVI ст. (**кафтанъ, каптанъ, кахтанъ**) [39: 144]. У польській мові лексема **kaftan, kawtan** вживалася на позначення різновиду плаща [393 II: 219; 391: 65].

В українській мові слово **каптанъ (кафанъ, кафтанъ**) відоме з другої половини XVI ст. Зокрема, у Літописі Величка (XVIII ст.) лексема **кафтан** позначала військовий одяг: *Здобичи Запорожцамъ зъ побитихъ янчарскихъ труповъ велмы мало що досталося кромѣ оружія; бо на побитихъ и измерзшихся трупахъ* ***кафтани****, кунтуши* [49 II: 363].

У староукраїнських текстах зазначено, з яких матеріалів шили каптани, якого вони були кольору. За цими ознаками можна було визначити роди військ, які їх носили: ***кафтанъ*** *кармазинной красной, снуркомъ серебреннымъ обложенной;* ***кафтанъ*** *люстровой, бѣловатой, подшитъ по баволнѣ краснымъ комачемъ, а въ плечахъ и въ рукавахъ бѣлая крашенина* [15 3/III: 649, 765]; ***кафанъ*** *новый атласовый красный пошитъ* [353: 186]; *Многіе Старшини Генеральные и другіе, и самъ Гетманъ, носили тогожъ цвѣта нѣмецкіе мундиры, и именно:* ***кафтанъ*** *синій съ красными круглыми обшлагами, на сторонѣ съ пуговицами* [368: 66].

Лексема **кафтанъ** засвідчена в спеціалізованому значенні 'частина військового обмундирування': *А изъ тѣхъ суканъ велѣно дать салдатомъ въ Кіевѣ на* ***кафтаны*** [9 VIII: 227]. У російській армії, за свідченням С.Д. Охлябініна, кафтан як мундир носили військові всіх родів військ [214: 420]. У "Словнику української мови" В.Я. Ломиковського зазначено: *Військовим не дозволено було носити довгих* ***кафтанів****, а тільки ледь нижче колін, щоб*

*легше і на коня скочити і крокувати без перешкод. Військовослужбовці були зобов'язані мати **кафтани** тільки сукняні і короткі: 1) козаки – перш за все червоного, потім однорідного білого кольору; 2) жолдаки − жовтого кольору; 3) запорожці, які відокремились від Малоросії, обирали колір за бажанням; 4) гармаші чи артилеристи малоросійські – жовтий* [276: 13].

За даними Українського радянського енциклопедичного словника, **каптан** у Росії та в Україні носили до початку XX ст. [341 II: 43]. Якщо в загальновживаній мові лексема **каптан** разом із дериватами дещо розширила свою семантику, то на позначення військового одягу в українській мові воно давно не вживається [76 II: 218; 95 I: 334]; **пта́нок** [384: 341]; **кафта́ник** [77: 91]. У сучасних східнослов'янських мовах **каптан** (**кафтан**) – це 'старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами: сукмана, жупан, чумарка' [286 IV: 97; 279 V: 885; 321 II: 667]; **каптан** 'козацька куртка' [371: 118].

Слово **кунту́ш** на позначення верхнього одягу військового та шляхетського станів із довгими і вузькими рукавами з широкими прорізами повздовж [64: 419]; **кунтушъ** – верхнього довгого одягу з відкинутими рукавами [317 I: 390]; старовинного верхнього одягу, що напинався поверх жупана [337: 118]; верхньої короткої одежі з відкидними рукавами [172: 10; 186 II: 312; 76 I: 413] з'явилося в українській писемній мові в кінці XVI ст.

В українську мову слово **кунтуш** запозичене з польської мови (< пол. **kontusz** 'польський національний одяг') [91 III: 143]. Лексема широко прижилася на слов'янському мовному ґрунті (пор.: укр. **кунтуш**, блр. **кунтуш**, рос. **кунтуш**, пол. **kontusz**, чес. **kanduš**, слц. **kontuš**, вл. **kuntuš**, болг. **контош**, схв. **kuntoš**, слн. **kontus)** [Там само]. У XVII ст. слово **кунтушъ** (**кунтышъ**) як назва верхнього одягу на зразок каптана з широкими відкидними рукавами засвідчене в пам'ятках російської і білоруської мов [278 VIII: 123; 39: 181]. Етимологію наведених лексем окремі дослідники пов'язують із псл. **kъltušь* [114: 115].

Найвища частота вживання назви **кунтуш** в українській мові припадає на II пол. XVII і XVIII ст. **Кунтуш** – верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI – XVIII ст. Польські письменники XVIII ст. зазначають, що запорозькі козаки носили широкі шаровари із золотим галуном замість опушки, суконні з відкидним рукавом *напівкунтуші*, білі шовкові жупани, шовкові із золотими китицями пояси й високі шапки зі смушковими окільниками сірого кольору і червоним шовковим вершком, який закінчувався китицею [202: 48].

Означальні компоненти дозволяють виділити такі елементи семантичної характеристики, як матеріал та колір: *а тіе козаки запорозкіе.. вийшли*

*в городы, которим дано плату по шесть коп й по **кунтушу** тузинковому* [165: 160]; *Два **кунтуша** – одинъ гранатовой суконной съ серебреннымъ позументомъ, другой попелятой китайчетой* [15 3/III: 649]; *Даны до здѣланя два **кунтуши** кравцю Неделченку, одинъ кармазиновый суконный, другій зъ мніоного канавацу* [353: 173].

Надалі простежується перехід слова **кунтуш** у сферу пасивного шару лексики східнослов'янських мов [95 I: 389; 219: 119; 30: 200; 76 II: 325; 204: 269; 286 IV: 400; 279, V: 1840; 321 II: 756].

У писемних пам'ятках XVII ст. зафіксований апелятив **беке́ша**, який у "Історичному словнику українського язика" засвідчений у значенні 'довге хутро угорського крою': *Вкрадено в комори **бекешу** синюю* [319 I: 82]. Існують різні думки щодо шляхів запозичення слова **бекеша** слов'янськими мовами: можливо, з угорської мови через польське посередництво [319 I: 82; 345 I: 146; 73: 15]. Останнім часом дослідники вказують на польське походження слова: пол. *bekiesza* походить від прізвища угорського полководця К. Бекеша (Каспер Бекеш – угорський полководець XVII ст., який перебував на службі в польського короля Стефана Баторія) [389 I: 70; 366 I: 83; 367: 41]: Угорців можна вважати винахідниками *бекеші* – теплого одягу з відрізною талією і складками та розрізом позаду, названого на честь полководця у Стефана Баторія – Бекеша.

Лексема **бекешка** в значенні 'чоловіче пальто зі зборками на талії' була відома в старобілоруській мові [39: 40; 68 I: 265]. У старопольській мові слово **bekieszka** вживалося на позначення коштовного верхнього одягу угорського крою [393 II: 42].

Лексема **бекеша** в XIX – XX ст. репрезентувала одяг: 'каптан чи сюртук' [219: 15]; 'жіноча хутряна куртка' [95 I: 23]; 'різновид верхнього одягу' [76 I: 48]. Сучасні східнослов'янські джерела переважно підтверджують наявність значення 'чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані' [286 I: 155; 279 I: 370; 321 I: 362]: *Полковник блискавично скинув **бекешу**, френч і сорочку* (О. Довженко).

Лексема **кире́я** вживалася на позначення козацького одягу: *Турнъ першій зацидывъ Энея, Що съ плечъ упала и **керея*** [133 VI: 83]; ***Керея** (**кирея**) – одежа, схожа на плащ, у запорізьких козаків одягалась поверх черкески, була по самі п'яти* [371: 121]. Українська **кирея,** за свідченням С. Караванського, відповідає російському **шинеля** [117: 162].

Тюркське запозичення **кире́я** (пор.: тур. **kerege** 'широкий плащ' – **ker** 'розтягати') [91 II: 435] відоме в українських пам'ятках із середини XVIII ст.: **кирей** красных двѣ [15 3/III: 540]. Слово в значенні 'сюртук, підшитий хутром'

засвідчене в польській мові [389 II: 352; 388: 228]. У російській і білоруській мовах лексема не засвідчена.

Сучасна українська літературна мова успадкувала слово в основному значенні ‘верхній довгий суконний одяг із відлогою; кобеняк’ [286 IV: 152]. У різних лексикографічних джерелах лексеми **керея, кирея** мають відмінні значення, які виявляються яскравіше: **кирея** – різновид плаща [95 I: 343]; вид опанчі чи плаща, шинель, схожа на плащ із рукавами [219: 105]; **кирея** – плащ, довга сукняна верхня одежа, велика свита з капюшоном [76 II: 239]; **кирея** – шинеля з рукавами й відлогою з фабричного сукна [30: 183].

Одним із різновидів козацького одягу, що репрезентував поняття ‘верхній козацький одяг’ і ‘нижній одяг у запорожців’, ‘короткий сукняний жупан або кунтуш, пошитий трохи нижче колін, без фалдів, ззаду має по два вуси (XVIII ст.) є лексема **черке́ска** [371: 260]: ***черкеска** люстрова, зелена, зъ болшими золотыми петлицями и подшита вся красною доллю, а въ серединѣ положена крашенина* [15 3/III: 765]; *Кравцю, которій шилъ кунтушъ изъ сукна и **черкеску** изъ полсукенка, за роботу дано 2 р. 20 коп.* [353: 308]. На думку М. Фасмера, слово походить від етноніма **черкеси** [345 IV: 344].

На подальших етапах розвитку української мови семантика лексеми **черкеска** не зазнала істотних змін. У значенні ‘одяг із сукна’ слово поширене в усіх народів Кавказу та в кубанських козаків [341 III: 743]. Лексема **черкеска** як один з елементів військового обмундирування використовувалась в художніх творах, присвячених військовій тематиці: *Ніяких відзнак на ньому.. Лише на грудях біля газирів темної **черкески** скромно поблискує платиновий хрест* (О. Гончар).

У словниках української мови як військовий одяг не фіксується, зокрема вживається з такими значеннями: ‘різновид святкового одягу’ [95 II: 1067]; ‘чекмень’ [219: 287]; ‘вид верхнього одягу’ [76 IV: 457]; ‘сукняний чоловічий каптан із прорізами і відкидними рукавами; польський каптан (з вильотами)’ [30: 388]. У сучасних східнослов’янських мовах **черкеска** – це старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами, затягнутий у талії, з газирями на грудях, поширений у всіх народів Кавказу, а також у кубанських і терських козаків [286 XI: 310; 279 XVII: 886].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. у писемних джерелах з’являється назва військового одягу **чекме́нъ** – кунтуш татарського крою [317 II: 477]: Реєстр речей, захоплених у купця м-ка Переволочна Полтавського полку Петра, козаками-гайдамаками: *взято **чекмень** кримски сѣринови* [16: 368]. На думку М. Фасмера, східнослов’янські мови слово запозичили із тюркських мов (пор.: кримськотатар. **čäkmän** ‘верхнє плаття’, татар. ***čikmän*** ‘суконний каптан’) [345 IV: 325–326; 172: 6].

У словниках української мови лексема **чекмень** фіксується з різними значеннями. Словник Є. Желехівського фіксує назву **чекмень** зі значенням 'плащ, жупан' [95 II: 1063]. У XIX ст. Ф. Піскунов називає **чекмень** своєрідним синонімом до лексеми **черкеска** [219: 287]. У Словнику Б.Грінченка – це 'короткий каптан галицького міщанина' [76 IV: 449]. Словники сучасної української літературної мови подають слово **чекмі́нь** як застаріле в значенні 'верхній чоловічий одяг у кавказьких народів', 'суконний напівкаптан у талію із складками ззаду' [286 XI: 291]: *Його **чекмінь** підперезаний порожньою кулеметною стрічкою, голова в драній гостроверхій шапці і вся його постать велетня вставала перед товаришами і знову тонула у хурделиці* (І. Микитенко). У сучасних російській і білоруській мовах лексема зберігає значення 'мундир козацького офіцера' [279 XVII: 816; 26 I: 70].

Назва **чу́га** з'являється в староукраїнських текстах у кінці XVI ст. у значенні 'шуба' [317 II: 484]. Щодо її походження погляди дослідників розходяться. Так, О. Брюкнер і В.І. Абаєв вважають, що це тюркське запозичення, яке на слов'янський мовний ґрунт потрапило через угорське посередництво [388: 81; 1 I: 316]. На думку М.С. Рогаль, правильніше вбачати тут пряме запозичення українською мовою турецького **cuha** 'сукно, драп', припустивши побічний вплив угорсько-польського джерела на його фонетичне оформлення [246: 181].

Лексема **чуга** на позначення вузького каптана з XVI ст. відома російській та білоруській мовам [298 III: 1546; 39: 358]. О. Воропай зазначає, що *чуга* – це 'короткий, не довший, ніж по коліна одяг без коміра, а тільки з вирізом для шиї, що обшитий шкірою або червоним сукном' [64: 407]. Слово здебільшого зустрічається в документах, пов'язаних із побутом козаків: *Также и Турчинъ прислалъ ему **чугу** и шаблю* [146: 224]; *..прийшолъ Османъ ода до Хмелницкого.. и привезлъ ему **чугу**, мечъ, короговъ и булаву* [174 I: 244].

У Літописі С. Величка засвідчені назви **чуга**: *Дано ему.. **чугу** злотоглавную* [147 II: 104]; **чугай**: *Прибравши къ нимъ еще немалое число въ Татарскіе **чугаи** Козаковъ охочих* [49 IV: 25]. Зрідка у пам'ятках XVIII ст. простежується слово **чу́йка**: *Загубыть **чуйку** и жупанъ* [133 IV: 10]. На думку польського мовознавця С. Лінде, **чуга, чуйка** і **чугай** – назви одного поняття [389 I: 887]. Синонімічними **чуга** і **чугай** вважають М. Фасмер і В. Даль [345 IV: 377; 78 IV: 611]. Цілком можливо, що це можуть бути й морфологічні варіанти. Лексеми **чуйка, чуга, чугай, чуганя** зафіксовані в "Малоруско-німецкому словарі" Є. Желехівського та С. Недільського [95 I: 1078]. У "Словнику української мови" **чугай –** назва свити; **чуга** – вид верхнього одягу з довгим коміром у галицьких лемків, пошитий із суцільних шматків доморобної тканини;

чуйка – вид довгого суконного каптана [286 XI: 380]. У словниках вони кваліфікуються як діалектні.

Лексема **бешме́т** – тюркізм, запозичений слов'янськими мовами (пор.: рос. **бешмет '**суконний каптан', блр. **бешмет** 'вид одягу', слц. **bešmet)** з татарської (татар. **бишимӓт** 'ватяний одяг') [366 I: 113; 73: 17; 232 I: 25; 367: 45; 1 IV:75]. Українські дослідники вказують на запозичення слова **бешмет** із татарської мови через посередництво російської [91 I: 180].

У XIX ст. семантичні можливості слова **бешмет** не виходять за межі поняття 'одяг': **бешмет** 'різновид плаща' [95 I: 25]; 'каптан, який носили під черкескою' [76 I: 54]: *Нащадки запорожців.. перейняли одяг у кавказьких горців.. Під черкеску вдягали червоний **бешмет** з ґудзиками* [41: 25]. У літературних джерелах лексема трапляється рідко і означає одяг, типовий для кубанського козацтва: *..а як тільки зоддалеки забачиш його червону шапку та шовковий **бешмет**, що по вітру полами має, то зразу наче тобі світ угору піднявся: і серцем радієш, і на силу чуєшся* (Мова-Лиманський).

Писемні джерела XIX ст. фіксують слово **сюртук**: *..найденное по смерти Тамашевского имущество было следующее: **сюртукъ** на барашкахъ, **сюртукъ** старый форменный* [368: 260].

Назва є запозиченою із французької мови (пор.: фр. **surtout** 'широкий верхній одяг') [73: 318; 367: 434; 345 III: 823; 232 II: 281; 364: 831]. Польська мова засвідчує форму **surdut** 'сюртук' [388: 526]. У значенні 'сюртук' лексема відома і в українській мові [76 IV: 230]. У літературі XVIII – XIX ст. натрапляємо на згадки про ***сюртук цивільний*** і ***мундирний***, ***офіцерський*** і ***генеральський*** [311: 61].

У сучасних східнослов'янських мовах **сюртук** – чоловічий верхній двобортний одяг з довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами [286 IX: 909; 321 V: 389; 279 XIV: 1386]. Слово вживалося як назва військового одягу.

На позначення форменого одягу військовиків із кінця XVIII ст. уживалося слово **шинéля** – формене пальто особливого крою, солдатська шинеля, кавалерійська шинель [278 IV: 715].

Українська мова лексему **шинель** запозичила з російської. Етимологи стверджують, що в російську мову слово потрапило з французької, у якій **chenille** – ранковий костюм [345 IV: 439; 367: 507; 361: 492]. На думку М.В. Горяєва, термін **шинель** одержав свою назву за темним кольором тканини, із якої спочатку шили шинелі [73: 422]. З російської мови слова **шинель, шинеля** були запозичені іншими слов'янськими мовами (пор.: болг. **шинеля**, блр. **шынель**, чес. **šiněl**, пол. **szynel**). Як назва військового одягу

лексема **шинель** засвідчена в писемних джерелах української мови у XVIII ст.: *Въ **шинели** синій щеголяла* [133 VI: 8].

В українських словниках XIX ст. це слово також репрезентує поняття ‘одяг’: **шінель** ‘пальто’ [95 I: 1091]; **шинеля, шенеля** [76 IV:495]. З аналогічним значенням вживаються застарілі й рідковживані слова **ма́нта** і **ма́нтля** в буковинських, гуцульських говірках [178 V: 56; 77: 120], **ма́нтель** – у бойківських [209 I: 430]. У Ф. Піскунова **шинель** іменується **ча́ка** [219: 284]. У старобілоруській мові **мантель** – плащ [39: 197].

У пам’ятках давньоруської писемності верхній чоловічий одяг (найімовірніше, плащ) мав назву ***мѧтль*** (**мятель, мятль, метель**) [184: 84]. Релікти слова та його похідні знаходимо в говорах східнослов’янських мов. В Україні слово **мятль** не збереглося. Західноукраїнські форми **ма́нтля** ‘пальто, шинель’, **мантлина** ‘стара шинель’ – пізніші запозичення, які зводяться до нім. **Mantel** ‘пальто, шинель’ [184: 85]; пор.: укр. **ма́нта** (діал.) ‘плащ’ [286 IV: 621]: *Ой, сиджу я, сиджу, на палаш приперся, **Манта** ми широка, полами утерся* [346: 49].

У сучасних східнослов’янських мовах лексема **шинель, шинеля** – верхній формений одяг особливого крою – із складкою на спині й хлястиком (переважно для військових, певної категорії учнів, службовців і т.ін.) [286 XI: 453; 279 XVII: 1398; 251 II: 605]. Вважаємо, що до цього тлумачення варто додати ще одну характеристику шинелі – ‘одяг із грубого сукна’. Субстантивований прикметник **шинельна** фіксується в українській мові зі значенням ‘приміщення, де залишають шинелі, верхній одяг’ [286 XI: 453].

У східнослов'янських мовах згорнуту трубкою і зв’язану на кінцях шинель, яку носять через плече, іменують **скаткою** [286 IX: 256; 279, XIII: 903 – 904; 321 V: 163]: **Скатанная шинель** ‘згорнена шинеля’ [247: 171]; **скатка** ‘згорток’ [247: 171; 42: 349]: *Солдат з **шинеллю-скаткою** через плече протиснувся наперед* (Н. Рибак); *Один (боєць), скидаючи **скатку**, задер голову і на мить застиг* (О. Гончар). Сема ‘форма’ актуалізується в означальних компонентах, що вживаються з лексемою **шинеля** на сучасному етапі: ***однобортна, двобортна шинеля*** [301: 163].

Назву **пальто́** лексикографічні джерела засвідчують у XIX ст. Дослідники вказують на запозичення цієї лексеми через фр. **paletot** – ‘пальто’, ‘плащ з капюшоном’, що зводиться до латинського **palla** ‘верхній одяг’ [345 III: 194; 232 II: 10; 367: 324]. Слово **пальто** на сучасному етапі широко відоме в значенні ‘верхній одяг довгого крою, що надягається поверх плаття, костюма і т.ін.’ [286 VI: 35; 279 IX: 79; 251 II: 8]: *І спали всі – не спав ніхто, в шинель вгорнувшись і в **пальто*** (М. Бажан); *В цей час до казарми несподівано зайшли командир*

полку Самієв і огрядний, в шкіряному ***пальті*** *генерал-майор, командир дивізії* (О. Гончар); *Хома з острахом глянув на генералове блискуче хромове* ***пальто****, на білосніжний комірець, що туго підпирав шию* (О. Гончар). Сьогодні в армійському побуті функціонують найменування: ***пальто зимове з каракулевим коміром***, ***пальто-куртка***, ***плащ-пальто*** [213: 84].

У сучасній українській мові лексема **хала́т** засвідчена зі значенням ‘верхній маскувальний одяг воїнів’ [286 XI: 13]. На думку М. Фасмера, слово **халат** запозичене через тур. **xilat** ‘каптан’ < з араб. **hil’at** ‘почесне убрання’ [345 IV: 217; 362 II: 330; 361: 517]. Відоме також скорочення **маскхалат** [286 IV: 638]: *Із затіненого кутка вийшов високий розвідник у* ***маскхалаті*** *і в командирському польовому картузі* (О. Сизоненко). Словосполучення **маскувальний халат** поширене у військовій термінології інших слов’янських мов: болг. **маскировъчен халат**; чес. **maskovaci plášt**’, рум. **halat de mascare**, пол. **narzutka maskowicza** [31: 535]. Як зазначає О.В. Суперанська, слово **халат** розвинуло в нас і особливе, термінологічне значення, звичайно в поєднанні з видовою характеристикою: ***медичний..***, ***маскувальний..*** *і навіть скорочене* ***маскхалат*** [311: 67].

На сучасному етапі розвитку східнослов’янських мов слово **халат** відоме із семантикою ‘довгополий просторий верхній одяг (переважно без застібок) у деяких азійських народів’; ‘легкий просторий робочий одяг, який надягають поверх звичайного одягу; старовинний довгополий верхній чоловічий одяг; каптан’ [286 XI: 13]. У сучасній армії використовуються словосполучення: ***халат бавовняний*** (для офіцерів і прапорщиків); ***халат бавовняний білого кольору*** (для військовиків, що працюють на електронновимірювальних базах) – спецодяг військовиків збройних сил, зайнятих на роботах щодо обслуговування ракетної техніки [213: 121–122].

До числа номінацій маскувального військового одягу належить слово **балахо́н** на позначення довгого просторого верхнього чоловічого одягу [371: 46]. Українські етимологи допускають, що лексема **балахон** – давньоруське запозичення з татарської мови; спроба вивести слово з перської мови, на думку етимологів, сумнівна з погляду фонетики [91 I: 125].

У лексикографічних джерелах російської мови слово **балахон** вживається в значенні ‘просторий верхній одяг’ з XVII ст. [278 I: 68]. В досліджених нами пам’ятках української і білоруської мов лексеми виявити не вдалося. Це слово фіксують “Малоруско-німецкий словар” Є. Желехівського і С. Недільського [95 I: 11], “Московсько-український словник для військових” В. Євтимовича [93: 1]; пор.: ще **балахон** ‘різновид чоловічого ватяного одягу’ [384: 11]. Мотиваційні ознаки ‘форма’ та ‘функція’ стали основними при появі в

слова на українському мовному ґрунті значення ‘просторий і довгий верхній одяг, який надягають поверх усього для захисту від пилу, маскувальний одяг’ [286 I: 95]. У сучасній російській та білоруській мовах лексема **балахон** означає ‘селянський каптан’ [279 I: 254; 321 I: 331].

Таким чином, назви верхнього одягу – переважно запозичення, які на різних етапах історичного розвитку поповнювали лексичні системи східнослов'янських мов. Серед іншомовних запозичень переважають слова тюркського походження: **опанча, кобеняк, доломан, байбарак, кафтан, кунтуш, кирея, чекмень, чуга, бешмет, балахон**. Деякі слова прийшли в українську мову із західноєвропейських, зокрема з польської (**вилчура, бекеша**), французької (**сюртук, шинель, пальто**), причому ці мови могли виступати також посередниками при запозиченні з інших мов. Наприклад, **жупан** (через польську з італійської), **шуба** (з італійської через німецьку). Давнє запозичення із грецької мови через турецьке посередництво – слово **ферязь**, з арабської – **халат**. Похідні від праслов'янських коренів лексеми **кожух, свита, плащ**. Питомі українські утворення **вовки, габянъ** (**габякъ**). Етимологія слів **бурка, бекеша** досі дискусійна.

Переважна більшість лексем збереглася в сучасних східнослов'янських мовах у пасивному лексичному фонді (**кобеняк, доломан, опанча, корзно, ферязь, кунтуш**).

Назви натільного одягу і верхніх сорочок

До комплекту військового форменого одягу відносяться натільний одяг та верхні сорочки. Ця нечисленна група представлена словами: **соро́чка, флане́лівка, тільни́к, гімнасте́рка, фо́рменка, матро́ска.**

Слово **сорочка** зі значенням, близьким до значення цього слова в сучасній українській мові, зустрічається в пам’ятках давньоруської мови XI ст. [185: 54]. Праслов’янська лексема співвідносна з балтійськими відповідниками (лит. **šarkas** ‘одяг, сукняний каптан рибалок’, лтс. **svarks** ‘сюртук, піджак’) [345 III: 724 – 725].

Пам’ятки української мови XVIII ст. фіксують назву **сорочка** зі значенням – чоловічий одяг: *Сыдытъ росхриставшы **сорочку*** [133 VI: 18] та – частина українського жіночого національного костюма [283 II: 277].

У лексикографічних джерелах східнослов’янських мов XIX – XX ст. **сорочка** – чоловіча натільна білизна або одяг, що надягають поверх білизни, для верхньої частини тіла; жіноча або дитяча натільна білизна [95 II: 897; 76

IV: 170; 286 IX: 467; 279 XIV: 334; 251 II: 421]. У сучасній українській мові слово **сорочка** позначає також ‘старовинне захисне військове спорядження, виготовлене з дроту, сталі і т. ін. на зразок цього одягу’ [286 IX: 467]. У спеціалізованому значенні ‘військовий одяг’ названа лексема простежується в художній літературі: *На Марченкові була матроська* ***сорочка*** *і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи* (Ю. Яновський).

Назва **сорочка** стала основою творення словосполучень – **фланелева сорочка** – це формена матроська сорочка з фланелі з гострим вирізом на грудях [286 X: 604; 279 XVI: 1428], ***формова сорочка*, *бавовняна сорочка***, які є частиною обмундирування в сучасній армії [213: 121; 301: 163].

З початку XIX ст. простежуємо вживання суфіксального утворення **фланéлівка** ‘формена матроська сорочка з гострим вирізом на грудях’. **Фланелівка шерстяна** – предмет традиційної форми одягу моряків: *Заскочивши в густі зарослі, він миттю скинув бушлат,* ***фланелівку****, широченні штани кльош – гордість моряків у мирні дні* (П. Автомонов). Слово **фланелівка** зафіксоване в “Російсько-українському словнику для військовиків” А. Бурячка, М. Демського, Б. Якимовича.

До пізно засвідчених номінацій натільного одягу належить лексема **тільни́к** – матроська спідня сорочка (з білими й синіми смугами) зазвичай трикотажна [286 X: 141; 279 XV: 231; 251 II: 473]: *Під курточкою рябенький* ***тільник*** *як у моряка, – мамин подарунок* (О. Гончар). Лексему кваліфікують як власне російське утворення в пам’ятках російської мови з XIV ст. [367: 439].

У 1869-му р. в Туркестанському військовому окрузі до білої полотняної сорочки (її видавали солдатам царської армії для гімнастичних занять) уведено припряжні погони; її було дозволено носити в строю і поза строєм у спекотну погоду. Ця сорочка стає форменим військовим одягом і одержує назву **гімнастерка**, що вперше зафіксована у російській мові в XIX ст. у творі В.В.Вересаєва “На Японской войне” (1907 – 1908 рр.)

В українську та білоруську мови слово **гімнастерка** запозичене з російської. Російське **гимнастёрка** походить від застарілого **гимнастёр** ‘гімнаст’ (буквально ‘сорочка гімнаста’), утвореного, можливо, з нім. **Gymnast** ‘гімнаст’ або пол. **gimnastyc** за допомогою суфікса **-ер**; в українській мові безпосереднє запозичення **гімнастьóрка** витискається закономірною для неї формою **гімнастéрка** [91 I: 514; 367: 103; 366: 75]. В інших слов’янських мовах слово не вживається (або використовується зі стилістичною метою як росіянізм) [362 I: 188]. Болгарська мова засвідчує **гімнастьорка**, а чеська – паралельні форми **gymnast’orka** і **vojenska bluza**. Компонентом **блуза** ана-

логічне поняття виражається в складних номінаціях німецької та польської мов: нім. **Feldbluse**, пол. **bluza kroju wojskowego** [31: 102].

Термін **гімнастерка** активно функціонує в сучасних східнослов'янських мовах як назва військової форменої сорочки з цупкої тканини з відкладним або стоячим коміром [286 II: 70; 279 III: 102; 321 II: 51].

Назва **форменка** з'являється в східнослов'янських мовах у XX ст. Прозоре за своєю етимологією слово **форменка** утворене суфіксальним способом від **форма** й означає матроську формену верхню сорочку з великим, особливої форми коміром, взагалі формену сорочку з позначкою [286 X: 622; 279 XVI: 1499; 26 II: 653]. У специфічному контексті можна безпомилково з'ясувати, що **форменка** входить до комплекту одягу моряків: *Безкозирка, бушлат,* ***форменка*** *і не така, як мати меншим пошила, а справжня* (П. Автомонов). У "Російсько-українському словнику для військовиків" до слова **форменка** подано синонім **однострійка** [42: 336].

Лексема **матрóска** мотивується за ознакою 'належність' і вживається на позначення форменої блузи матроса з великим виложистим коміром особливого крою: *Весь загоновий екіпаж У кітелях, в* ***матросках*** *чистих* (А. Малишко).

Українські та російські етимологи вказують на запозичення лексеми **матрос** з голландської мови через посередництво російської (пор.: гол. **matroos** 'моряк') [91 III: 417; 345 II: 583]. Слово **матроска** – східнослов'янське утворення. У сучасній українській та білоруській мовах розвинулося додаткове значення 'жіноча або дитяча блуза такого самого фасону' [286 IV: 653; 321 III:121]. У російській мові лексема **матроска** вживається в трьох значеннях: 1) формена блуза матросів, 2) шапка типу форменої матроської безкозирки, 3) *розм*. дружина матроса [279 VI: 711–712].

Таким чином, аналіз матеріалу дозволяє виділити такі мотиваційні ознаки назв натільного одягу:

1) призначення: **матроска, тільник, гімнастерка, форменка**;

2) матеріал: **фланелівка, бавовняна сорочка, фланелева сорочка**.

Зафіксовані лексеми утворені переважно суфіксальним способом. Існують аналітичні найменування – словосполучення з компонентами іменник + прикметник, у яких семантично навантажений прикметник (**фланелева сорочка, формова сорочка, бавовняна сорочка, фланелівка шерстяна**).

У кількісно обмеженій групі назв натільного одягу і верхніх сорочок основну частину становлять слов'янські за походженням лексеми: **сорочка, гімнастерка, тільник**. Домінантою ряду є слово **сорочка**, засвідчене в українській мові у спеціалізованому значенні – старовинне захисне військове спорядження. Лексеми **сорочка, гімнастерка, форменка, матроска, тільник, фланелівка** входять до сучасного словника східнослов'янських мов.

Назви поясного одягу

Група “Поясний одяг” представлена номінативними одиницями **нога́виці, штани́, шарова́ри, чикчи́ри, галіфе́, кльош, бри́джі; по́яс, ре́мінь, пас, куша́к, че́рес, очку́р.**

Слово **нога́виці** належить до рано засвідчених назв сукняного та полотняного чоловічого поясного одягу. У формі pluralia tantum лексема вперше засвідчена в Переяславському літописі початку XIII ст. [298 II: 461]. Слово утворене суфіксальним способом від лексеми **нога** [345 III: 78 – 79].

У російській мові лексема спочатку вживалася на позначення одягу, що прикривав ноги. Згодом вона розширила свою семантику і з XVII ст. закріпилася в мові як назва військового обладунку (пор.: **ногавицы кольчужные**) [278 XI: 415].

Тексти пам’яток і художніх творів на історичну тематику вказують на побутування слова **ногавиці** серед військових: *У сирітськомъ, отъ крамныхъ рѣчей, отъ шапокъ, отъ* ***ногавици****.. отъ меча.. по три гроши* [285 II: 554]; *Князь Володимир ждав. Він сидів у білих* ***ногавицях*** [271: 133].

Згодом лексема **ногавиці** переходить на периферію семантичного ряду ‘штани’, і вже в XIX – XX ст. її засвідчують як назву полотняних і суконних штанів, які носили чоловіки [76 II: 570; 286 V: 439; 321 II: 224].

До назв цієї підгрупи належить слово **штани́**. На думку М. Фасмера, лексема належить до тюркських запозичень [345 IV: 477].

Як назва чоловічого поясного одягу слово **штани** вже в пам’ятках української мови виступає компонентом термінів-словосполучень: ***штани*** *кармазніє* [15 3/III: 646]; ***штаны*** *кармазиновые* [353: 356]; ***штанов*** *лосиних 3* [174 IV: 313].

Лексема **штани** властива східнослов’янським мовам як назва чоловічого поясного одягу, в тому числі й військового [286 XI: 534; 42: 40; 279 XVII: 1555; 251 II: 610].

Досить поширене в XVI – XVIII ст. слово **шарова́ри** запозичене з тюркських мов через іранське посередництво (пор.: іран. ***šaravāra*** ‘штани’) [345 IV: 410; 73: 418]: *На побитихъ и измерзшихся трупахъ кафтани, кунтуши, кожухи,* ***шарвари****, шапки, пояси и чоботи* [146: 363]. Д.І. Яворницький зауважує, що одягом запорозьких козаків були саєтові яскравих кольорів ***шаровари*** [385: 202].

У пам’ятках білоруської мови слово у формі **шаловары** фіксується з другої половини XVI ст. [39: 359]. Не раніше ця лексема потрапила з української мови в російську [367: 501; 362 II: 72]. У російській армії після зміни вій-

ськової форми в 1855-му р. *шароварами* стали називати широкі штани зі зборами, що мали бокові кишені. У 1881-му р. широкі шаровари були введені для всіх родів військ (крім кавалерії і кінної артилерії). Вони проіснували до 1907-го р. й були поступово замінені для офіцерів на галіфе, а для солдатів на більш вузькі штани.

На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов *шароварами* називають широкі штани особливого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів; спортивні штани такого крою [286 XI: 410, 414; 279 XVII: 1287; 251 II: 601].

Лексема **чикчири** була запозичена з тюркських мов (пор.: тур. **čakšyr** 'неширокі панталони з легкого сукна') [345 IV: 361]. Це були вузькі кавалерійські штани, які носили гусари й улани у XVIII – XIX ст. Назва **чикчири** засвідчена лише в окремих лексикографічних джерелах [див.: 219: 287; 279 XVII: 1027]. Лексема перейшла до пасивного лексичного складу у зв'язку зі зникненням реалії.

У 20-х роках XX ст. значного поширення серед військових набувають штани особливого крою, широкі на стегнах і вузькі в колінах, які мали назву **галіфе** [186 I: 261]. Апелятив **галіфе** українська мова запозичила з французької мови (від прізвища французького кавалерійського генерала Гастона *Галіфе*) через російське посередництво [91 I: 461; 345 I: 388; 362 I: 179; 366 I: 16].

У сучасних східнослов'янських мовах лексема **галіфе** закріпила за собою значення 'штани особливого крою' [286 II: 20; 279 III: 23; 321 II: 19]: *Худорлявий, цибатий чоловік у німецькому **галіфе** й при автоматі* (І. Багряний); *У **галіфе** ходять фінагент, голова колгоспу і бригадири. **Галіфе** – це знак влади, знак достатку* (В. Дрозд).

У XX ст. з'являється слово **кльош** як носій семи – штани моряків, що маркується за ознакою 'форма'. Лексема східнослов'янськими мовами запозичена з французької (фр. **cloche** – дзвін; скляний ковпак походить із слат. **clocca** – дзвоник, запозиченого з кельтських мов) [91 II: 472; 345 II: 249]. Слово **кльош** входить до активного словникового складу сучасних східнослов'янських мов у значенні – особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу або одяг такого крою (пор.: рос., блр. **клёш**, пол. **klosz** – скляний ковпак у формі дзвона, болг. **клош** – пошитий кльошем) [286 IV: 195; 279 V: 1023; 321 II: 698].

Початок XX ст. – це період виникнення й функціонування терміна **бри́джі**, який вживався на позначення штанів особливого крою, вузьких нижче колін, що заправляються в чоботи [286 I: 234; 321 I: 409]. Основу семантичної структури слова **бриджі** становить значення 'поясний одяг танкістів'.

Слово запозичене з англійської мови [367: 58]. Означальним компонентом при називанні бриджів часто стає назва кольору чи належності: *Невдовзі вона (Зоя) з'явилась у супроводі заклопотаної людини у зеленій гімнастьорці і синіх **бриджах**, заправлених в наваксовані чоботи* (Н. Рибак); *Петрусь ..розглядає широкий червоний лампас на генералових **бриджах*** (Б.Гончаренко).

Обов'язковими традиційними атрибутами цивільного і військового одягу є **по́яс, пас, ре́мінь, куша́к, че́рес, очку́р**.

Одним із елементів одягу був **по́яс**, що означав 'перев'язь по стану' [17: 248]. Пояси − необхідний компонент поясного одягу. Дослідники вважають найімовірнішу генезу цього слова з псл. **po-jasъ*, похідного від **po-jasati* – оперізувати, оперезати [345 III: 351; 367: 360].

Першу фіксацію слова **поясъ** у значенні 'частина обладунку, що означала перев'язь по стану' знаходимо вже в Остромировому Євангелії [298 II: 1339]. У систему російської писемної мови у XVII ст. входить і словосполучення **поясъ воиновъ** у значенні 'перев'язь, портупея' [278 XVIII: 91].

Українські джерела засвідчують лексему **поѧсъ** (**поясъ**) у XV ст. [285 II: 219]. Лексикографічні праці XVII ст. також відзначають лексему **пояс** на позначення елемента військового обмундирування: ***по́ѧсъ,** ѧлбо станѹ шлѧхецкого надаванье* [156: 91]; ***Поясъ*** [273: 490]; ***пояс воїнів***; агентивне утворення ***поясникъ*** [273: 100, 490]. Можемо вказати на таку важливу маркувальну ознаку як матеріал, виражену узгодженими та неузгодженими означеннями: **поясъ** краснои шелковой; *одинъ **поясъ** поношеной полушелковой* [15 3/III: 646; 543]; ***поясъ** съ каламайки* [133 I: 22]. В аналогічних контекстах засвідчено й означення-кваліфікатори, які вказували на колір: ***поясъ** чорны добры*; ***поясъ** желтой турецкой* [15 3/III: 582; 649].

У польських пам'ятках слово **pas** уперше засвідчене в XIV ст. [393 VI: 41]. М. Барткевич кваліфікує лексему **pas** як назву оздоби польського строю. Еволюція *паса* йшла від моди *пасів* металевих, зафіксованих у XVI – XVII ст., до *пасів* із тканини [387: 219]. У старобілоруській мові лексема **пасъ** відома з XIV ст. [39: 239]. В українській мові це слово реалізувало семи 'смуга' і 'пояс': *два **пасы** ременю донесены* [8 V: 155]; *Посольство моє начепило шаблі, засунуло пістолі за **паси*** [98: 327].

Лексикографічні джерела XIX ст. засвідчили польське запозичення **пас** [345 III: 211] і його демінутив **пасок**: **пасъ** 'багатий пояс', **пасокъ** 'поясок' [30: 273]; **пас** 'пояс', 'кушак'; 'смуга', **пасок** 'шкіряний пояс з пряжкою' [76 III: 99–100]; **пас** 'ремінь' [95 II: 603]. У сучасних лексикографічних джерелах простежуються й інші значення лексеми **пас**, що виходять за межі парадигми – предмети одягу [286 V: 495; 279 IX: 1770; 321 IV: 297]. У єдиному значенні 'шкіряна, матерча-

та, в’язана і т. ін. довга смуга для підперізування одягу в талії’ сучасні словники фіксують слово **пояс** [286 VII: 495; 279 X: 1170; 321 IV: 297].

У писемних пам’ятках києворуської доби вживається лексема **ремень** на позначення поняття ‘вузька смужка шкіри’ [88: 176]. Російські джерела засвідчили і форму **ремыкъ** [278 XXII: 144]. Слово належить до поширених у слов’янських мовах (пор.: рос. **ремень,** блр. **рэмень**, болг. **ре́мък**, чес. **řěmen**, слц. **remeň**, пол. **rzemień**) і походить безпосередньо з псл. **remy* [345 III: 468; 367: 388; 388: 475]. У російській мові фіксація слова **ремень** припадає на XIV ст. у значеннях – вузька смужка шкіри, ремінь [298 III: 114]. У старобілоруській мові лексема **рэмень** засвідчена у XVI ст. [39: 239].

Слово **ремінь** виявлене в українській мові у XVII ст. з семантикою ‘шкіра, довга смужка обробленої шкіри’ [157: 151; 273: 144, 501]. Джерела XVIII ст. засвідчують слово в значенні – оброблена шкіра і пояс: *Собі ж несе на постоли **ременю** доброго* [283 II: 192–193]; **Ремень** зъ лядункой золотою зъ бездушного для себе знявъ [133 VI: 30].

Лексикографічні джерела подають такі фонетичні варіанти слова: **раминь** [30: 309]; **реміень –** ремінний пояс [160: 183]. Лексема **ремінь** продуктивна і в семантичному, і в словотвірному планах. Пор. відповідно деривати: **ремінець, ремінний, ремінник, ремінникар, ремінячка, реміння, ремінчик** [95 II: 800; 76 IV: 12; 286 VIII: 502].

На сучасному етапі розвитку східнослов’янських мов слово **ремінь** полісемічне. Серед значень лексеми засвідчено – довга смужка шкіри, шкіряний пояс з сумочкою та ін. [286 VIII: 502; 279 XII: 1207; 321 IV: 758]. На функціональне призначення та належність реалії, позначуваної словом **ремінь**, вказують такі контексти: *Тугіше підпережіться, – зауважив генерал, беручи за **ремінь*** (О. Гончар); *Вони одягли нову форму, туго підперезалися широкими **ременями*** (Ю. Смолич).

Одним із тюркських запозичень у східнослов’янських мовах, що вживалося на позначення пояса, є слово **куша́к** (пор.: тур. **kuşak** пояс, кримтатар. **kušak** пояс виводиться від тюрк. **ku(r)ša** оперізувати) [91 III: 169; 73: 178; 192: 264; 366: 460; 367: 230; 362 I: 460; 78 II: 229].

Тюркізм **кушак** у матеріалах російської писемності реєструють із кінця XV ст. [131: 176]. Він відомий у значеннях – пояс і сорт тканини [278 VIII: 152; 298 I: 1384].

Слово **кушак** вживалося на позначення реалії, яка побутувала в козацькому війську. Лексема функціонує в українській мові як назва пояса і в XIX ст. [95 I: 394; 93: 31]. На сучасному етапі перебуває в пасивному словниковому складі і використовується в художній літературі для відображення подій

давнини: *Одягнутий у червоний кафтан, підперезаний голубим* ***кушаком****, він скидався на козака* (Р. Іваничук).

Зафіксоване в пам'ятках російської мови значення ,пояс' збереглося за словом **кушак** до сьогодні [279 V: 1914]. Білоруські джерела подають синонім **папруга** [251 I: 395]. У "Словнику української мови" лексема **кушак** не зафіксована.

Слово **че́рес** належить до рано засвідчених номінацій поясів. Обстежені джерела давньоруського періоду не вказують на сферу вживання лексеми як назви конкретної реалії, характерної для одягу війська. У словниках воно адаптувалося в різному графічному й фонетичному оформленні: **чресленикъ** [280 III: 933], **череселъ, черeслъ** [78 IV: 593].

М.Фасмер відстоює реконструкцію псл. **čersъ* із **kertso-*, спорідненого з ірл. **criss** – пояс, кімр. **crys –** пояс, сорочка [345 IV: 342]. Польська мова має відповідник **trzos** – шкіряний пояс [388: 583].

Основний компонент у семантичній структурі слова **черес** – шкіряний пояс переважає в значенні лексеми та її словотвірних варіантах періоду XIX – XX ст.: **черес, чересло, через, череш** [219: 287; 95 II: 1067]; **чересок** [76 IV: 456]; **черес** – шкіряний пояс для грошей; **черес –** старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей [286 XI: 307]; **через** – пояс [251 II: 757]: *Сагайдачний помацав у* ***чересі*** *й витягнув гарну турецьку люльку, оздоблену тонким різьбленням на золоті* (З. Тулуб); *Поруч курінного стояв, взявшись у боки, якийсь вусатий статечний козарлюга в новому зеленому жупані, підперезанім широким розцяцькованим* ***чересом*** (С. Добровольський). У російській мові слово вживалося на позначення вузького і довгого гаманця, який обв'язували навколо ноги (під одягом) [279 XVII: 568].

Своєрідний комплект одягу становили шаровари разом із **очкуро́м** – шовковим чи шерстяним поясом, з золотими китицями на обох кінцях [384: 207]. Назва козацького пояса − найпоширеніше значення лексеми **очкур**: *И лучше* ***очкуромъ*** *вдавлюся Нижъ Турнови я покорюсь* [133 V: 13]. Це тюркське запозичення зафіксоване в білоруській мові у формі **учкур**, у російській − **учкур** та **очкур**, походить від тур. **učkur** – ремінь, шнурок, що підтримує штани [345 III: 178; IV: 180; 78 II: 777].

Слово активно побутувало ще в XIX ст., на що вказують словники за ред. Б. Грінченка: **очкур** – шнурок, який вдягали в штани для їх підтримання [76 III: 82]; П.Білецького-Носенка: **очкур** – пояс у шароварів [30: 268] і Є. Желехівського та С. Недільського: **очкур, очкурня** [95 I: 588]. У сучасних лексикографічних джерелах лексема подається зі значенням – пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх [286 V: 834; 279 VIII: 1816].

В українській мові засвідчений дериват **очкурня́**: верхній край штанів або шароварів, зашитий широким рубцем для втягування очкура [286 V: 834].

Отже, основу групи "Поясний одяг і пояси" становлять питомі слов'янські утворення: **ногавиці, пояс, ремінь, черес; чикчири, кушак, очкур** – тюркізми. Із французької мови запозичено лексему **кльош,** через російське посередництво в українську мову ввійшло слово **галіфе**. **Шаровари** – спільне східнослов'янське запозичення з іранської мови через тюркські. З польської мови на східнослов'янський мовний ґрунт потрапило слово **пас**. До пізніх запозичень з англійської мови належить лексема **бриджі**. Етимологія лексеми **штани** дискусійна. У системі сучасних східнослов'янських мов зайняли належне місце лексеми: **штани, галіфе, кльош, бриджі, пояс, пас, ремінь**. Дещо інша роль слів **чикчири** і **кушак**, відомих в українській мові як діалектизми. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов поняття 'військовий поясний одяг і пояси' широко репрезентують лексеми **штани, пояс, ремінь**.

Назви знаків розрізнення та оздоб військового одягу

Важливу роль у військовій формі одягу відіграють знаки розрізнення, які одночасно виконують функцію оздоб цього різновиду одягу. Знаки розрізнення − це позначки, нашивки, петлиці і т. ін. на форменому одязі, що вказують на належність особи до певного роду занять, до якогось відомства, свідчать про її персональне звання і т. ін. [286 III: 639; 279 IV: 1276; 321 II: 499]. Особливо активно починають вони вживатися в XVII – XVIII ст., коли створюється регулярне військо і вводиться єдина форма одягу як одна з його обов'язкових ознак.

Слово **знак** відоме більшості слов'янських мов, походить від псл. **znakъ*, пов'язаного з **znati* [91 II: 270; 345 II: 100]. До знаків розрізнення належать: петлиці й погони, нагрудні й нарукавні знаки, знаки на головних уборах, погонах і петлицях (нашивки, кокарди, емблеми), канти й лампаси: *Вихованці малювали погони й виучували напам'ять **знаки розрізнення** офіцерських і чиновницьких звань* (С. Добровольський).

Домінантою парадигми є похідне від праслов'янського кореня **šiti* слово **нашивка** [345 IV: 443], що передавало загальні поняття 'знак розрізнення' й 'прикраса одягу'. На початку XVII ст. у російській мові ця лексема засвідчена зі значенням – прикраса з горизонтальних смужок тканини [278 X: 322; 298 II: 351]. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов лексема **нашивка** вживається в трьох значеннях: 'смуга або шматок тканини, шкіри

і т. ін., нашитий поверх чого-небудь', 'один із знаків розрізнення військових звань', 'почесний знак, що видається військовим за поранення чи за надстрокову службу' [286 V: 240; 279 VII: 679; 321 III: 343]: *Вони вже побували в Болгарії та Югославії, мали на грудях червоні та золоті* ***нашивки*** *і трималися з певністю* (О. Гончар); *На гімнастерці, вище правої кишені, червоніли дві* ***нашивки*** *за поранення* (Л. Первомайський).

З-поміж різновидів нашивок виділяємо такі лексеми: **нараме́нник, наплі́чник, петли́ця, галу́ни, ли́чки, пого́ни, еполе́ти, шлі́хви, шевро́н**.

Уже з другої половини XI ст. літописи засвідчують лексему **нара́мьница**, що вживається в значенні – наплічник [298 II: 317]. Дослідники вказують на запозичення слова з німецької мови (нім. *Rahmen* – рама) через польське посередництво [345 III: 440; 232 II: 180]. У XVI – XVII ст. російські тексти фіксують із первісною семантикою деривати – **нарамникъ, нарамка, нарамки** [278 X: 205]. Лексема **нара́мница** 'наплечник' засвідчена у Лексиконі Памва Беринди [156: 70]. Означальні компоненти вказують на належність: ***нарамница воинскаѧ***; ***нараме(н)ники муже(с)кїи*** [273: 438, 108].

За даними словників XIX ст., **нараменник** має значення – аксельбант [95 I: 489], **нарамінник** – наплічник [76 II: 515]. У сучасній українській літературній мові **нараменник** – це те саме, що **наплічник** [286 XI: 697].

Лексема **наплечникъ** як синонім до **нарамникъ** фіксується в староукраїнських текстах з XVI ст. [157: 130] і походить вона від псл. **pletje* – плече [91 IV: 442].

У XIV ст. в російській мові в значенні – наплічна частина одягу чи прикраса засвідчені деривати: **наплечьки, наплечки** [298 II: 309]. Із семантикою – частина військового обладунку, що захищала плечі, у XVII ст. функціонують лексеми **наплечникъ, наплечница** [278 X: 179].

"Малоруско-німецкий словар" Є. Желехівського та С. Недільського подає слова **наплечник, наплеча, поплічник** як еквіваленти до лексем **еполети** і **погони** [95 I: 487; II: 70]. У сучасних східнослов'янських мовах **наплічник** – наплічна прикраса або частина одягу у формі вузької смужки на плечах: *Пустотливий порив вітру – із-під бурки виткнувсь кінчик генерального* ***наплічника*** (С. Медянський). Сучасні східнослов'янські мови зберегли й значення – металеве покриття, що захищало плечі воїна від ушкодження [286 V: 153; 279 VII: 389; 321 III: 287].

У словниковому складі переважної більшості слов'янських мов існує лексема **петля, петлиця** (пор.: рос. **петля, петлица**, блр. **петля**, болг. **петля, петлица**, схв. **пётља**, слвн. **pétlja**, чес. **petlice**, пол. **pętla, pętlica**), що безпосередньо походить із псл. **petьlь* або **petьlja*, яка, на думку М. Фасмера,

є вірогідним запозиченням із давньонімецької мови (д.-в.-н. *Fezzil* – окови, пута) [345 III: 252; 73: 258; 367: 336; 390: 365; 388: 404; 362 II:27].

В українській мові лексему **петлиця** вперше фіксує "Лексис" Л. Зизанія у кінці XVI ст. [157: 67]. Слова **петель, петля і петлица** вводить у реєстр свого "Лексикона" і П. Беринда [156: 81]. Перша згадка про назву **петлица** в значенні – петля з нашивкою – у російській мові сягає XVII ст. [278 XV: 28]. Семантична характеристика слова як військового терміна переважно в джерелах української мови випливає з аналізу означень-кваліфікаторів, які вказували на розмір, матеріал: ***петлицъ*** *пару великихъ до копеняка зъ золотомъ и кармазыномъ червонимъ* [15 3/III: 109]; *За* ***петлицы*** *золотые, до кунтуша аксамитного взятые, заплатилъ 5 руб. 10 коп.* [353: 254]. Лексема **петлиці** у XVIII ст. була не лише носієм семи – прикраса, а й репрезентувала поняття – знак розрізнення: *О отечестві, здається, та нових* ***петлицях****, Та о муштрах ще новіших!* [283 II: 64].

В Україні та у більшості армій світу лексема **петлиця** відома в значенні – кольорова нашивка на комірі, грудях або рукавах форменого одягу військовослужбовців, працівників деяких установ, учнів окремих навчальних закладів, що є знаком розрізнення [286 VI: 344; 279 IX: 1106; 251 I: 395]: *Від грудня 1935 р. в Червоній армії впроваджено персональні військові звання й відповідні відзнаки на* ***петлицях*** *(існували до введення погонів 6 січня 1943 р.)* [89 I: 549].

Із другої половини XVIII ст. у військову лексику входить лексема **ли́чко** як репрезентант поняття – нашивка. На думку етимологів, слово похідне від псл. **lyko* 'лико' < **ločiti* 'в'язати' [91 III: 233; 367: 249] і є спільним для східнослов'янських мов.

Сучасна українська мова зберігає назви **ли́ко** і **ли́чко.** Лексема **лико** вживається із семантикою – внутрішня частина кори молодих листяних дерев, переважно липи, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки; лубок, а також у переносних значеннях – стрічки з такої частини кори дерева, що використовуються для виготовлення різних побутових предметів, виріб з такої частини кори [286 VI: 485]. Слово **личко** відоме зі значенням 'вузька поперечна нашивка на погонах' [286 IV: 502; 279 VI: 414; 321 III: 65]. У цьому значенні воно функціонує як розмовне переважно в множинній формі **ли́чки**: *Офіцер, катюшник, гвардієць!… А я що? Сапер з двома* ***личками*** (О. Гончар); *Дослужився до одної* ***лички****. Три тижні ходив у єфрейторах* [197: 85].

Пам'ятки української мови XVIII ст. засвідчують лексему **галіонъ** (**галіонокъ**) у значенні – нашивка, лямівка, облямування золоте або срібне на вбранні [319 I: 504]. До української мови слово потрапило через

посередництво російської і польської мов з французької (фр. *galon* – галун похідне від *galonner* – прикрашати стрічкою) [73: 65; 91 I: 462; 192: 97; 345 I: 390; 364: 20; 366: 20].

Демінутиви **галонокъ, галіонокъ**, виявлені в українських джерелах, поповнили семантичний ряд – нашивка: *Данъ 1 р. на* ***галіонокъ*** *панеи* [353: 101; 317 I: 504]. Лексема **галун** функціонує як синонім до слова **позумент**, засвідчений у працях лексикографів XIX ст. [219: 45; 76 I: 268; 30: 93].

У сучасних східнослов'янських мовах назва **галун** зберігає первісну семантику – тасьма, вишита золотими або срібними нитками, яку пов'язують на що-небудь, нашивають на одяг і т.ін., а множинна форма **галуни** має значення – нашивки з цієї тасьми (переважно на форменому одязі) [286 II: 22; 279 III: 28; 321 II: 22]: *В УГА 1918 – 1920 рр. військовими ранговими відзнаками були нарукавні нашивки із срібного* ***галуна*** [89 I: 548].

До назв наплічних знаків розрізнення належить слово **погон**, запозичене українською мовою з російської [345 III: 295; 367: 346; 232 II: 85; 362 II: 48], де лексема **погон** (**погоны**) з'явилася з введенням у Росії погонів як наплічних знаків розрізнення (спочатку на одному плечі, а пізніше на обох).

У лексикографічних працях XIX – XX ст. лексеми **погон** (**погони**), **погонецъ** відомі у значеннях: **погон** – лампас [95 II: 673; 93: 59]; **погонецъ –** чотирикутний клапоть полотна, нашитий від коміра до рукава на сорочці [30: 287]; **погон** – знак розрізнення у вигляді широкої нашивної смуги, прикріпленої до плечей військового чи іншого форменого одягу [286 VI: 719; 279 X: 186; 321 III: 497]: ***Погони*** стали основним знаком армійської ієрархії в Європі наприкінці XIX ст. У сучасній українській армії символіка ***погонів***, подібна до прийнятої в армії СРСР, вживається з невеликими змінами [89 I: 547].

Із другої половини XVIII ст. вживається слово **еполе́ти**. В українську мову лексема запозичена з французької мови через посередництво російської: пор.: фр. **épaulette** – наплічник, **épaule** – плече [345 IV: 520; 73: 432; 364: 980]. Сучасні східнослов'янські мови зберігають слово **еполети** в пасивному словниковому складі в значенні – парадні офіцерські погони з гаптуванням у дореволюційній російській і деяких іноземних арміях [286 II: 485; 279 XVII: 1902; 251 II: 625]: *Під чистим склом лежать особисті речі адмірала Нахімова. Записна книжка, ручка й перо,* ***еполети****, підзорна труба* (В. Кучер). У російських регулярних військах (у них після втрати Україною власної державності служили українські вояки) на початку XIX ст. ***еполети*** залишилися в офіцерів та генералів тільки на парадній уніформі [89 I: 548].

У XIX ст. Ф. Піскунов фіксує лексему **шліхви** (**шліфи**) 'погони' [219: 296]. Як засвідчує досліджуваний матеріал, слово **шлифи** вживалося й раніше: *За* ***шлифи*** *10 к.* [353: 271].

Із XIX ст. в значенні – нашивка словники фіксують лексему французького походження **шевро́н** < фр. *chevron* [345 IV: 421; 73: 420; 364: 955; 52: 220; 341 III: 788; 93: 120]. Сучасні східнослов'янські мови використовують слово **шеврон** у двох значеннях: – нашивка з галуна у формі кута на лівому рукаві форменого одягу солдатів та молодших офіцерів для позначення років їхньої надстрокової служби, нагрудний знак – нашивка, що вказує на поранення в бою [286 XI: 435; 279 XVII: 1328; 251 II: 602]: *Знай, з ким п'єш, − хвалькувато говорив капрал із срібними* ***шевронами****, – я вже третій строк служу королю* (М. Чабанівський); *Зате Мишко виглядав справжнім кавалером. Флотський новий кітель з блискучими гудзиками й золоченим* ***шевроном*** *на рукаві* (В. Кучер).

Поняття на позначення вишивки або смужки тканини для оздоблення представлене лексемами **облямі́вка, ли́штва, лампа́с, кант, аксельба́нт, зубча́тка.**

Лексема **облямі́вка** поповнює семантичний ряд – прикраса. В українську мову вона запозичена через польське посередництво з французької (пор.: фр. *lame* – пластинка, бляшка, смуга срібла, золота, якими оздоблюють одяг; пол. *lama* виводилось також від чес. *lem* – лямівка, обшивка одягу) [91 III: 339]. У "Словарі.." за ред. Б. Грінченка засвідчено слово **облямка** (**облямівка**) та синоніми **кайма, обшивка** [76 III: 16]. У лексиконах XX ст. зафіксовані лексеми у значенні 'облямівка': **лямівка, обвідка, берег, кайма** (з хутра), **оторочка** [247: 248]; **обшивка** [117: 251].

У сучасній українській літературній мові слово **облямівка** вживається на позначення поняття – вишивка або смужка тканини, хутра і т.ін. на краях одягу, взуття і т.ін. для оздоблення; лямівка, оторочка і в переносному – те, що смугою оточує що-небудь [286 V: 532]: *Кашкет до форми Сердюцького полку мав синій верх з трьома білими* ***облямівками*** *і жовтою околицею* [57: 112].

У пам'ятках української мови засвідчено лексему **ли́штва**, що вживалася на позначення обшивки одягу військових: *Куплено гарусу на* ***лиштвы****, до опанчи летной за 25 к.* [353: 87]. Слово запозичене з німецької мови за польським посередництвом (нвн. *Yeiste* – край, борт, рубець) [91 III: 253; 345 II: 507]. У другій половині XVI ст. лексема **лиштва** (**лишта**) в значенні – облямівка зустрічається в білоруській мові [39: 191]. За даними словників XIX ст., **лиштва** вживається зі значенням 'облямівка' [95 I: 407; 76 II: 367]; 'нашивка, кайма, накладка, обшивка' [30: 211]. Ці значення зберігаються за лексемою донині. Крім того, слово **лиштва** реалізує поняття – планка на прорізі вікна або дверей; наличник [286 IV: 505; 321 III: 57]. Як назва елемента військового одягу лексема **лиштва** сьогодні не використовується.

Слово **лампа́с** ‘смужка з сукна’ (частіше вживана множинна форма ***лампаси***) в українську й інші слов’янські мови запозичене з французької мови через російське посередництво у XVIII ст. [91 III: 189; 232 I: 432; 390: 257; 362 I: 465; 73: 180; 388: 290; 345 II: 455].

Лексема активно функціонує в значеннях: лампас на військовому одязі [95 I: 420]; випуск, пасма, крайка [93: 31]; кольорова смужка з сукна, що нашивається по зовнішньому шву форменних штанів [286 IV: 443; 279 VI: 50; 321 III: 18]. *На темно-синіх галіфе – червоні **лампаси**, за плечима – карабіни* (М. Стельмах).

У другій половині XVIII ст. з’являється слово **аксельба́нт,** яке І.І.Огієнко й російські етимологи подають зі значенням – стрічка у військових через плече і пов’язують із нім. **Achselband: Achsel** – плече і **Band** – стрічка [186 I: 47; 73: 2; 366: 67]. Лексема вживалася на позначення наплічного шнура із срібних або золотих ниток, оздобленого металевими наконечниками, у формі деяких військових чинів дореволюційної російської армії й армій деяких зарубіжних країн [52: 55; 364: 42; 286 I: 28; 279 I: 79; 321 II: 216]. *Страшевич з’явився перед полуднем, заповнивши хату сяйвом нового, чудово ушитого і **аксельбантами** обвішаного мундира* (М. Грушевський). У сучасній армії лексема **аксельбант** позначає один з елементів парадного обмундирування військовиків.

XIX ст. – період появи слова **кант**. До української мови воно потрапило з німецької мови, можливо, через посередництво польської (пор.: нім. **Kante** – ребро, край походить від ст.-фр. **cant** ‘тс.’, яке зводиться до лат. **cantus** – обід колеса) [91 II: 365; 345 II: 181; 388: 216].

У лексикографічних джерелах сучасних східнослов’янських мов слово **кант** – кольоровий шнурок або вузька смужка тканини іншого кольору, яку вшивають у борти, у шви одягу, найчастіше форменого, облямівка [286 IV: 89; 279 V: 758; 321 II: 619]. *Черниш був у новому кітелі, в синьому з **кантами** галіфе* (О. Гончар).

На позначення одного з різновидів облямівки вживалася лексема **зубча́тка**, похідна від прикметника **зубчатий <** *зуб* [91 II: 281]. *На комірі нашивали сукняну **зубчатку**, колір якої відповідав родові військ. У старшин вона мала тоненький золотий кант, у булавних старшин розміщувалася на золотому підкладі. Генеральська **зубчатка** була мережана сріблом на золотому полі. Рід військ відзначався кольором зубчатки (піхота – синя, артилерія – цегляста, кіннота – жовта, сапери – попеляста, летунство – біла і т.ін.*) [57: 114]; *На ковнірі суконна **зубчатка** краски роду зброї (синя, червона, малинова або сіра); у старшин **зубчатка** була обведена 3 мм. широким шнурком, у булав-*

них старшин – така сама ***зубчатка*** *на золотому прямокутному підкладі, в генералів – срібна* ***зубчатка*** *на золотому підкладі* [111: 534].

Слово **зубчатка** як елемент для військових одностроїв було поширене в період УНР. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов лексема змінила свою семантику і вживається на позначення зубчастої частини механізму, зубчастого колеса [286 II: 728; 279 IV: 1354; 321 II: 518].

Сема 'значок' представлена лексемою **кока́рда**, засвідченою у XVIII ст. В українську та інші мови слово запозичене з французької (пор.: ст.-фр. *cocarde* 'пихатий, чванькуватий', похідне від *coq* 'півень' [91 II: 503; 345 II: 281; 362 I: 409; 73: 149; 232 I: 331; 192: 245]. Французьке слово **cocarde** В. Махек уважає нині європейським терміном. Польські й російські лексикографічні джерела подають такі первісні значення лексеми: 'вид банта' [280 II: 389; 393 II: 392], 'прикраса зі стрічок національних кольорів', 'пучок пір'їн, що кріпилися до головних уборів' [364: 397; 52: 124]. Сема 'значок' зберігається в джерелах української мови XVIII – XIX ст.

На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов назване слово відоме в значенні 'металевий значок встановленого зразка на форменому головному уборі'; значення 'вид банта на платті, капелюсі тощо' застаріле [286 IV: 214; 279 V: 1127; 321 II: 750].

До знаків розрізнення, що розміщуються на предметах військового обмундирування – погонах, петлицях, кокардах тощо – належить **емблéма**. ***Емблеми*** *з'являються на початку XVIII ст.* [58: 833]. На думку дослідників, **емблема** – запозичення із середньолатинської мови, що походить від гр. Σμβλημα 'вставка, рельєфне зображення' [91 II: 165; 345 IV: 518; 39: 110]. Нині лексема функціонує в значенні 'умовне, символічне зображення якого-небудь поняття, ідеї' [286 II: 476; 279 XI: 1853 – 1854, 251 II: 623]. *У Збройних силах України використовується система* ***емблем****, що була прийнята в армії СРСР* [89 I: 547].

Елементом військової форми одягу є **шарф** – кольоровий пояс або пов'язка через плече, що були розпізнавальним знаком генеральського та офіцерського звання в дореволюційній армії [286 XI: 418; 279 XVII: 1291].

Етимологи вказують на запозичення слова **шарф** з німецької мови через польське посередництво (нім. **Schärpe** – шарф), що відповідно походить від фр. **écharpe** – пов'язка на руці [345 IV: 411 – 412; 73: 419; 192: 691; 120: 326; 362 II: 404; 388: 340]. У польській мові лексема відома з XVII ст. як носій семи – військова пов'язка, пояс [345 IV: 411 – 412]. Лексема **шарф** позначала елемент військового обмундирування і в XIX ст.: *Перші біло-синьо-червоні* ***шарфи*** *з'явилися при Петрі I.. З 1837-го р.* ***шарфи*** *носили на*

*поясі, а з 1855-го р. замість довгого **шарфа** з китицями вводиться кушак, що продовжує називатися **шарфом*** [214: 425].

У “Московсько-українському словнику для військових” В. Євтимовича засвідчено слово **шарф** як синонім до **шалік** [93: 120]. Ці лексеми функціонують і в сучасній білоруській мові [251 II: 601].

Сема ‘оздоба військового одягу’ представлена лексемами **султа́н, киндя́к, ки́тиця, ку́тас, басама́н, позуме́нт, кару́нка, басо́н, стьо́жка, стрі́чка, гапли́к, пря́жка, обши́вка, ко́мір, обшла́г, карва́ш, ла́цкан, вило́га, вильо́ти, розе́та, га̀лстук.**

Слово **султанъ** (**салтанъ, солтанъ**) відоме з найдавнішого періоду як загальна назва володарів в Азії та ‘титул правителя в Азії’ [298 III: 245, 462, 617]. Давньоруською мовою слово запозичене з тюркських мов [345 III: 801].

Солтан як особова назва (ім’я князя) фіксується в пам’ятках української мови з XV ст. [285 II: 368]. Надалі розвивається переносне значення ‘прикраса з пір’я чи значок на шапках’ [95 II: 934; 78 IV: 359; 76 IV: 228].

У сучасних східнослов’янських мовах слово **султан** вживається у значеннях: ‘у країнах Сходу – титул монарха, а також особа, що носить цей титул’; ‘оздоба з пучка пір’я або кінського волосу на головних уборах, на головах коней’, ‘волоть із колосків, що є суцвіттям багатьох злаків’ [286 IX: 833; 279 XIV: 1180 – 1181; 321 V: 374]: *Попереду вершників їхали на буйних вороних конях три лицарі, а над їхніми шоломами розвівалися високі й пишні **султани*** [351: 41]; *Козаки прибували, і гомін стояв уже, як на ярмарку. Нарешті прискакав вершник з білим **султаном** на шапці* (П. Панч); *З півночі налітав пронизливий вітер, тривожно тріпотіли прапори полкові, і наче дивних рослин волоття – коливалися волосяні **султани** ківерів* (П. Кочура).

Назву **киндякъ** в українських писемних джерелах уперше засвідчено на початку XVII ст. зі значеннями ‘стрічка’ і ‘бавовняна тканина для підкладки’: *велѣно дать солдатомъ въ Кіевѣ ... по **киндяку*** [15 3/VIII : 227]; *Кобернику **киндякъ** данъ* [174 I: 220]; *..о присилки сюда... **киндяку** зеленого, либо красного на кафан* [174 IV: 254]. На думку українських етимологів, лексема **киндякъ** − це тюркізм [91 II: 433]. Польські дослідники припускають, що пол. *kindiak* запозичене в XVII ст. через українське посередництво [388: 230; 392 II: 309]. У російській мові слово **киндѧкъ** (**киндяк**) є носієм семи ‘тканина’ [298 I: 1208; 279 V: 945].

Відомо, що реалія побутувала серед козацького війська й користувалася особливою популярністю: *Бахчисарай, знаючи, що запорожці не байдужі до **киндяків**, відкуповувався ними* [352: 125]. У лексикографічних працях XIX ст.

лексема **киндяк** засвідчена в значенні ‘стрічка’ [95 I: 342; 76 II: 238] У сучасній українській літературній мові слово не вживається.

Поряд із лексемою **киндяк** джерела фіксують слово **ки́тиця**: *Китичний тим звався сотник, що* ***китиця*** *в його була коло шаблі* [76 I: 241]. Дослідники пов’язують його з коренем **kyta* ‘гроно, в’язка’, відомим у балтійських мовах [91 2: 439; 345 II: 240]. Пам'ятки білоруської мови засвідчують лексему **китиця** зі значенням ‘султан з пір'я’ [39: 155]. Дослідження розширюють уявлення про номінативні можливості лексеми **китиця** в межах семантичної парадигми ‘прикраса’: ‘прикраса на одязі’ [95 I: 344]; ‘жмуток ниток, шнурків і т.ін., зв’язаних з одного кінця докупи, що є прикрасою, оздобою чого-небудь’; ‘тасьма з такою прикрасою біля ручки шаблі, шпаги тощо’; ‘прикраса у вигляді стоячого жмутка пір’я чи кінського волосся на головних уборах, звичайно військових’ [286 IV: 155].

Слово **ку́тас** з’явилося в українській писемній мові у II пол. XVII ст.: *пѹгва:* ***кѹтасъ****, або гѹзъ ѩки великїй* [156: 103]; ***кутасъ, кутась***, пугва [157: 124]. В українську й інші мови лексема потрапила з турецької (тур. *kutas* ‘прикраса на голові’) [91 III: 162; 388: 285; 345 II: 443].

У XVII ст. слово **кутасъ** ‘китиця’ засвідчене в білоруських пам’ятках [39: 182], фонетичні варіанти **кутазъ** і **кутасъ** – у російських [298 I: 1382; 278 VIII: 147].

Основна семантична ознака тюркського етимона ‘прикрашати’ знаходить вияв у XIX ст.: **кутас, кутасик** ‘китиця на одязі і для прикраси’ [76 II: 332]; **кутасъ, кутасы** ‘бахрома’ [30: 201]. Слово **кутас** як діалектне ввійшло до лексичного складу сучасних східнослов’янських мов із значенням ‘прикраса у вигляді китиці на одязі тощо’ [286 IV: 417; 279 V: 1899; 321 II: 763]. Ймовірно, що лексема позначала реалію, широко вживану серед козаків: *Вмирати, братці, козакам не диковина, – сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і* ***кутасом*** (М. Старицький).

У писемних джерелах української мови слово **басама́нъ** зафіксоване в значенні ‘лямівка, гальон’ із середини XVIII ст.: ***Басаманъ*** *зъ злотимъ на чтири подплаща* 319 I: 60]. Лексема належить до видозмінених запозичень із польської мови (пол. діал. *basamuny* ‘облямівка, галун’) [91 I: 147]. Слово **пасаманъ** у значенні ‘позумент’ зафіксували також білоруські джерела [39: 238].

Одночасно пам’ятки української й російської мов засвідчують лексему **позуме́нт** (**пузаме́нт**): *Лиштви зъ* ***пузаменту*** *золотого за 5 р. до кунтуша вишневого* [174 III: 17]. Слово, очевидно, через російське посередництво запозичено з німецької мови (нвн. *Posamént* ‘позумент’) [91 IV: 480]. У Словнику Ф. Піскунова виявлено лексему **брузуме́нт** з аналогічним значенням [219: 25].

До лексичного складу сучасних східнослов'янських мов слово **позумент** увійшло зі значенням 'гаптована сріблом або сухозліткою тасьма для оздоблення одягу, м'яких меблів і т.ін.; галун' [286 IV: 829; 279 X: 797; 321 III: 604].

Слово **кару́нка** запозичене в українську мову з білоруської (блр. *карункі* – мереживо) [91 II: 397], воно синонімічне до слова **позумент** [95 I: 336; 219: 102; 76 II: 224; 286 IV: 113; 321 II: 649]. Лексема вживається і в пам'ятках української мови XVIII ст.: *Ажъ зыркъ – Паллантова лядунка. И золота на ній* ***карунка*** [133 VI: 89].

На позначення тасьми білого і жовтого кольорів шириною 7 – 8 мм на погони нижніх чинів уживалася лексема **басо́н**, що з'являється на початку XVIII ст. [52: 67]. На думку М. Фасмера, **басон** 'позумент, кант, галун' походить з фр. *passement* [345 I: 131]. На сьогодні **басон –** це 'плетені вироби (торочки, тасьма, шнур) для прикраси одягу, меблів і т.ін.' [286 I: 110; 279 I: 292; 321 I: 347].

У пам'ятках української мови XVIII ст. засвідчена лексема спільнослов'янського походження **стьо́жка** 'стьобаний, строчений шов': *Заплатілъ за давніе* ***стіонжки*** *10 к.* [353: 36]. В українській мові простежується вживання слів **стенгачка** та **стенжка** із семантикою 'стрічка', запозичених із польської мови [317 II: 363]. Словники XIX – XX ст. фіксують фонетичні варіанти аналізованої лексеми **стьо́жка** – **стіо́нжка** [30: 341] та **стя́жка** [95 II: 932]. У "Московсько-українському словнику для військовиків" В. Євтимовича засвідчені синоніми: **би́нда, стрі́чка, ле́нта** [93: 32].

На сучасному етапі розвитку української мови лексема **стьо́жка** відома в значеннях: 'вузька смуга тканини, що використовується як прикраса, для оздоблення і т.ін.', 'смужка шовкової тканини певного кольору й розміру, яку носять замість відповідного ордена чи медалі та ін.' [286 IX: 814]: *І Черевань щось поміркував. Обернувсь до Василя Невольника: – От, брате Василю, яка тут чудна мода завелась на* ***стьожки****! У нас червоні, а тут – дивись – усе блакитні!* (П. Куліш); *Чотири червоні* ***стьожки****, пришиті на гімнастьорці, яскраво підтверджували, що на війні він чесно виконував обов'язки воїна і громадянина* (С. Добровольський).

У лексикографічних джерелах XIX ст. зафіксовано лексему **стрі́чка** у значеннях 'головна пов'язка у дівчат' [30: 343], 'лента, пов'язка' [219: 250], 'бант' [95 II: 929]; 'тасьма' [76 IV: 218]. У сучасній українській літературній мові слово **стрічка** полісемічне. Зокрема, відомі і такі значення: 'вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса, для оздоблення і т.ін.', 'смужка шовкової тканини певного кольору й розміру, яку носять замість відповідного ордена або медалі' [286 IX: 782]: *Позад олешківців рівно*

одбиває ногу ще й матроський загін – у чорних бушлатах, формених штанях, черевиках, на потилицях в'ються ***стрічки*** *з моряцьких шапок* (Ю. Яновський); *Відзнаки ступнів нашивались в долі на рукавах, на суконному підкладі краски роду зброї: у підстаршин були це срібні* ***стрічки*** *6 мм. широкі, у старших стрільців – одна* ***стрічка****, у вістуна – дві, у десятника – три, у старшого десятника – срібна* ***стрічка*** *14 мм. широка, у булавного – одна* ***стрічка*** *14 мм. і друга під нею 6 мм. широка; бунчужний мав під широкою* ***стрічкою*** *дві вузькі* [111: 534].

Початок XVII ст. − період першої фіксації в пам'ятках української мови слова **гапли́къ**, яке вживалося на позначення гачка, щоб застібати одяг, або прикраси [319 I: 508]: *(Кабат) з* ***гапликами*** *позлоцестими* [147 IV: 125]; *кравцямъ.. на нитки,* ***гаплики*** *и шнурок 7 к.* [353: 40]. За походженням лексема належить до запозичень із німецької мови через польську [91 I: 469; 345 I: 392]. У другій половині XVII ст. її засвідчують старобілоруські (**гапликъ** 'застібка') [39: 79] та російські джерела (**гапликъ/габликъ** 'застібка, петелька') [278 IV: 11]. Українські й білоруські словники фіксують слово **гаплик** із значенням 'металева зачіпка, що пришивається проти петлі до одягу, і служить застібкою' [95 I: 137; 76 I: 271; 30: 94; 286 III: 28; 321 II: 27].

У першій половині XVII ст. українські й російські лексикографічні праці фіксують лексему **пря́жка**, що синонімічно співвідноситься з лексемою **застібка**: *зъ гапликами и* ***пряжками*** *позлотистыми* [317 II: 508]. Дослідники пов'язують етимологію слова з псл. **pražiti* [345 III: 393]. Засвідчені в пам'ятках значення 'застібка, яка скріплює кінці ременя, пояса і т. ін.', 'прикраса, оздоба у вигляді такої застібки' збереглися за лексемою **пряжка** в подальші періоди [95 II: 785; 76 III: 495; 286 VIII: 366; 279 XI: 1591; 321 IV: 325]: *Відтоді ж (з часів фінської війни) на правах людини майже військової Спартак носить оцю гімнастьорку, портупею та пояс з мідною командирською* ***пряжкою****, що поблискує на ньому й зараз* (О. Гончар).

На початку XVIII ст. засвідчено лексему **обши́вка** в значеннях 'дія' та 'нашивка по краю', що розвинулося на основі праслов'янського **obsivъka* [381 XXVII: 138 – 139]. У лексикографічних джерелах XIX ст. виявлено значення слова **обшивка** (**обшийка**) – 'комір сорочки' [95 I: 551; 76 III: 32]. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов відомі значення 'дія', 'те, чим обшивають або обшито що-небудь', 'зовнішнє покриття споруд, пароплавів, човнів і т.ін.' [286 V: 606; 279 VIII: 511]. Значення 'комір сорочки' зафіксоване як діалектне [286 V: 606].

Лексема **ко́лнѣръ** на позначення військової форми одягу засвідчена в пам'ятках української та білоруської (пор. **колнеръ, ковнеръ**) мов у XVI ст.

[317 I: 372; 39: 162]: ***Колнѣры*** *(воротники) у плащовъ парчовые золотые* [353: 57]; *Кроєм однострій був подібний до австрійського. Блюза коротка зі стоячо-викладним* ***ковніром*** [111: 534]. Засвідчені також фонетичні варіанти: **ковмиръ** [30: 187]; **комір, комнір, ковнір** [95 I : 361]; **комір** [76 II: 276]; **ковнір** [77: 98]; **ковнір** [47: 47]. І.І.Огієнко зазначає, що "**ковнір** – це частина одежі, що навколо шиї"; походить із пол. *Kolniers*, що з давнього німецького говіркового *Kolner* (сучасне німецьке літературне *Koller*). Це слово вживається тільки в Галичині з наголосом на останньому складі: **ковні́р** [186 II: 25].

У сучасній українській мові слово **комір** вживається в значенні 'певної форми смужка тканини, хутра тощо, пришита в одязі до країв вирізу на шиї' [286 IV: 246]. Словосполучення ***комір формений*** активно вживається на позначення предметів військового обмундирування.

Власне українським утворенням є лексема **підкомiре́ць**, що функціонує в лексичній системі сучасної української мови із семантикою 'білий комірець, який визирає з-під коміра (звичайно у військовій, шкільній формі)' [286 VI: 438]. У військовому значенні сьогодні вживається словосполучення **підкомірець бавовняний**.

У писемних пам'ятках української мови XVI ст. засвідчена лексема **абъшля́гъ** (ст.-пол. *abszleg*, *apszlag*, свн. *abslag*) у значенні 'виготовлена зі спеціальної тканини деталь одягу' [287 I: 68], **ѡбшлѧгъ** 'ко́лнѣръ' [156: 149].

Слово через російське посередництво запозичене з німецької або голландської мови [91 4: 147; 367: 301; 345 III: 110].

Одночасно лексему **абшлягъ** (**обшлягъ**) із семантикою 'обшлаг' документують білоруські джерела [39: 18]. У XVII ст. номен засвідчений у пам'ятках російської мови в значенні 'одворот на рукавах одягу, обшлаг' [278 XII: 191]. Назва вживається на позначення військової форми одягу: *За полсукенко на* ***обшлоги*** *10 к.* [353: 446]; *Кунтушъ мужской, по полску шитой, синего сукна ношеный, серебренимъ позументомъ вокругъ обложений, съ красними кармазынними* ***обшлягами*** *и воротомъ* [15 3/III: 652].

У "Російсько-українському словнику для військовиків" А.А. Бурячка та ін. термінові **обшлаг** відповідають слова **чохла, чохлиця, вилога** [42: 86].

У сучасних східнослов'янських мовах слово **обшла́г** функціонує в значенні 'одворот на кінці рукава' [286 V: 607; 279 VIII: 514 – 515; 321 I: 881]: *Офіцер, опершись на молота, змахнув* ***обшлагом*** *із лоба власний піт* (О. Гончар); *Були твої листи в походах за моїм шинельним* ***обшлагом*** (П. Дорошенко).

У пам'ятках простежується вживання лексеми **карва́шъ** із семантикою 'металевий обшлаг', 'частина військового обладунку' [278 VII: 77]; 'металевий наплічник', 'обшлаг, одворот' [317 I: 358]: *Прочіе въ панцерахъ зъ ми-*

сюрками и ***карвашами*** *при сагайдаках* [353: 177]; *Панцеровъ шѣсть, и при панцерахъ одни* ***карваши*** [147 IV: 115]; *кунтуша зъ* ***карвашами*** [353: 261]. Слово запозичене з польської мови (пол. *karwasz* ‘металевий нараменник у гусарів’) [91 II: 389]. У лексикографічних джерелах XIX ст. засвідчені такі значення слова: ‘рукава панцира’ [95 I: 335; 219: 101]; ‘обшлаг’ [76 II: 221], а також префіксальні деривати: **закавраш** ‘обшлаг’ [95 I: 247; 93: 46]; **закарваша, закарваши** [30: 144]; **закавраш** [76 II: 45]. Лексема **закарваш** відома із семантикою ‘відворот рукавів; вилога’, ‘розріз рукавів каптана у запорізьких козаків, звичайно з бархату’ [371: 102, 119].

У сучасній українській літературній мові слова **закавраш** і **закарваш** перебувають у пасивному лексичному фонді [286 III: 137].

На позначення ‘вилоги на грудній частині верхнього одягу’ вживається лексема **ла́цкан**, запозичена в українську мову через посередництво російської з німецької мови в XIX ст. (нім. *Lätzchen* ‘нагрудник, клапан кишені’) [91 III: 203]. Синонімами її є слова **одворот, закавраш** [93: 77].

У “Малоруско-німецкому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського засвідчена лексема **вилога** в значенні ‘обшлаг’ [95 I : 78]. Слово генетично пов’язане з псл. **ležati* ‘лежати’ [91 III: 213].

У сучасній українській літературній мові лексема **вилога** відома в значенні ‘відвернутий і випрасуваний край на грудях або рукавах одягу’ [286 I: 424]: *Правою рукою капітан витяг з-за* ***вилоги*** *свого мундира запечатаний пакет* (О. Полторацький); *Довготелесий правофланговий [партизанського полку] просувався у синьому доломані з червоними* ***вилогами*** *угорського гусара* (Ю. Смолич).

Лексема **вильоти** в значенні ‘розрізні, відкидні рукава’ запозичена в українську мову з польської (пол. *wylot* ‘відкидний рукав’) [91 I: 376], засвідчена в українських лексикографічних джерелах XIX ст.: **вильоти** [95 I: 78; 76 I: 169]; **вылетъ** (**выліотъ**) [30: 89].

У сучасній українській літературній мові слово вживається зі значенням ‘відкидні рукава старовинного одягу’ [286 I: 427]: *В Орисиній уяві раптом виріс бравий, як намальований, січовий лицар у дорогому червоному жупані з* ***вильотами*** (С. Черкасенко).

Із середини XIX ст. у словниках української мови зафіксована лексема **розе́та**. У “Малоруско-німецкому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського засвідчено слово **розета** в значеннях ‘резеда’ і ‘розетка, форма орнаменту’ [95 II: 818]. Воно запозичене з французької мови через німецьке посередництво (фр. *rosette* ‘троянда’) [345 III: 495; 367: 392]. За матеріалами історичних джерел, *для осавулів на жупан нашивали* ***розетку*** *з трьох петельок захисного*

шовкового шнура на спині й посередині на полах [57: 111]; *молодші старшини мали на рукаві золоту плетену 6 мм стрічку з* ***розеткою*** *на кінці: четар – одну, поручик – дві, сотник – три такі золоті плетива* [111: 535].

У сучасних східнослов’янських мовах лексема **розетка** полісемічна. Простежуються також значення ‘стрічка, тасьма, шнур, зібрані в пучок у вигляді квітки, яка є прикрасою на одязі, розпізнавальним знаком і т.ін.’ і переносне ‘оторочка по значку у формі квітки з однаковими пелюстками’ [286 VIII: 675; 279 XII: 1419; 321 IV: 601; 371: 210].

Окреме місце в лексичній системі української мови займає слово **га́лстук**. Воно вживається на позначення нашийної хустки, що належить до предметів військового обмундирування з початку XVIII ст.; запозичене з німецької мови (нім. *Hálstuch* ‘нашийна хустка’) [91 I: 461; 73: 64; 364: 201; 345 I: 389; 366: 20; 367: 101; 290: 79]. Пам’ятки фіксують форму **галстухъ**: *Дан парикъ чорный п. Іосифу Грифскому и емужъ 2* ***галстухи*** [353: 60]. У сучасних східнослов’янських мовах **галстук** – це ‘стрічка, смужка тканини, яку пов’язують під коміром сорочки, блузи т.ін. вузлом або бантом’ [286 II: 21; 279 III: 27–28; 251 I: 169].

Таким чином, у кількісному відношенні серед досліджуваних лексем групи “Назви знаків розрізнення та оздоб військового одягу” переважають запозичення. З французької мови походять слова **позумент, басаманъ, басон, кокарда, лампас, галун, еполети, шеврон.** Лексеми **шарф, кант, лиштва, гаплик** запозичені з німецької мови через посередництво польської. До німецьких запозичень належать слова **аксельбант** і **галстук**. Лексеми **киндяк** і **кутас** – тюркізми. Мовою-етимоном для лексем **емблема, погон** і **карунка** стали грецька, російська і білоруська.

До слов'янських за походженням лексем, що виникли на східнослов'янському мовному ґрунті, зараховуємо лексеми **нашивка, петлиця, китиця, нараменник, наплічник, пряжка.** Усі лексеми зайняли належне місце в системі сучасної української літературної мови й споріднених із нею мов. Незмінними залишилися основні значення слів **петлиця, погон, шеврон, емблема, кант, кокарда, галстук, гаплик, пряжка.** Лексема **шарф** функцію знака розрізнення нині не виконує.

Назви військових головних уборів

Тематична група “Військові головні убори” представлена значною кількістю лексем, об’єднаних переважно на основі реальних зв’язків, позначуваних цими словами предметів.

Військовий головний убір – один із основних компонентів, що входить до комплекту форменого одягу. Пряме функціональне призначення головного убору – захист голови воїна. Крім того, головний убір виконує знакову функцію: він показує належність військових до тих чи інших збройних сил, а при розміщенні на ньому знаків розрізнення дає можливість установити вид військ, службову категорію. Військові головні убори розрізняються за формою, сезонністю, кольором, функціональним призначенням, матеріалом. За ознакою ‘матеріал’ досліджувана група репрезентована лексемами на позначення металевих, шкіряних, хутряних, сукняних та повстяних головних уборів.

З-поміж назв металевих головних уборів виділяємо такі: **шоло́м, шиша́к, забра́ло, прилби́ця, місю́рка, гелм, ка́ска.**

Слово **шеломъ** (**шоломъ, шлемъ**) засвідчується в найдавніших пам’ятках зі значенням військовий головний убір з металу, предмет військового спорядження [298 III: 1586]. Церковнослов’янізм **шлемъ** і його власне український варіант **шоломъ** походять від успадкованого більшістю слов’янських мов праслов’янського запозичення із ст.-нім. *helmaz***,** гот. *hilms***,** д.-в.-н., ср.-в.-н. *hëlm*, д.-сканд. *hjalmr*, які споріднені з д.-інд. *çárman* ‘захист, покриття’ [245 IV: 424, 452; 388: 170; 192: 695; 73: 424: 39: 27]. У “Слові о полку Ігоревім” термін ужито 11 разів із вказівками на матеріал, із якого виготовляли шоломи чи яким їх оздоблювали (*златые*, *злаченые*); на походження (*латиньскыя*, *половецкыя*, *оварьскыя*).

Із XIV ст. слово **szlam** – захисне покриття голови з металу або твердої шкіри, яке носили переважно військові, фіксується пам’ятками польської мови [393 VIII: 573]. У російській мові, за даними лексикографічних джерел, перша фіксація лексеми **шлемъ** припадає на XV ст. [298 III: 1597].

Дослідник лексичного складу Галицько-Волинського літопису А.І. Генсьорський зараховує **шоломъ** (**шеломъ**) до назв бойового спорядження воїнів [67: 13]. Слово засвідчене багатьма пам’ятками української мови: *Андрѣй же Дюргевичь възмя копье и ѣха наперед.., и* ***шеломъ*** *спаде с него* [356: 35]; *Гамъ або мисурка* ***шлє(м)*** [157: 106]; **шлемъ**: *шишакъ, прилбица, мисȣрка, гелмъ* [156: 158]; cassis dis. ***шлемъ*** [273: 114].

Засвідчене також словосполучення **шлемъ кожаны(а)** [273: 148]. Слово **шелом** і суфіксальний дериват **шеломенний** фіксуються в “Малоруско-німецкому словарі” Є. Желехівського та С. Недільського [95 I: 1086].

У сучасній українській мові лексема **шлем** вживається рідко, переважно у розмовному стилі. Натомість повноголосна форма **шолом** простежується як із первісною семантикою – старовинний військовий металевий головний убір, що захищав від удару холодною зброєю, так і в спеціалізованому значенні – головний убір, що застосовується у військовій справі, на виробництві,

в спорті, побуті для захисту голови й шиї від поранень, травм, холоду, сонячного проміння, опіків і т.ін. [286 IX: 508; 341 III: 807]. У системі сучасних східнослов'янських мов слово **шолом** стало основою творення складних слів: **шоломофо́н** – шолом, в якому змонтовано звукоприймач, телефонні навушники, переговорний пристрій, **шоломоподі́бний** [286 XI: 509; 279 XVII: 1467; 251 II: 607] та словосполучень: **сталéві шоло́ми** [301: 58].

Найближче у синонімічному відношенні до лексеми **шолом** перебуває слово **шиша́к**. Призначення високого шолома зі сталевою пластинкою – прикрити ніс воїна. За твердженням етимологів, ця лексема запозичена слов'янськими мовами через польське посередництво з угорської мови (пор.: укр. *шишак*, ст.-рос. *шишакъ*, рос. *шишак*, ст.-блр. *шишакъ*, чес. *šišák*, слц. *šišak*, пол. *szyszak*, угор. *sisak – шишак*) [73: 423; 345 IV: 445; 388: 562]. З XVI ст. лексему фіксують пам'ятки білоруської мови [40: 363]. Слово часто трапляється і в українських джерелах: *Козак, нѣ маючи нѣ зброи, нѣ* ***шишака*** [356: 204]; *Зроблю не зброю, чудо рідке..; палаш,* ***шишак****, панцир зо щитом* [133 V: 111].

Лексема **шишак** у XIX ст. відома в значенні – шолом, каска [76 IV: 497; 95 II: 1090]. У сучасній українській літературній мові слово **шишак** уживається на позначення старовинного військового металевого шолома з вістрям, на кінці якого була невелика кулька (шишка) [286 XI: 466; пор.: 279 XVII: 1431; 251 II: 606].

У творах українських письменників при описах військових обладунків лицарів вживається слово **забра́ло**, що є носієм семи – частина шолома: *Прикрив лице* ***забралом*** *кам'яним* [131: 34]. Етимологія слова сягає псл. *(*za*) *bordlo*, що пов'язане з *бороти* (псл. **borti*) [91 II: 214; 345 II: 70; 361: 134]. Старослов'янізм **забрало** засвідчений у лексикографічних джерелах XIX ст.: **забороло** 'у шолома решітка над лицем'; **забрало** [30: 142]; **забороло** [76 II: 7]. Нині аналізовану лексему у східнослов'янських мовах, зокрема укр. **забороло**, рос., блр. **забрало** (**забрала**) кваліфікують як історизм у значеннях – рухома частина шолома, що опускається на обличчя для захисту від ударів і щити з дерева або з каменю, встановлені на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога [286 III: 26; 279 IV: 249; 321 II: 279].

У "Московсько-українському словнику для військових" В.Євтимовича засвідчене слово **прилбица** синонімічне до **забрало** [93: 19]. Слово **прилъбица** (**прилбица**) в значенні 'шолом' уперше згадане в пам'ятках києворуського періоду [298 II: 1427]. Крім цього, воно відоме у значенні – частина військового головного убору [136: 280; 278 XIX: 199]. Лексема **прилбица** пов'язана з коренем **lъbъ* – череп, лоб, голова [91 III: 275]. А.І. Генсьорський відзначає лексему **прилбица**, вживану у Галицько-Волинському літописі [67: 61]. Пер-

ша фіксація слова в старопольській мові припадає на XIV ст. [393 VII: 301]. З XV ст. слово **прилбица** на позначення шолома із забралом фіксують білоруські пам'ятки [40: 263]. Одночасно цей військовий термін функціонує на російському мовному ґрунті. Лексема **прилбица** в системі української мови була досить поширеною в XVI –XVII ст.: *Мѣл на своей **прилбицы** схиму зь крестомь, котятся **прилбицы** золотыи под ноги конскиі* [356: 111].

У словниках XIX ст. зафіксовані такі значення слова **прилбица**: шолом [95 II: 748] і частина шолома над лобом [219: 212]. На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов лексема **прилбиця** перебуває в пасивному словниковому фонді.

На позначення різновиду шолома зі змінною верхівкою й сіткою для прикриття обличчя й плечей писемні джерела східнослов'янських мов, починаючи із XVII ст., фіксують слово **мисюрка** [39: 204; 278 IX: 179; 298 II: 153 – 154; 157: 127]: *Хмелницкій удярованъ зосталъ отъ него (хана) панциромъ черкескимъ зъ **месюркою*** [147 I: 48]. Дослідники вважають, що лексема запозичена українською мовою з польської, а пол. *misiurka* походить від араб. *Misur* (*Misr*) – Єгипет [91 III: 484; 388: 338; 345 II: 628].

Словники української мови XIX ст. фіксують форми **мисюрка** і **сисюрка** зі значеннями – сталевий шолом [95 I: 440; II: 866]; залізна шапка [219: 136, 236; 76 II: 428; IV: 123]. У матеріалах сучасних діалектологічних досліджень Бойківщини – **мисюрка, мисурка** 'капелюх без крис' [209 I: 41]. Слово **місюрка** в сучасних східнослов'янських мовах відоме зі значеннями – кільчаста сітка шолома [286 IV: 753]; старовинна військова шапка, різновид шолома [279 VI: 1059].

Лексема **гелмъ** вперше засвідчена в "Історичному словнику українського язика" за редакцією Є. Тимченка. У "Лексиконі" Памва Беринди слово подано як синонім до лексем **шишак, прилбиця** [319 I: 517]: **шлємъ**: шишак, прилбица, мисѹрка, гєлмъ [156: 158]. Лексему вважають запозиченням із старонімецької мови через польське посередництво [40: 68]. У польській мові слово відоме з XIV ст. [393 II: 542]. У старобілоруській – з першої половини XVI ст. [68 VI: 269].

На початку XIX ст. лексема **хелмъ** (**шишакъ, шлемъ, шеломъ**) зафіксована в "Словнику української мови" П. Білецького-Носенка [30: 375].

До числа назв металевих головних уборів належить і слово **каска** (пор.: рос., блр., болг. *каска*, пол. *casco* – шолом, череп, пов'язаного як похідне з *cascar* – розбивати, роздробляти [91 II: 399; 345 II: 206; 73: 136; 362 I: 384; 366: 84]. Перші фіксації слова припадають на середину XVIII ст. Російська армія носила *каски* французького зразка. Потім ними користувалися в частинах, сформованих Центральною Радою та Директорією: *Українські **каски** були без*

будь-яких емблем, на відміну від російської ***каски****, де було зображення двоголового орла. Якщо наддніпрянці воювали в* ***касках*** *французького зразка, то в УГА – що дісталися в спадок від австрійської армії. Згодом, після переходу Української галицької армії (далі – УГА) через Збруч і створення Об'єднаної української армії, легкі французькі* ***каски*** *з'явилися й у галичан* [41: 52].

У сучасних східнослов'янських мовах лексема **каска** вживається на позначення металевого головного убору у формі шолома, що його носять військовослужбовці, пожежники, шахтарі [286 IV: 155; 279 V: 851; 321 II: 657].

У пам'ятках давньоруського періоду засвідчено слово **киверь** у значенні 'шкіряний військовий головний убір' [298 I: 1207].

Етимологія слова дискусійна. Польські та російські дослідники вказують на запозичення з тюркських мов, можливо, за польським посередництвом [388: 231; 389 II: 361; 392 II: 180; 366: 125; 232 I: 306; 345 II: 228]. Укладачі "Етимологічного словника української мови" вважають, що слово запозичене українською мовою через російську з прибалтійсько-фінських мов [91 II: 443].

Як репрезентант поняття – військовий головний убір – слово **ківер**, крім української, відоме іншим слов'янським мовам, зокрема російській, білоруській, польській з XV ст. [278 VII: 119].

Слово **ківер** (**киверъ**) у "Лексисі" Л. Зизанія вжите як синонім до церковнослов'янського **кидаръ** [157: 53]. Лексема **ківер** зі значенням 'висока шапка' засвідчена в словниках XIX ст. [95 I: 341].

На сучасному етапі слово **ківер** перебуває в пасивному словнику нашої мови і використовується письменниками в творах на історичну тематику: Муштра замучує: *ходиш і ходиш, витягнувши носки, та щоб* ***ківер*** *на голові не хитнувся, наче він не на голові, а в землю вкопаний* (П. Кочура). Сучасні лексикографічні джерела східнослов'янських мов лексему **ківер** фіксують зі значенням 'військовий головний убір із твердої шкіри у європейських арміях XVIII – XIX ст.' [286 IV: 158; 279 V: 931; 321 II: 682].

Назви хутряних головних уборів представлені лексемами **ковпáк, шлик, кабардúнка, кубáнка, папáха, вушáнка.**

В українську та ряд інших слов'янських мов слово **ковпак** (**колпакъ**) на думку деяких дослідників, потрапило з тюркських мов (пор.: тур. *kalpak* – шапка, військовий головний убір, папаха) [91 II: 486; 186 II: 238; 345 II: 297; 73: 151; 366: 216; 367: 206; 388: 248], проте ця лексема має і слов'янську етимологію [114: 33–34].

У російській мові лексема спочатку позначала назву головного убору іноземців, а з XV ст. **колпакъ** – назва гостроверхої шапки із закотом [278 VII: 253]. У XVI ст. слово **колпакъ** на позначення головного убо-

ру конусоподібної форми засвідчують пам’ятки старобілоруської мови [68 XV: 219; 39: 162; 40: 57]. Одночасно слово з’являється в польських джерелах [393 X: 941] та українських писемних пам’ятках [157: 53; 273: 459]. За свідченням М.С. Рогаль, назва **колпакъ** на позначення зробленої з шерсті шапки наявна в усіх досліджуваних нею літописах (Самовидця, Величка): *..на головѣ* ***колпакъ*** *перекривленый, а рогъ при боку* [246: 181]. З часом лексема розширює свою семантику і вживається на позначення жіночого або чоловічого головного убору з м’якої тканини без окола і козирка, що має назву берет [95 I: 355]; теплого м’якого головного убору (переважно без полів) – шапки [76 II: 262]; ковпака [93: 28]. З ілюстративного матеріалу, який наводить Б.Д. Грінченко, можна зробити висновок, що **ковпак** – це головний убір і козацького війська: *От тепер я козак, що на мені червоний* ***ковпак*** [76 II: 262].

У сучасних східнослов’янських мовах **ковпак** – це назва переважно спеціалізованого головного убору конусоподібної, овальної та ін. форми, як: ***кухарський ковпак*, *блазенський ковпак*** [286 IV: 205; 279 V: 1197–1198].

Із середини XVI ст. в українській мові починає вживатися слово **шлик** як назва головного убору. На думку етимологів, слово запозичене з тюркських мов (скорочено із *башлик*, *baš* – голова) [91 I: 155; 345 I: 139]. М.В. Горяєв вважає, що лексема потрапила на слов’янський мовний ґрунт безпосередньо у формі **шлыкъ** [73: 424]. Появу номена в польській мові О. Брюкнер пов’язує з назвою і строєм московськими [388: 550]. Перша фіксація тюркізма в старобілоруській мові припадає на XV ст. [39: 365].

Українські джерела вказують на сферу вживання лексеми як назви конкретної реалії, характерної для одягу козаків: *Уважно розглядаючи цю реліквію Запоріжжя (запорожський шлик), Познанський дійшов висновку, що цей* ***шлик****, або краще сказати, горішня його частина, суконний мішок, що становить дно шапки і звішувався з голови, – був справжнім голов’яним укриттям у запорожців* [64: 365].

Лексема **шлик** репрезентувала поняття – шапка і верх шапки, що звисає донизу: *Пан полковник на те (зауваження)* ***шлика*** *свого з себе скинули, і вся старшина, і весь полк* (М. Грушевський); *А вже попереду виросло двоє козаків у жупанах без кунтушів, у чорних шапках з голубими* ***шликами*** (Ю. Мушкетик); *Відрізнялися обидва загони тим, що гайдамаки одного носили червоні, другого ж чорні* ***шлики*** *на шапках* [110: 54].

Словники XIX ст. підтверджують наявність сем: головний убір, хутряна фуражка [95 II: 1094]; вид шапки [76 IV: 503]; конічна висока бараняча шапка [219: 296].

Слово **шлик** і похідний демінутив **шличок** (старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий чи оздоблений хутром і конусоподібний верх шапки (переважно з тканини, що звисає вниз) перебувають у пасивному складі сучасних східнослов'янських мов [286 IX: 489; 279 XVII: 1477; 26 II: 711].

Із другої половини XIX ст. в східнослов'янські мови входить слово **папа́ха** на позначення зимового головного убору з високим хутряним околом і сукняним верхом. Прообразом папахи в російській армії була хутряна шапка, введена в 1817-му р. для деяких військових частин на Кавказі, у 1913-му р. – для всіх військових. Папаху з натурального каракулю введено в 1940-му р. для маршалів і генералів, а в 1943-му р. – і для полковників [58: 535]. Слово запозичене з тюркських мов на початку XIX ст. (азерб. **папаг** – папаха, споріднене з туркм. **папак** – кепка, кашкет, шапка) [345 III: 200; 232 II: 14; 367: 325; 362 II: 3].

У сучасних східнослов'янських мовах лексема **папаха** вживається на позначення високої хутряної чоловічої шапки, зазвичай із суконним верхом [286 VI: 56; 279 IX: 131; 321 IV: 17]: *Дві виструнчені постаті в сивих **папахах** старої армії, у сірих солдатських шинелях* (О. Стороженко); *Картузи, кудлаті **папахи**, пілотки з відкоченими на вуха бортами, шинелі, шкірянки* (Г. Тютюнник).

Найуніверсальнішим засобом номінації військових головних уборів у слов'янських мовах є слово **шапка**. На слов'янський мовний ґрунт лексема потрапила через ср.-в.-н. *schapël* від ст.-франц. *chapel* з латинської мови (пор.: лат. *cappa*) [345 IV: 406]. Дослідники історії давньоруської мови вказують на значення – вінець: ***шапка**, зображена на Великому Князі Святославі, є справжній Князівський вінець, те саме наголів'я, яке наші Великі Князі заповідали старшим своїм дітям* [212: 14]. У давньоруській мові, як і в усі пізніші періоди, шапками іменувалися воїнські наголів'я, їх виготовляли з міді, заліза, сукна [254: 169].

Пам'ятки української мови лексему **шапка** фіксують на початку XV ст. [285 II: 554]. За свідченням Д.І.Яворницького, ***шапка*** – це найперша і найголовніша одіж козака (Д. Яворницький). Контекст пам'яток дозволяє визначити матеріал виробу: *За перешитье **шапки** соболіой дано 20 к.* [174: 386]; ***шапку** новую шить далемъ и на оную два баранки чорнихъ и на вершокъ чорній оксамитъ* [353 I: 217]; ***шапка** кармазынова добра*; *черная **шапка** суконная съ вышневымъ верикомъ съ сывымъ баранкомъ* [15 3/III: 583; 647]; фасон: ***шапки** моей армянской зъ рожками баранковой* [174 I: 177], ***шапка** попеляста суконная съ крымскою сивою околицею* [15 3/III: 649]. На належність реалії військовим особам указують матеріали пам'яток: *непріятели Азовскіе стрельци, видя войскъ нашихъ крѣпкое ..наступленіе, ..замахали*

шапками [146: 40]; *и какъ по здешнему обычаю покрыли его (полковника)* ***шапками*** [353: 135]; ***Шапки*** *більше всього виготовлялися за куренями: який курінь, така й шапка, такий і колір на ній* [383 I: 157]; *По городамъ всякъ полкъ назвався По* ***шапци*** *всякый розлычався* [133 IV: 54].

На думку етнографів, існували різні типи шапок, які за різних часів носили запорожці, одна з них – шапка **кабардинка**, яка за свідченням сучасника запорізьких козаків Микити Коржа, належить до одягу козаків [383 I: 158]: *На вороному коні січовик, у червоному жупані, в* ***кабардинці*** *набакир* (О. Стороженко). Українське **кабардинка –** особлива хутряна шапка, пов'язане з етнонімом **кабардинець**, похідним від географічної назви *Кабарда* (черк. *Kabarde*), що тлумачиться від імені легендарного вождя, який привів у цю місцевість частину адигейських племен [91 II: 331; 345 II: 150]. Різновид головного убору, названий **кабардинкою**, вийшов із ужитку. Слово належить до пасивного складу сучасної української літературної мови зі значенням – смушева шапка з шестикутним верхом, оздоблена різними прикрасами у кавказців [286 IV: 63].

Відтопонімні утворення репрезентовані одиничною назвою військового головного убору **кубанка**, що походить від географічної назви. У лексикографічних джерелах ця лексема фіксується, починаючи з другої половини XIX ст. [198 III: 605]. Проте, можна припускати, що в живому мовленні слово **кубанка** було й раніше, приблизно з часу формування кубанського козацтва.

Більшість дослідників уважають українську лексему **кубанка** похідним утворенням від гідроніма *Кубань* [91 III: 118; 345 II: 395] (пор.: укр. **кубанка** – невисока смушкова шапка з плоским верхом із тканини або шкіри [286 IV: 380], рос. **кубанка** – плоска хутряна шапка кубанських козаків [208: 275; 279 V: 1778]; блр. **кубанка** – шапка із смушковою околицею та плоским верхом [321 II: 748]. На нашу думку, лексема **кубанка**, найімовірніше, безпосередньо пов'язана не з назвою річки, а з назвою місцевості *Кубань*, де мешкали кубанські козаки. Ймовірно, нащадки запорожців, які після багаторічних поневірянь опинилися на Північному Кавказі й поклали початок Кубанському козачому війську, на нових місцях поселення перейняли одяг у кавказьких горців.

У спеціалізованому значенні – військовий головний убір слово вживається в подальші періоди: *Вдалині дзвінко заклепали підкови, і незабаром на рослих лиснючих конях вилетіло чотири вершники: троє в будьонівках, а четвертий, очевидно, командир, в* ***кубанці*** (М. Стельмах).

Прозоре за своєю етимологією слово **вушанка <** *вухо* (**<** псл. **ухо*) [91 I: 441] вживається на позначення – зимової шапки з вухами [286 I: 791; 279 X: 539; 321 I: 516]: *На голові* ***шапка-вушанка*** *з бумазеєвим зеленим верхом, при*

поясі гранати, а на грудях – німецький автомат (Г. Тютюнник). Як народнорозмовна зустрічається також лексема **ушанка**.

Засвідчено словосполучення **моряцька шапка**: *Позад олешківців одбиває ногу ще й матроський загін – у чорних бушлатах, форменах штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з* ***моряцьких шапок*** (Ю. Яновський).

Підгрупа на позначення сукняних і повстяних головних уборів об'єднує лексеми: **башли́к, мазепи́нка, маге́рка, кашке́т, безкози́рка, мі́чманка, карту́з, будьо́нівка, ке́пка, бере́т, піло́тка**.

З-поміж слов'янських запозичень із тюркських мов виділяємо лексему **башлик** (пор.: тур. *başlik*, татар. *башлык*, пов'язані з *baš* – голова) [91 I: 155; 345 I: 139; 1: 239; 366: 63; 367: 38]. В українських пам'ятках слово вживається зі значенням – каптур на голову з довгими кінцями, щоб в'язати [319 I: 64]: *Въ розговорѣ о Кримскомъ купечествѣ сказывалъ запорожець: 1)* ***башликъ*** *кримскій 5 денегъ Кримскихъ да ихъ же 3 копѣйки, въ талярѣ Кримскомъ 20* ***башликовъ*** [174 III: 49].

Із першої половини XVII ст. лексему **башлик** 'каптур на голову' фіксують російські й польські джерела [362 I: 80; 388: 218].

На сучасному етапі розвитку східнослов'янських мов **башлик** – це сукняний каптур (відлога) з довгими кінцями, що надівається поверх шапки [286 I: 115; 279 I: 302]: *Солдатам видали лише торішні* ***башлики****. Сукняні онучі та подерті рукавиці* (З. Тулуб).

Козацька старшина XVII ст. носила шапку, що мала назву **мазепинка.** Очевидно, такий головний убір носив знаменитий український гетьман Іван Мазепа. А згодом в українських козаків з'явилися шапки, пошиті на зразок гетьманської, звідси й назва **мазепинка**. Апелятив **мазепинка** прослідковується лише в розмовному мовленні. В українській літературній мові він не закріпився, хоча сама реалія продовжила своє існування в Українській галицькій армії, про що свідчать твори художньої літератури: *І над Дністром, і в Карпатах, і над Дніпром.. мав він на шапці рідну відзнаку, мав* ***мазепинку****, а в серці віру* [332: 9]; *В тремтливому світлі чадного вогню вишикувалися бійці в ладно пригнаних австрійського крою сірих тужурках та* ***мазепинках*** *на голові: курінь січових стрільців* (Ю. Смолич).

Магеркою називали сукняну шапку з приколотим до неї пером. На думку етимологів, слово **магерка** було запозичене з польської мови: пол. *magierka* – угорська шапка походить від етнічної назви *madiar* – угорець, мадяр, пол. *madziar*, *magyar*, яка походить від назви одного з племен угорців *Moger* [388: 317; 91 III: 352 – 353; 345 II: 555; 232 I: 500].

В українській мові слово **магерка**, за свідченням учених, з'явилося у першій половині XVII ст.: *Далемъ пану Стефанови* ***макгєрку*** *за злотый* (1613 р. – Крт. Тимч.). Спочатку це був головний убір знаті, війська, а згодом – нижчих верств населення. На думку етнографів, **магерки** – це переважно літні шапки, бо для зими та ще й на півночі України вони мало придатні [64: 367 – 368].

В українських словниках слово **магерка** засвідчене у різних фонетичних варіантах: **магерка** – шапка, кашкет [95 I: 422]; повстяна шапка [76 II: 395 – 396]; невеликий капелюх [219: 130]; **магєрка, малгєрка** – висока шапка без полів у білоруських селян і литвинів [30: 218]; **магєрка** – чоловічий головний убір, капелюх з широкими загнутими вверх полями [178 IV: 49]; **магіерка, мегірка, магєрка, магірка** – округлої форми чоловіча шапка з овечого хутра [160: 120].

У польській мові, як свідчать дослідники, лексема з'явилася в кінці XVI – першій половині XVII ст. за Стефана Баторія [387: 201].

Білоруські пам'ятки фіксують лексему з XVI ст. [40 II: 195], на століття пізніше (XVII ст.) слово засвідчене в російських текстах [278 IX: 5].

Серед східнослов'янських мов, за даними лексикографічних джерел, назва **магерка** в значенні 'повстяна шапка' збереглася лише в українській та білоруській мовах [286 IV: 589; 321 III: 78].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. в значенні – головний убір, шолом з'являється слово **кашкет** [345 II: 206]. Лексема, на думку більшості етимологів, запозичена слов'янськими мовами з польської (пор.: пол. *kazkiet*, чес. *kašket*, *kasket*, слц. *kašket*, болг. *каскет*, схв. *кàчкēт*) [91 II: 411; 345 II: 206; 390: 244; 290: 136].

У сучасній українській літературній мові лексема **кашкет** позначає один із найпоширеніших різновидів головних уборів (чоловічий головний убір з козирком) [286 IV: 125]. Сучасна російська мова подає відповідник **фуражка** і **каскетка** [279 V: 853], білоруська – **картуз** [251: 294].

З-поміж різновидів *кашкета* виділяємо лексеми **безкозирка, мічманка**.

Лексема **безкозирка** вживається на позначення форменого головного убору в армії та флоті із середини XIX ст. Це слово з прозорою етимологією утворене на ґрунті російської мови за мотиваційною ознакою 'форма' [367: 43], з якої запозичене українською та білоруською мовами [366: 102]. В українських говорах засвідчене слово *козирка* в значенні – кепка, кашкет [178 IV: 66].

У сучасних східнослов'янських мовах **безкозиркою** називають кашкет без козирка, який носять військові моряки [286 I: 130; 279 I: 403; 321 I: 367]: *Як пішов служити [Павло] на флот у двадцяті роки, то мало і додому навідувався ..Слав тільки фотографії, спочатку в* ***безкозирці****, у форменці з гюйсом, у бушлаті та широченному кльоші* (О. Сизоненко).

Лексема **мічманка** східнослов'янськими мовами була запозичена на початку XVIII ст. з англійської (англ. *midshipman* – морський кадет) із семантикою ‘форменний кашкет старшого і молодшого складу флоту’ через посередництво російської мови [91 III: 488].

У сучасних східнослов’янських мовах слово **мічманка** вживається на позначення форменого кашкета з козирком для молодшого і старшого командного складу флоту, а також цивільного кашкета подібного зразка [286 IV: 760; 279 VI: 106; 321 III: 165]: *Він був у ватянці поверх грубого вовняного джемпера і мав на голові свою незмінну* ***мічманку*** (В. Кучер).

Із другої половини XVII ст. на позначення військового головного убору пам’ятки української мови фіксують лексему **картузъ**. Назва **картуз** запозичена з голландської (голланд. *kardoes* – дорожна шапка) через посередництво російської мови [91 II: 397; 345 II: 204; 73: 136; 366 II: 80]. У східнослов’янських мовах **картуз** – це паперовий пакет для сипких тіл [341 II: 60; 362 I: 383; 290: 136].

У словниках XIX – XX ст. лексема **картуз** репрезентує такі семи: головний убір [76 II: 224]; пакет, картуз [95 I: 366]; пачка [93: 27]; головний убір, те саме, що **кашкет** [286 IV: 113; 279 V: 844; 321 II: 648]. Сучасні російська і білоруська мови, крім основного значення, зберегли семантику – паперовий пакет для різних сипких речовин [279 V: 844; 321 II: 648]. Широко побутують на сучасному етапі також різноманітні похідні утворення, дериваційною базою для яких стало слово **картуз**: ***картузик, картузний, картузник, картузовий***.

Лексема **будьонівка** як вид військового головного убору з’являється у роки громадянської війни. Назва **будьонівка** пов’язана із прізвищем командира Першої кінної армії С.М. Будьонного [91 I: 280; 367: 60; 366: 210]. Сучасні лексикографічні джерела подають це слово як назву червоноармійського сукняного шолома [286 I: 250; 279 I: 666; 321 I: 414]; червоноармійський шолом [208: 52].

На позначення форменого головного убору з XIX ст. слов’янські мови засвідчують запозичене з французької мови через польське посередництво слово **кепі** (пор.: рос. *кепи*, *кепка*, блр. *кепі*, *кепка*, пол. *kepi*, вл. *kepij*, болг. *кéпе* – військова безкозирка) [91 II: 423]. **Кепі** – один із основних уборів січових стрільців: *Полетіли вгору козачі папахи і* ***кепі*** *стрільців* (С. Медянський). У сучасних східнослов’янських мовах слово функціонує зі значенням – вид форменого кашкета з прямим дашком і твердим денцем в арміях та поліції деяких країн, а також у російських чоловічих гімназіях XIX ст. [286 IV: 141; 279 V: 926; 321 II: 680]. Лексеми **кепі** і **кепка** активно функціонують у мові, проте вони не є атрибутами сучасного військового форменого одягу.

Лексему **биритъ** (**биретъ**) фіксує "Лексикон латинський" Є. Славинецького: "hetas(us) *бири*(*т*), шапка ѡкругло широкая жидовская" [273: 313]. Одночасно лексема **биретъ** (**беретъ**) функціонує в білоруській мові [68 II: 313].

Слово рідко, переважно в текстах книжного характеру, вживалося на позначення одягу єврейського населення. Однак у подальший період (XX ст.) лексема набуває широкого вжитку і входить до літньої польової форми офіцерів, прапорщиків і військовослужбовців надстрокової служби морської піхоти.

Слово побутує в словниковому складі переважної більшості слов'янських мов (пор.: укр. *берет*, рос. *берет*, блр. *берэт*, пол. *beret*, чес. *baret*, болг. *барета*, слц. *baret*, вл. *baret*) [91 I: 174]. Дослідники вважають, що воно запозичене українською мовою з французької (з фр. *beret* – баскська шапка) через посередництво російської мови [91 I: 174; 345 I: 156].

У сучасних східнослов'янських мовах лексемою **берет** іменується військовий головний убір і поряд із дериватами **беретик, берета, беретка** вживається також на позначення чоловічого або жіночого головного убору з м'якої тканини (або плетеного) без окола і козирка [286 I: 161; 279 I: 397].

З 1913-го р. в російській армії з'явився новий вид головного убору, названий **пілоткою**. Твірне **пілот** запозичене російською мовою з італійської через французьке посередництво (фр. *pilote* – це спочатку був головний убір пілотів) [345 III: 262]. Через російське посередництво лексема **пілотка** ввійшла до словникового складу української мови на позначення літнього форменого головного убору деяких військовослужбовців [286 VI: 534].

Отже, тематичну групу "Назви військових головних уборів" репрезентують лексеми **прилбиця** і **забрало –** праслов'янські за походженням**.** Окремі назви – спільнослов'янські або власне українські утворення: **кубанка, будьонівка, кабардинка, мазепинка, безкозирка.** Лексеми **ковпак, шлик, башлик, папаха –** це тюркізми. З давньонімецької мови запозичені слова **шолом, гелм**. Через польське посередництво з угорської мови потрапили на східнослов'янський мовний ґрунт лексеми **шишак** і **магерка. Місюрка, кашкет** – полонізми, що відповідно походять з арабської і французької мов. Давнім запозиченням із латинської є лексема **шапка**. Ряд слів запозичено з французької (**каска, кепі, берет**) і голландської мов (**картуз**).

Значна частина лексем збереглася в сучасних східнослов'янських мовах на позначення військового головного убору (**шапка-вушанка, папаха, шолом, каска, пілотка, мічманка, безкозирка, берет**). Чимало слів перейшло до пасивного лексичного складу мови: **шишак, магерка, ківер, місюрка, гелм, забрало, шлик, башлик, будьонівка, кабардинка, мазепинка.** Окремі слова

на сучасному етапі втратили значення ‘військовий головний убір’: **кепі, кубанка, ковпак, картуз**. Деякі зовсім вийшли з ужитку (**прилбиця**).

Назви взуття

До повного комплекту військової форми одягу входять номінації на позначення взуття. Вибір того чи іншого типу взуття був зумовлений пристосованістю до потреб, кліматичних умов та зручністю для служби.

В Україні, починаючи з часів Київської Русі, побутували такі родові назви взуття: **о́бувь (обу́въ, обу́в'я), чрѣ́во, взуття́**. Серед видових назв виділяємо лексеми **ботъ, боти́нки, череви́къ, башма́къ, сапо́гъ, чо́ботъ, сап'я́нці, штибле́ти, кра́ги, ботфо́рти**.

У літописах києворуського періоду засвідчено слово **обувь (обувъ)** у загальному значенні – взуття та пара взуття [278 XII: 176]. Етимологію слова пов'язують із псл. *ob-uti*, <**-outei* спорідненого з литовським *aũti* – взувати, роззувати [91 I: 368; 345 III: 109]. З аналогічним значенням вживалася також лексема **чрѣво** [298 III: 1537].

Староукраїнська мова успадкувала слово **обувъ** як родову назву: ***обувъ*** – *ѡбуща сапоги плесница сандалїя* [157: 135]. Вперше лексема **обγвъ** на позначення поняття ‘те, що одягається на нижню частину ніг’ зафіксована в Матеріалах до словника І.І. Срезневського. Суфіксальні деривати *обувище*, *обувишко*, *обувение*, *обувенъ*, *обувати*, *обувальний* свідчать про активне побутування слова в мові цього періоду [278 XII: 176].

У XVII ст. в українській мові на позначення поняття ‘обувати, надягати обув'я’ засвідчено слово **взувати** [319 I: 240]. Похідні утворення *узуття* та *взутє* засвідчують лексикографічні джерела [76 IV: 325; 95 I: 68]. Паралельно з названими лексемами Словник за редакцією Б. Грінченка фіксує слово **обув'я** (**обування, обувати, обуватися**) [76 III: 30].

У подальшому розвитку української мови лексема **взуття** стає нормативною і вживається як збірна назва на позначення виготовлених із шкіри, гуми, парусини та деяких інших матеріалів виробів, зазвичай на твердій підошві, для носіння на ногах [286 I: 347]: *Біднота вважала загін своїм, ..були організовані майстерні, де чинили шкури та шили* ***взуття*** *для бійців загону* (О. Гончар).

Слово **ботъ** на позначення поняття ‘вид взуття’ відоме з давньоруської пори [298 I: 158; 278 I: 33]. На думку українських етимологів, воно запозичене з французької мови через посередництво старопольської [91 I: 238]. Лексикографічні джерела XVI – XIX ст. підтверджують наявність значення – чобіт,

обув'я з халявою [157: 100; 317 I: 66; 30: 60]. Чоботи з короткими голянищами іменувалися ботами, які, як випливає з наведеної цитати в Словнику Б. Грінченка, носили козаки: *Та на козаку **боти**, та на козаку нові та німецької роботи* [76 I: 90]. Через специфіку контексту можемо вказати на таку марківну ознаку як матеріал: *А на другомъ возе знашли: **боты** сафяновые похожалые* [326: 112]; ***боти** козацькі чорні ялові добрі по двадцять польських грошів* [326: 250]. Пам'ятки білоруської мови зафіксували однокореневі утворення *ботки*, *полботки*, *полуботки* [39: 15].

У сучасному значенні слово **боти** 'чоботи з короткими халявами' потрапило до російської та української мов у XIX ст. безпосередньо з французької мови [91 I: 238; 345 I: 201] і засвідчене у "Словнику сучасної української мови" з ремаркою "застаріле". У східнослов'янських мовах за словом **боти** закріпилося значення 'зимове взуття, яке носять поверх черевиків' [286 I: 223; 279 I: 593; 321 I: 396].

Від лексеми **боти** утворився демінутив **ботинок**, запозичений через російське посередництво з французької мови [91 I: 329; 345 I: 201]. Слово **ботинок** як розмовний варіант на позначення частини військового обмундирування вживається у художній літературі: *Із соняшників вийшли два бійці: корячконогий узбек з карабіном за плечима і високий худий сержант у здоровенних **ботинках*** (Г. Тютюнник). У сучасній українській літературній мові лексема **ботинки** вживається переважно в усному мовленні [286 I: 223]. У російській та білоруській мовах ботами іменується різновид чоловічого, жіночого і дитячого взуття [279 I: 592; 321 I: 350].

Лексема **черевикъ (чрѣвиє)**, за матеріалами І.І. Срезневського, вперше зафіксована в "Повісті временних літ" [298 III: 1536]. На думку етимологів, слово **черевикъ** пов'язане з псл. **červo* 'черево, живіт' [345 IV: 336] і відоме більшості слов'янських мов (пор.: др. *черевикъ*, блр. *черевік*, болг. *чре́ве*, чес. *střevík*, пол. *trzewik*). Слово *черевикъ* на позначення взуття засвідчують і джерела пізнішої доби: *Мойсею шевцю погарскому зъ челядникомъ за работу чоботъ, **черевиковъ** 1 р. 70 к.*; *Алексию за **черевики** 15 к.* [353: 11; 24]. Лексема збереглася у формі *тревикъ* у старобілоруській мові [39: 324]. Слово **черевик** є синонімом до лексеми **башмак** [95 II: 1066; 76 IV: 454; 30: 388].

Слово **черевик** як назва невисокого взуття переважно на шнурках або ґудзиках активно побутує в сучасній українській мові [286 XI: 302]. Лексема функціонує і в спеціалізованому значенні 'військове взуття': *Хлопчик біг степом, захлинаючись од скаженого вітру, що валив його з ніг.., він біг у великих солдатських **черевиках*** (В. Кучер); *Позад олешківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін − у чорних бушлатах, формених штанах, **черевиках***

(Ю. Яновський). У сучасній російській мові словом **черевики** іменують передусім жіночі чоботи та робоче взуття [279 XVII: 857]. Належність слова до активного складу сучасної білоруської мови засвідчує "Російсько-білоруський словник" [251 II: 588].

Лексема **бачмаґа (башмакъ)** належить до пізно засвідчених номінацій взуття: *Дали за боты.. за двѣ пары **бачмаґъ** полтрете зол* [317 I: 66]; *Высотупцѣ: **бачмаґи**, або пантофлѣ* [156: 23]; ***Бачмаки** бархатные чорные* [353: 57]. Однак виявлення твірної основи слова в антропонімах (Данило *Башмакъ*) [298 I: 46]) значно зміщує вглиб період утвердження цієї лексеми в системі української мови.

Дослідники вказують, що слово потрапило до східних слов'ян (пор. блр. *бачмакгъ* (*бачмагъ*), рос. *башмакъ*) з тюркських мов (тур. *başmak* – черевик) [91 I: 155; 345 I: 139].

На дальших етапах розвитку східнослов'янських мов семантика лексеми зазнала істотних змін, і сьогодні вона функціонує як технічний термін у значенні – пристрій, що служить опорою чому-небудь [286 I: 115; 321 I: 15; 248: 48]. Дещо модифікувалося значення лексеми в сучасній російській мові, де **башмаки** – різновид взуття, переважно жіночого [279 I: 302].

Ще в період Київської Русі зі шкіри виготовляли взуття, одяг, пояси. Про шкіряні вироби та взуття, зокрема про кольорові чоботи, знаходимо відомості в літописних джерелах. У Галицько-Волинському літописі згадується про те, що князь Данило Галицький за звичаєм руських своїх предків ходив у чоботах із зеленого сап'яну, оздоблених золотом. Тоді **чоботи** виготовлялися зі шкіри, сап'яну, з гострими, загнутими догори носками, як видно на малюнку в "Ізборнику" Святослава. Чоботи були різних кольорів [177: 137].

Одне з найдавніших тюркських запозичень **сапогъ** [345 III: 559] вживається в літописах зі значеннями – підошва з ременями, башмак, взуття. Як видно з контексту пам'яток, словом **сапогъ** безпосередньо іменувалося взуття воїнів: *Новъгородци же, съседавъше съ конь и порты съметавъше, босии, **сапогы** съметавъше, поскочиша* [298 III: 262]. В українських джерелах пізнішої доби лексема трапляється спорадично: *Шевцю за пошитье **сапогов** красныхъ 30 к.*; *Присланы.. и швецъ Стефанъ, которому дано дѣлать для мене 1 **сапоги*** [353: 417; 225]. Слово **сапоги** зафіксовано в "Малоруско-німецкому словарі" Є. Желехівського та С. Недільського [95 II: 852]. У подальший період його витіснила в українській мові лексема **чоботи**.

Назва **чоботъ** засвідчена в середині XV ст. як антропонім *Чоботъ* [285 II: 545]. Як назва взуття з'являється в пам'ятках пізнішого періоду: ***Чоботи** з*

короткими халявами козацькі козлові чорні, як червоні, так і жовті, повинні продаватися за 20 польських грошів [326: 250].

Слово вважають запозиченням із тюркських мов [345 IV: 370]. У білоруських та російських пам'ятках XVI ст. засвідчені фонетичні варіанти **чеботъ, чоботъ** зі значенням 'башмак на каблуках з гострими загнутими доверху носками' [39: 357; 298 III: 1486]. У "Лексисі" Зизанія лексема **чоботъ** – це 'сандалый сапогъ, плесныца ѡбуща' [157: 169].

У "Дневнику" Н. Ханенка лексема **чоботъ** репрезентувала поняття – взуття військових: *..и онъ прислалъ мнѣ красные **чоботы***; *Дано Грицку Дмитрову и Івану Романову на **чоботы** 1р.* [353: 299; 249]. Лексема **чоботи** як частина військового спорядження вживається у текстах художньої літератури: *Широкоплечий військовий, що стояв теж біля вікна, порипував новісінькими **чобітьми*** (Г. Тютюнник); *Молодий комісар добився в штабі одежі й **чобіт*** (Ю. Яновський); *Зупинився молодий солдат у сірій шинелі, великих **чоботах** і шапці-вушанці* (О. Довженко).

Диференціація видів чобіт здійснюється за допомогою складних назв, де прикметники-конкретизатори (інколи іменники з прийменником) вказують на:

– функційне призначення: *болотні чоботи* – чоботи з халявами, які сягають вище колін: *Патронташ, ремінці, свистки, ланцюжки й **болотні чоботи**, разом з погонами і форменими ґудзиками, все надавало йому вигляду картинного й дуже бравого* (О. Довженко);

– фасон: *високі чоботи* – чоботи з довгими халявами [286 I: 492]; *витяжні чоботи* – чоботи, в яких із суцільного шматка шкіри зроблені передок і халява: *В нього (козака) червона стьожка гарна в застіжках і нові **чоботи витяжні*** (Номис); *пасові чоботи* – суцільні чоботи з невідрізним передом [286 VI: 88]; *чоботи з закотом* – чоботи, в яких край халяв відігнутий назовні [286 III: 161].

Активне побутування слова в мовленні виявляється як у його значній сполучуваності, так і в словотвірних можливостях. Ряд похідних утворень засвідчено в "Малоруско-німецкому словарі": *чобітки*, *чобітник*, *чобіток*, *чоботар*, *Чоботаренко*, *чоботариха*, *чоботарівна*, *чоботець*, *чоботок* [95 II: 1074]. Лексема стала базою для виникнення дериватів *чоботиська*, *чоботища*, в яких суфікси **-иськ-**а, **-ищ-**а надають семантиці негативної характеристики [286 XI: 347].

За ознакою 'матеріал' мотивована складена лексема **чоботи-сап'янці**. В українську, російську та білоруську мови слово **сап'ян** потрапило за турецьким посередництвом з перської мови [345 III: 566]. З XVII ст. лексема **сап'ян** відома в значенні – шкіра. Сучасні східнослов'янські мови зберегли

слово **сап'ян** у значенні – тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена із козлячих (рідше овечих, телячих) шкур [286 IX: 57; 279 XIII: 203; 321 V: 74].

У джерелах української мови простежується результат метонімічного перенесення за моделлю “матеріал → виріб з цього матеріалу”: *Виголивсь запорожець, одяг червоний жупан з вильотами, що пообшивані брузументами, обувсь у* ***чоботи-сап'янці*** (О. Стороженко). Словники української мови XIX – XX ст. засвідчують слово **сап'янці** із семантикою ‘чоботи, пошиті із сап'яну’ [95 II: 852; 76 IV: 102; 286 IX: 57]; **сапоянці** ‘червоні сап'янові чоботи’ [95 II: 852; 30: 321]. Лексема **сап'янці** належить до власне українських утворень.

Марківна ознака ‘матеріал’ відображена в словосполученні **кирзові чоботи** – взуття військовиків: *Збоку з усієї сили ляпав* ***кирзовими чоботами*** *по мокрій землі сержант з вусами* (Ю. Яновський).

На початку XVIII ст. з’являється німецьке запозичення **штиблети** (пор. нім. *Stiefelette* – чобіток) на позначення військового взуття [345 IV: 478; 367: 514]. Сучасні східнослов'янські мови зберігають лексему **штиблети** із семантикою – чоловічі черевики переважно на шнурках [286 XI: 537; 279 XVII: 1563; 251 II: 610]. У 1802-му р. ***штиблети*** в царській армії було відмінено і замість них запроваджено ***краги***.

Лексема **краги** в українській мові репрезентує поняття – шкіряні гамаші [91 III: 72]; накладні шкіряні халяви до черевиків [286 IV: 319]: *Сотник роздратовано цьвохнув себе стеком по* ***крагах*** (П. Панч). Етимологи вважають слово **краги** запозиченням із шведської мови (швед. *krag*(*stövlar*) – ботфорти, шкіряні гамаші) [91 III: 72; 345 II: 363]. У російській та білоруській мовах, окрім зазначеної семантики, лексема **краги** вживалася і на позначення широких одворотів на рукавицях [279 V: 1565; 321 II: 719]. *Краги* становили один із елементів парадної форми гвардійських кірасирських полків до початку війни 1914-го р.

Словом **ботфорти** (від фр. *bottes fortes*), запозиченим із французької мови в XIX ст. [282: 107; 345 I: 201], називають чоботи з високими і розширеними у верхній частині халявами. У сучасних східнослов’янських мовах лексема **ботфорти** перейшла до пасивного розряду лексики, де вона збереглася як назва чобіт з твердими халявами, спереду вище колін [286 I: 223; 279 I: 593; 321 I: 349]. *Він підтикав поли шинелі під пояс, підтягав* ***ботфорти*** *вище і, підтримуючи руками наган, бомби та бінокль, довбив ногами підлогу годину, дві, три підряд* (Ю. Смолич).

Тематична група “Назви взуття” є неоднорідна за своїм походженням. Серед аналізованих лексем праслов’янські назви: **обувъ, взуття, черевик**.

Власне українським утворенням є слово **сап'янці**. Серед запозичень переважають слова тюркського походження: **башмакъ, сапогъ, чоботъ**. До німецьких запозичень належить лексема **штиблети**, до шведських − **краги**. З французької мови через польське посередництво запозичене **ботъ**. Тюркізм **башмак** трансформувався у східнослов'янських мовах в іншу семантичну парадигму. На периферії системи української мови залишилися лексеми **обув, сапоги**. Вийшли з військового ужитку реалії, що позначалися словами **краги, штиблети, ботфорти**. На позначення взуття сучасних військовиків збереглися назви **черевики, чоботи** та узагальнена назва **взуття**.

Таким чином, тематична група "Назв військового одягу" розвивалася відповідно до загальних тенденцій і закономірностей історичного розвитку української мови та формування війська в різні історичні періоди: становлення війська в Київській Русі та в козацькій державі, зародження регулярних західноєвропейських і російської армій, функціонування самостійного українського війська в добу визвольних змагань на початку ХХ ст., розвиток національних збройних сил на сучасному етапі;

• велика тематична група ділиться на кілька менших груп – тематичних розрядів, кожний із яких містить окреслене коло конкретних іменників. У межах тематичних груп словам властива семантична організованість, яка виявляється:

а) у наявності спільних мотиваційних ознак при виникненні мотивованих назв: 'належність' (**гусарка, черкеска, матроска, мічманка**), 'матеріал' (**залізняк**), 'частина тіла' (**наколінник, нагрудник, наплічник**), 'функція' (**тілогрійка, тільник**), 'зовнішня ознака': форма, крій, фасон (**кольчуга, безкозирка, кльош**);

б) у родо-видових відношеннях (наявність груп "загальні назви спорядження", "загальні назви одягу" та груп на означення видових назв спорядження й одягу, а також відношення рід / вид усередині деяких груп);

в) у можливості утворення синонімічних рядів (**броня – панцир; кант – облямівка; обшлаг – вилога**);

• із погляду походження тематична група неоднорідна. Її основу становлять автохтонні назви (**кожух, сорочка, плащ**). Важливим джерелом формування тематичної групи були слов'янські за походженням лексеми, одна частина яких виникла в спільнослов'янській мові (**свита, лати**), а інша частина утворена в кожній східнослов'янській мові внаслідок їх взаємодії та внутрішніх законів їх розвитку (**тиляги, залізняк, карунка, фуражка**). Значну частину становлять запозичення, які різними шляхами і в різний час увійшли в систему української мови. Чималу кількість іншомовних слів становлять тюркізми (**бадана, папаха, киндяк**). Екстралінгвальні чинники

зумовили появу нових запозичень із західноєвропейських мов. Частина цих запозичень у XVII – XVIII ст. з'являється через посередництво російської мови (**мундир, лампас**). Є запозичення з латинської мови (**куртка, форма**), з польської (**бекеша, пас**), німецької (**кітель, шарф**), французької (**сюртук, шеврон**), італійської (**колет, камзол**) та інших мов;

• досліджувана тематична група поповнювалася за рахунок термінологізації загальновживаних слів. Ступінь "військової спеціалізації" слів не був однаковим: багато з таких лексем функціонували як військові терміни (**кіраса, френч, ківер, гімнастерка**), інші лише ситуативно виступали як терміни, в основному ж функціонували в загальній мові як звичайні "неспеціальні" слова (**сорочка, кожух**). Аналізована група поповнювалася за рахунок морфологічного способу словотворення, зокрема суфіксального (**фланелівка, тільник**). Більш продуктивними є префіксально-суфіксальний спосіб (**підшоломник, нашивка, обмундирування**). Військова терміносистема послуговується способом осново- та словоскладання слів, синтаксичним способом (**сорочка бавовняна, шолом сталевий**), калькуванням слів та словотвірних моделей (**знаки розрізнення, плащ-намет, масхалат, однострій**). Збагачення тематичної групи відбувалося часом завдяки субстантивації (**військове**);

• для назв військового одягу характерна деонімізація. Серед розглядуваних деонімізованих лексем виділяються відантропонімні, відетнонімні та відтопонімні утворення. Відантропонімні утворення (від прізвищ відомих військових діячів) представлені в українській мові апелятивами **бекеша, френч, мазепинка, будьонівка**. Відетнонімні утворення репрезентовані назвами **кабардинка, черкеска, венгерка**. Відтопонімні утворення представляє лексема **кубанка**;

• у групі дослідженої термінології простежуються фонетичні (**броня, бронь, брон, бороня, бронъ; шелом, шоломъ, шлемъ, шоломъ**); словотвірні (**жупан, жупанок, жупанина; шолом, підшоломник, шоломофон**) та граматичні (**чуга, чугай; тужурка, тужурок**) варіанти;

Окремі назви військового спорядження характеризуються значною морфонологічною (ст.-укр.-ст.-блр. **бороня, броня, бронь – бронь, броня, брань**, ст.рос. **бронь, брань, броня**; ст.-укр.-ст.-блр. **панцыр, панцѣръ, панцір - панцеръ**, ст.-рос. **панцырь, пансырь**), словотвірною (ст.-укр.-ст.-блр. **бехтір - бехтеръ**, ст.-рос. **бехтерецъ**) та формально-граматичною (ст.-укр.-ст.-блр. -ст.-рос. **караценъ - карацена, карацына, карацынъ**) варіативністю, що пояснюється як впливом фактора становлення, вироблення термінів, так і впливом інших мов, посиленням контактів між східнослов'янськими мовами тощо;

• історична доля аналізованих слів неоднакова. Одні з них дійшли до нашого часу на позначення назв військового одягу без жодних семантичних змін (**одяг, чоботи, шапка, сорочка**). Інші назви вийшли з ужитку разом із зникненням реалій, які вони позначали, і перейшли в розряд історизмів (**прилбиця, гелм, кіраса, лати, ментик**). Деякі застарілі військові терміни, розширивши свою семантику, входять до активного лексичного фонду сучасної української мови (**броня, панцир, нагрудник**). Окремі лексеми набули переносних значень (**панцир, мундир** та ін.);

• незначна частина слів збереглася в діалектах (**кабат, закавраш, кутас**);

• визначення семантики термінів та диференціація назв різновидів одягу здійснюється за допомогою означальних компонентів, які вказують на 'матеріал' (**підшоломник шерстяний, кашкет бавовняний**); 'соціальну ознаку" (**військова форма**); 'крій та фасон" (**однобортовий кітель, двобортна шинеля**); 'сезон носіння' (**зимова форма одягу**).

Отже, підсистема української військової термінології "Назви військового одягу" розвивалася відповідно до загальних тенденцій та закономірностей історичного розвитку української мови і формування війська в різні історичні епохи: становлення війська в Київській Русі та в козацькій державі, зародження регулярних західноєвропейських і російської армій, функціонування самостійного українського війська в добу визвольних змагань на початку XX ст., розвиток національних збройних сил на сучасному етапі. Розвиток української військової термінології (зокрема й досліджуваної підсистеми) відбувався епізодично, хвилеподібно, оскільки визначальними рушіями її динаміки були ідеологічно-політичні умови існування української державності.

Спираючись на загальнотеоретичні засади сучасного термінознавства, військову термінологію визначаємо як сукупність моногалузевих і полігалузевих спеціальних найменувань, що співвідносяться з певними поняттями та реаліями військової сфери й утворюють відповідну терміносистему. Військова терміносистема – це складова національної терміносистеми, яка має свої особливості формування, зумовлені специфікою військової підмови та військової мови загалом.

Із погляду походження назви військового одягу є гетерогенними. Їхнє ядро становить автохтонна лексика, що складалася впродовж віків (**лати, плащ, кожух, знак**). Інтенсивні інтеррегіональні військові контакти України з іншими народами спричинили проникнення чужомовних лексичних елементів, серед яких виділяють: тюркізми (**бадана, бехтер, опанча, тегиляй, кутас, башлик, кушак, кирея, папаха** та ін.); полонізми (**пас, місюрка**), германізми (**кітель, мундир**), французькі запозичення (**еполети, шеврон**).

Термінам української військової термінології притаманні загальномовні лексико-семантичні відношення: полісемія, омонімія, синонімія. У військовій терміносистемі виділяємо внутрішньосистемну (багатозначність усередині української військової термінології), міжсистемну та міжгалузеву полісемію.

Омонімія в досліджуваній терміносистемі спричинена розвитком значень слів та випадковим збігом різних за походженням, але співзвучних номінацій (**галун, кубанка, кант**).

Наявність синонімів у назвах військового одягу свідчить, що ця система не штучне утворення, а природна мовна ієрархія, у якій відбуваються ті самі динамічні процеси, що й у літературній мові, пов'язані з подальшим її унормуванням. Загалом же явище синонімії у назвах військового одягу, як і в будь-якій іншій терміносистемі, відбиває історію становлення і динаміку її розвитку на сучасному етапі.

Наявність фонетичної (**бехтеръ, бахтеръ**), словотвірної (**убиръ, убранство, убор, уборство, убиря, убрання**) та граматичної (**тужурка, тужурок**) варіантностей є ознакою остаточно несформованої терміносистеми на певному синхронному зрізі. Останнім часом синоніми у військовій терміносистемі виникають під впливом різних словотвірних процесів, наприклад: **спецобмундирування – спецоднострій; пілотка-летунка – польова шапка; убрання – убір**.

До складу військової термінології (назви одягу) входять терміни різних структурних типів: терміни-однослови (**френч, бушлат**), терміни-композити (**шапка-вушанка, гермошолом, однострій**), терміни-словосполучення (**тужурка вовняна, плащ брезентовий**). Аналітичні терміни на зразок: **шолом сталевий, форменка бавовняна літня** є свідченням подальшого розвитку цього ряду.

Велика тематична група ділиться на кілька менших підгруп, кожна з яких містить окреслене коло конкретних іменників. У межах тематичних груп словам властива семантична організація, яка виявляється: в наявності мотиваційних ознак при виникненні мотивованих назв: ‘належність’ (**гусарка, черкеска, матроска, мічманка**), ‘матеріал’ (**шкірянка, залізняк**), ‘частина тіла’ (**наколінник, нагрудник, наплічник**), ‘функція’ (**тілогрійка, тільник**), ‘зовнішня ознака’: форма, крій, фасон (**кольчуга, безкозирка, кльош**).

Історична доля назв одягу неоднакова. Одні з них дійшли до сьогодні без жодних семантичних змін і використовуються на позначення військового одягу сучасної армії (**одяг, шапка, чоботи, сорочка**). Інші назви вийшли з ужитку разом із зникненням реалій, які вони позначали, перейшовши до розряду історизмів (**кіраса, лати, ментик, прилбиця, гелм**). Незначна частина слів збереглася в діалектах (**кабат, закавраш, кутас**). Деякі застарілі

військові терміни, розширивши свою семантику, входять до активного лексичного фонду української мови (**броня, нагрудник**). Незначна частина слів збереглася в діалектах (**кабат, закавраш, кутас**).

Серед назв військового одягу переважають відантропонімні (похідні від прізвищ відомих військових діячів), які в українській мові представлені апелятивами (**бекеша, френч, мазепинка, будьонівка** та ін.). Відетнонімні утворення репрезентовані назвами **кабардинка, черкеска, венгерка**; відтопонімною є лексема **кубанка**.

В історичному розвитку військової термінології східнослов'янських мов переважали процеси конвергенції над процесами дивергенції. Чимало слів на позначення предметів військової форми одягу спільні для них: **шинеля, берет, погони**. Проте є лексеми, спільні для двох мов за відмінності в третій. Серед них наявні українсько-білоруські ізолекси (**риштунок**), українсько-російські (**бадана, колонтар**), російсько-білоруські (**тегиляй, фуражка**). У групі назв одягу функціонують національно-специфічні утворення, для яких немає відповідників в інших східнослов'янських мовах: **тиляги, обладунок** – в українській мові; **куяк, налатник** – у російській мові.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

1. *Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. I. – 655 с.
2. *Абаев В.И.* Русское и украинское лудан // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 116 – 119.
3. *Абдульманова А.К.* Военная и иноязычная лексика исторической повести “Казанский летописец” // Уч. зап. Бийского пед. ин-та. – 1958. – Вып. II. – С. 324 – 340.
4. *Абдульманова А.К.* Общественно-политическая и военная лексика: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – Куйбышев, 1966. – 15 с.
5. *Авербух К.Я.* Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты // Вопросы языкознания. – 1986. – №6. – С. 38 – 49.
6. *Адамский В.И.* Региональные варианты военной терминологической лексики ГДР и ФРГ: Учеб. пособие. – Харьков: ХГУ, 1985. – 47 с.
7. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підготував до видання М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1853. – Т. V. – 303 с.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1861 – 1892. – Т. 1 – 15.
10. *Анісімов К.В.* Однострої Збройних Сил України періоду національних змагань 1917 – 1920 рр.: Дис. …канд. іст. наук. – Кременчук: 2002. – 198 с.
11. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 224 с.
12. *Апанович О.М.* Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
13. *Апресян Ю.Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1995. – Т. 1. – 472 с.
14. *Аристов Н.* Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – 321 с.
15. Архив Юго-Западной России, изданный Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1876. – Ч. 3. – Т. III; К., 1914. – Ч. 3. – Т. IV.
16. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. У 2 тт. – К., 1998. – Т. 1. – 695 с.
17. *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. – М.: Изд-во МГУ, 1944. – 214 с.

18. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 605 с.
19. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
20. *Байкоў М.*, *Гарэцкі М.* Практычны расійска-беларускі вайсковы слоўнік. – Мінск: Дзярж. выд. Беларусі, 1926. – 192 с.
21. *Банзаров Д.* О восточных названиях некоторых старинных русских вооружений // Дж. Банзаров. Собрание сочинений. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 161 – 167.
22. *Батюк Л.І.* Лексика Літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 24 – 36.
23. *Батюк Л.І.* Назви одягу в “Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.” // Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 19 – 26.
24. *Батюк Л.І.* Спостереження над мовою Хмільницького літопису // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. Дослідження з мови та літератури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 4. – С. 61 – 67.
25. *Бацевич Ф.С., Космеда Т.А.* Очерки по функциональной лексикологии. – Львов: Світ, 1997. – 392 с.
26. Белоруска-рускі слоўнік / Пад рэд. акад. АН БССР К.К. Крапівы. – М.: Дзярж. выдав. залежных і нац. слоўнікаў, 1962. – 1048 с.
27. *Березин Ф.Н., Головин Б.Н.* Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
28. *Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л.* Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века: языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972. – 431 с.
29. *Білан М.С., Стельмащук Г.Г.* Український стрій. – Л.: Фенікс, 2000. – 328 с.
30. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 421 с.
31. *Бойко И.М.* Семиязычный военный словарь. – М.: Воениздат, 1971.– 606 с.
32. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: Монографія. – Ніжин: Аспект, Поліграф, 2005. – 552 с.
33. *Борисова Е.Н.* Лексика Смоленского края по памятникам письменности: Учебн. пособие. – Смоленск, 1974. – 161 с.
34. *Брагина А.А.* Значения и оттенки значения в термине // Терминология и культура речи. – М.: Наука, 1981. – С. 37 – 47.

35. *Буда В.А.* Лінгвостилістика сучасного історичного роману про добу козацтва (60 – 90 рр. XX ст.): Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Тернопіль, 1998. – 15 с.
36. *Будагов Р.А.* Система языка в связи с разграничением его истории и современного состояния. – Вопросы языкознания, 1958. – №4. – С. 37 – 50.
37. *Будагов Р.А.* Терминология и семиотика // Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 245 – 255.
38. *Будняк Д.В.* Полонизмы в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. …докт. филол. наук. – К., 1991. – 53 с.
39. *Булыка А.М.* Даўнія запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII ст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 383 с.
40. *Булыка А.М.* Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII ст. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
41. *Буркут І.* Військові традиції і сучасність. – Чернівці: "Молодий буковинець", 1998. – 159 с.
42. *Бурячок А.*, *Демський М.*, *Якимович Б.* Російсько-український словник для військовиків. – К.-Львів: Варта, 1995. – 383 с.
43. *Бурячок А.А.* Джерела української військової термінології // Народна газета. – 1993. – Вип. V. – С. 6.
44. *Бурячок А.А.* Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – 248 с.
45. *Бутник-Сіверський Б.С.* Народні пояси XVIII – початку XIX століття // Народна творчість і етнографія. – 1985. – №1. – С. 30 – 34.
46. *Ващенко В. С.* Українська лексикологія: Семантико-стилістична типологія слів. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1979. – 128 с.
47. *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. – 107 с.
48. *Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О.* Лексика "Енеїди" І.П. Котляревського: Покажчик слововживання. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1955. – 207 с.
49. *Величко С.* Сказаніє о войни козацкой з поляками / Пам'ятки українського письменства. – К.: Археограф. комісія УАН, 1926. – Т. 1. – 268 с.
50. *Величко С.В.* Літопис: У 2 тт. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.; Т. 2. – 642 с.
51. *Верхратський І.Г.* Знадоби до словаря южноруського. – Львів: Вид-во Т-ва ім. Т. Шевченка, 1877. – 88 с.
52. *Викторовъ С.М.* Военно-историческій словарь. Настольный справочник современной войны. – Киев, 1914. – 254 с.

53. *Виноградов В.В.* Вступительное слово // Вопросы терминологии (Материалы Всесоюзного терминолог. совещания). – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 3 – 10.
54. *Виноградов В.В.* Основные типы лексических значений // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 3 – 29.
54[а]. *Виноградов В.В.* Введение в грамматическое учение о слове / Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1986. – С. 13 – 49.
55. *Винокур Г.О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы. – 1939. – С. 3 – 54.
56. *Висковатов А.Н.* Историческое описаніе одежды и вооружения российских войск. – СПб., 1838. – Ч. 1. – 156 с.
57. Військово-історичний альманах. – К., 2000. – № 1. – 160 с.
58. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1986. – 863 с.
59. Воинские повести Древней Руси. – Л.: Лениздат, 1985. – 495 с.
60. *Войтів Г.В.* Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 66 – 77.
61. *Войтів Г.В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст.: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 24 с.
62. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд.: В.Б. Задорожний і А.М. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
63. *Володина М.Н.* Психолингвистический аспект терминологической номинации // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Филология. – 1996. – № 4. – С. 57 – 61.
64. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У 2 тт. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1966. – Т. 2. – 447 с.
65. *Ганич Д.І., Олійник І.С.* Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
66. *Гарибян Дж.* Из истории русской лексики. О военной лексике Азовских повестей XVIII в. // Уч. зап. Ереванского пед. ин-та. – Ереван, 1956. – Т. 6. – С. 281 – 314.
67. *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К.: АН УРСР, 1961. – 283 с.
68. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1997. – Вып. 1 – 16.
69. *Горбачевич К.С.* Вариантность слова и языковая норма: На материале современного русского языка. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1978. – 238 с.

70. *Горобец В.Й.* Лексика историко-мемуарной прозы первой половины XVIII в.: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1973. – 25 с.
71. *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої пол. XVIII ст.: На матеріалі укр. діаріушів. – К.: Наук. думка, 1979. – 127 с.
72. *Городенська К.Г.* Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 3 – 6.
73. *Горяев Н.В*. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896. – 451 с.
74. *Грабянка Григорий.* Дѣйствія ... брани Б. Хмельницького... – Киев, 1854. – 281 с.
75. *Гриценко П.Ю.* Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наук. думка, 1984. – 227 с., іл.
76. *Грінченко Б. Д*. Словарь української мови: В 4 т. – Киев, 1907 – 1909.
77. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Львів. обл. книжна друкарня, 1997. – 231 с.
78. *Даль В.И*. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1955.
79. *Даниленко В.П.* О месте научной терминологии в лексической системе языка // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 64 – 71.
80. *Даниленко В.П.* Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
81. *Даниленко В.П.* Теоретичні та практичні аспекти нормалізації наукової термінології // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 16 – 21.
82. *Денисик Л.Н.* Взаимодействие языковых уровней в пределах многозначного слова // Вестник Московского университета. – 1993. – №2. – С. 28 – 38.
83. *Денисов П.Н.* Русская военная лексика в период Великой Отечественной войны // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1985. – Т. XXXXIV. – Вып. IV. – С. 358 – 364.
84. *Дзендзелівський Й.О.* Українсько-західнослов’янські лексичні паралелі. – К.: Наук. думка, 1969. – 210 с.
85. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передм. та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, – 1993. – 392 с.
86. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: М-ли сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

87. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
88. *Дювернуа А*. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка. – М.: Университетская типография, 1894. – 236 с.
89. Енциклопедія історії України: В 5 тт. / Гол. ред. кол. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1 (А – В). – 688 с.
90. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Молоде життя, 1998. – Т. 7. – 395 с.
91. Етимологічний словник української мови: У 7 тт. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982 – 2003.
92. Еще о тюркизмах "Слово о полку Игореве" // Памятники литературы и искусства XI – XVII веков. – М.: Художественная литература, 1978. – С. 59 – 68.
93. *Євтимович В*. Московсько-український словник для військових. – Київ, 1918. – 128 с.
94. Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – 288 с.
95. *Желехівський Є*., *Недільський С*. Малоруско-німецкий словар. – Львів, 1866. – Т. I – II.
96. *Житецкий П*. Словарь книжной малорусской рѣчи: по рукописи XVII века. – Киев: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – 104 с.
97. *Журавлева Т.А.* Особенности терминологической номинации. – Донецк: Донбасс, 1998. – 252 с.
98. *Загребельний П.А.* Я, Богдан (сповідь у славі): Роман. – К.: Дніпро, 1986. – 482 с.
99. Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу": за станом на 7 липня 2005 р. // Верховна Рада України: Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – 44 с.
100. Закон України про оборону України: за станом на 1-ше березня 2004 р. // Верховна Рада України: Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 23 с.
101. *Зарицький М.С.* Актуальні проблеми українського термінознавства: Підручник. – К.: ІВУ "Вид-во "Політехніка"; ТОВ "Фірма "Періодика", 2004. – 128 с.
102. *Звегинцев В.А.* Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 384 с.
103. *Звегинцев В.А.* Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 321 с.

104. Историческое описание одежды и вооруженія российскихъ войскъ, составленное по Высочайшему повеленію. – СПб., 1848. – Ч. VII. – 172 с.
105. Историческое описание перемен в одежде, вооружении и организации российских войск. 1855-1881 гг. – Л.: Тип. ЛенВО, 1947. – 196 с.
106. Историческое описаніе одежды и вооруженія россійскихъ войскъ, съ рисунками, составленное по Высочайшему повелѣнію. – СПб., 1899. – Ч. III. – 493 с.
107. Историческое описаніе одежды и вооруженія россійскихъ войскъ, съ рисунками, составленное по Высочайшему повелѣнію. – СПб., 1900. – Ч. VII. – 121 с.
108. *Іващенко В.* Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Вид. дім Бураго, 2006. – 328 с.
109. *Ільницький-Занкович І.* Німецький та український військовий словник. – Берлін: Вид-во Бернард і Грефе, 1939. – 504 с.
110. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 346 с.
111. Історія українського війська / А. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник та ін.; Я. Дашкевич (упоряд., передмова). – Львів: Світ, 1996. – 840 с.
112. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
113. *Кагарина С.Г.* Типологические исследования в терминоведении // Филологические науки. 1998. – №2. – С. 66 – 73.
114. *Казлова Р.М.* Славянская гідранімія. Праславянскі фонд. – Гомель, 2003. – Т. III. – 361 с.
115. *Капанадзе В.А.* Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – 204 с.
116. *Капустянський М.* Військове знання. – Париж, 1931. – 35 с.
117. *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. – К.: Академія, 1998. – 710 с.
118. *Караулов Ю.Н.* Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
119. *Карпов В.* Однострої Української армії (1917–1920) // Військово-історичний альманах. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 110 – 121.
120. *Карпов В.В., Табачник Д.В.* Українська військова символіка. – К.: Либідь, 2006. – 264 с., іл.
121. *Карпов В.В., Табачник Д.В.* Військова символіка держави. – К.: Либідь, 2007. – 290 с., іл.

122. *Квитко И.С.* Термин в научном документе. – Львов: Вища школа, 1976. – 127 с.
123. *Ковалів П.* Лексичний фонд літературної мови Київського періоду XI – XIV ст. Наук. т-во ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк, 1962. – Т.1. – 444 с.
124. *Коваль А.П.* Практична стилістика сучасної української літературної мови. – К: КДУ, 1978. – 375 с.
125. *Коваль А.П.* Синонімічне в термінології // Дослідження з лексикології та лексикографії: Міжвідомчий збірник. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 157 – 169.
126. *Кожин А.Н.* Лексико-семантические средства составных наименований (На материале лексики русского языка): Автореф. дис. ...докт. филол. наук. – М., 1967. – 28 с.
127. *Колесников Н.П.* Военная лексика эпохи Великой Отечественной войны // Труды Тбилисск. ун-та. Серия филол. наук. – Тбилиси, 1959. – Т. 83. – Вып. 2.
128. *Комарова З.В.* Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 154 с.
129. *Комова М.В.* Українська термінографія (1948 – 2002): Бібліографічний покажчик. – Львів: Ліга – Прес, 2003. – 112 с.
130. *Корш Ф.* Турецкие элементы в языке “Слова о полку Игореве” // ИОРЯС. – СПб., 1903. – Т. VIII. – Кн. IV. – С. 1 – 58.
131. *Костенко Л.* Берестечко: Історичний роман. – К.: Український письменник, 1999. – 157 с.
132. *Котков С.И.* Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI – XVIII вв. – М.: Наука, 1970. – 316 с.
133. *Котляревский И.* Виргилиева “Энеида” на малороссийский язык переложенная. – Харьков, 1842. – Ч. 1 – 6. – 90 с.
134. *Кочан І.М.* Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: Монографія. – Львів: Вид. Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 519 с.
135. *Кочан І.М.* Ще раз про системність у термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 67 – 70.
136. *Кочин Г.Е.* Материалы для терминологического словаря Древней России. – М.: Л., 1937. – 487 с.
137. *Крип’якевич І., Гнатевич Б.* та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

138. *Критенко А.П.* Абсолютна і відносна омонімія та її подача в Українсько-російському словнику // Лексикографічний бюлетень. – 1963. – Вип. 3. – С. 29.
139. *Критенко А.П.* Тематичні групи слів і синонімія // Слов'янське мовознавство. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Вип. 4. – С. 198 – 211.
140. *Кротевич Є.В.*, *Родзевич Н.С.* Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
141. *Крыжановская А.В.* Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков. – К.: Наук. думка, 1985. – 203 с.
142. *Крыжановская А.В., Симоненко Л.А.* Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 162 с.
143. *Куліш П.* Чорна рада: Хроніка 1663 року. – К.: Молодь, 1991. – 168 с.
144. *Кутина Л.Л.* Лексика исторических повестей о смутном времени Московского государства // Из истории русского литературного языка XVII в. – Л., 1955. – С. 69 – 85.
145. *Кутина Л.Л.* Лексика исторических повестей о смутном времени Московского государства: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Л., 1953. – 23 с.
146. Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник. – Киев, 1878–1881. – 469 с.
147. Лѣтопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. С. Величко, бывший канцеляристъ канцелярій Войска Запорожскаго, 1720. – К., 1848 – 1864. – Т. 1 – 4.
148. *Ледяева С.Д.* Военная лексика в древнерусском языке XI – XIII вв. // Уч. зап. Кишиневского пед. инст. – 1954. – Т. 8. – С. 69 – 84.
149. *Ледяева С.Д.* Заметки по истории русской военной лексики XI – XIII веков // Уч. зап. Бельцкого пед. ин-та. – Кишинев, 1960. – Вып. IV. – С. 95 – 111.
150. *Ледяева С.Д.* К вопросу о некоторых названиях соединений в древнерусском языке. По материалам летописей XI – XIII вв. // Вестник МГУ. Серия историко-филологическая – М., 1959. – Вып. IV. – С. 163 – 174.
151. *Ледяева С.Д.* К истории названий воинских символов // Тезисы докл. научн. конференции профес.-препод. состава по итогам научн.-исследов. работы за 1958 г. – Кишинев, 1959. – С. 80 – 83.
152. *Ледяева С.Д.* К истории русской военной лексики XI – XIII веков // Тезисы Кишинев. пед. ин-та научн. конференции профес.-препод. состава по итогам научн.-исследов. работы за 1956 г. – Кишинев, 1957. – С. 72 – 75.

153. *Лейчик В.М.* Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. – 1981. – № 2. – С. 63 – 73.
154. *Лейчик В.М.* Языки для специальных целей – функциональные разновидности современных развитых функциональных языков // Общие и частные проблемы функциональных стилей. – М.: Наука, 1986. – С. 28 – 43.
155. Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доп. – Ужгород; 1982. – 238 с.
156. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
157. "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славенороссская" / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 23 – 89.
158. Лексична картотека Інституту української мови НАН України.
159. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
160. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
161. *Лисиченко Л.А.* Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Харків: Вища школа, 1977. – 113 с.
162. *Литвин М.Р.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірали. – Л.; Харків: САГА, 2007. – 239 с., іл.
163. *Литвиненко А.С.* Термин и метафора // Учен. зап. 1-го Моск. пед. ин-та ин. языков – 1954. – Т. 8. – С. 253 – 277.
164. Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
165. Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971. – 207 с.
166. *Лотте Д.С.* Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
167. *Лукина Г.И.* К семантической характеристике бытовой лексики древнерусского языка XI – XIV вв. // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 245 – 256.
168. *Лукина Г.И.* Названия одежды в древнерусском языке XI – XIV вв. // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 221 – 245.
169. *Лысякова М.В.* Гипонимия в русском языке: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – М., 1986. – 17 с.
170. *Львов А.С.* Лексика "Повести временных лет". – М.: Наука, 1975. – 367 с.
171. *Львов А.С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности // Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 45 – 131.

172. *Макарушка О.* Словар виразів, перенятих з мов тюркських // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1985. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 1 – 14.
173. *Малаховский Л.С.* Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990. – 238 с.
174. *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767 гг.). – К., 1893. – Ч. 1 (1717–1725 гг.); К., 1895. – Ч. 2 (1726 – 1729 гг.); К., 1897. – Ч. 3 (1730 – 1734 гг.); Львов, 1913. – Ч. 4.
175. *Мартынов В.В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. – Минск: Выд-во АН БССР, 1963. – 250 с.
176. *Маслова Г.С.* Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – нач. XX вв. // Восточнославянский этнографический сборник: Труды института этнографии. Новая серия. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. XXXI. – С. 543 – 800.
177. *Матейко К.І.* Український народний одяг. – К.: Наук. думка, 1996. – 195 с.
178. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці: Вид-во Чернівецьк. ун-ту, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.
179. *Матлина Г.А.* К вопросу о гипонимической группе // Семантика языковых единиц. – Л.: Изд-во Ленингр. пед. ин-та, 1975. – С. 85 – 88.
180. *Махун С.Г.* 1000 великих полководців XI – поч. XУІІІ століття. – К.: Школа, 2005. – 239 с.
181. *Медведєва О.* Семантичне освоєння німецьких запозичень в українській військово-спортивній термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 4-ої Міжнар. наук. конференції. – Львів, 1996. – С. 151.
182. *Миронова Г.М.* Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство. – 1977. – №1. – С. 50 – 59.
183. *Миронова Г.М.* Названия одежды в древнерусском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – К., 1978. – 22 с.
184. *Миронова Г.М.* Назви верхнього одягу в давньоруській мові // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 77 – 86.
185. *Миронова Г.М.* Назви одягу від давнини до сучасності // Культура слова. – 1978. – Вип. 14. – С. 54 – 60.
186. *Митрополит Іларіон* (проф. д-р Іван Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови: У 2 т. – Канада, 1979 – 1982.
187. *Михайленко Т.Д.* Интра- и экстралингвистические аспекты формирования и функционирования военной системы в национальных языках (на материале русского, немецкого и украинского языков): Дис. …докт. филол. наук. – М., 1996. – 412 с.

188. *Михайленко Т.Д.* Пути развития немецкой командно-штабной терминологии и особенности ее функционирования в современном немецком языке: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – Одесса, 1989. – 19 с.
189. *Михайленко Т.Д.* Формирование и функционирование национальной военной терминосистемы. – М., 1994. – 305 с.
190. *Михайлова Т.М.* До вивчення системних зв'язків у військовій термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 4-ої Міжнар. наук. конференції. – Львів, 1996. – С. 136.
191. *Мірза-Авакянц Н.* З побуту української старшини кінця XVIII ст. // Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 17 – 60.
192. *Младенов Ст.* Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ. – София: Книгаизд-во Христо Г. Данев, 1941. – 704 с.
193. *Младенов Ст.* Славянские этимологии // Русский филологический вестник. – Варшава, 1912. – Т. LXVII. – № 4. – С. 373 – 389.
194. *Муллер Н.* Бекеша, доломан, сюртук // Наука и жизнь. – 1977. – №8. – С. 148 – 150.
195. *Мурашко Л.В.* Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання і посади): Автореф. дис. ...канд. філол наук. – К., 1997. – 21 с.
196. *Муромцева О.Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1985. – 152 с.
197. *Мушкетик Ю.* На брата брат: Історичний роман. – К.: Рада, 1996. – 319 с.
198. Настольный словарь для справокъ по всѣмъ отраслямъ знания в 3 томах. – СПб.: Изд-во Ф. Толя, 1864.
199. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / За ред. Л.О.Симоненко. – К.: Наук. думка, 1993. – 236 с.
200. *Никитин М.В.* Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). – М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.
201. *Нікітіна Ф.О.* Виділення і визначення лексико-семантичних полів // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 11 – 15.
202. *Ніколаєва Т.О.* Історія українського костюма. – К.: Дніпро, 1996. – 173 с.
203. *Новиков Л.А.* Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.

204. *Носович И.И*. Словарь белорусского наречия. – СПб.: ОРЯС, 1870. – 756 с.
205. О русской одежде с IX по XVII в. // Московские губернские ведомости. – 1843. – №26.
206. *Огієнко І.І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Довіра, 1992. – 141 с.
207. *Одинцов Г.Ф.* Из истории некоторых старорусских военных терминов в связи со словообразовательными процессами // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 260 с.
208. *Ожегов С.И*. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.
209. *Онишкевич М.Й*. Словник бойківських говірок – К.: Наук. думка, 1984 – Ч. 1 – 2.
210. *Онуфрієнко Г.* Україномовна військова термінолексика: сучасний стан і проблеми перекладу // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези 4-ої Міжнар. наук. конференції. – Львів, 1996. – С. 136.
211. Описаніе Украйны. Сочиненіе Боплана. – СПб.: Въ Типографіи Карла Крайя, 1832. – 167 с.
212. Опытъ объ одеждѣ, оружіи, нравахъ, обычаяхъ и степени просвѣщенія словянъ отъ временъ Траяна и русскихъ до нашествія татаръ. Періодъ первый. – СПб., 1832. – 70 с.
213. Офіційний вісник Міністерства юстиції України. – 1998. – №30. – С. 79 – 193.
214. *Охлябинин С.Д.* Из истории российского мундира: Сб. истор. миниатюр. – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 432 с.
215. Памятники, изданные Кіевскою комиссіею для разбора древнихъ актов. – Киев, 1898. – Т. 3. – Ч. XVII. – 600 с.
216. *Панібудьласка А.* Історія української зброї. Канцелярук Б. Словник військових термінів. – К., 1993. – 128 с.
217. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.* Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
218. *Пауткин А.А.* Изображения князя-воина в Галицкой летописи // Русская речь. – 1982. – №3. – С. 98 – 102.
219. *Пискунов Ф*. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Угорской империи. – Киев: Типографія Е.Я. Федорова, 1882. – V, 304 с.
220. *Плотников Б.А.* Основы семасиологии. – Минск: Высшая школа, 1984. – 223 с.

221. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды 12-го археологического съезда в Харькове. – М., 1902. – Т. III. – С. 178 – 201.
222. Польско-русский военный словарь // Военный вестник. – 1926. – С. 1 – 57.
223. *Пометько Н.К.* Военная лексика в старобелорусском языке: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – Минск, 1985. – 21 с.
224. *Пономарів О.Д.* Стилістика сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1993. – 247 с.
225. *Порохова О.Г.* Лексика сибирских летописей XVIII в. – Автореф. дис. …канд. филол. наук. – М., 1952. – 21 с.
226. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 1998 р. №1135 "Про забезпечення військовослужбовців Збройних Сил речовим майном у мирний час". – С.79 – 183.
227. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. I–II. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
228. Правильник піхотинців. Розділ I. Впоряд. – Львів, 1914. – 207 с.
229. Правильник піхотинців. Часть I. Впоряд. – К., 1918. – 219 с.
230. *Прадід Ю.Ф.* У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Ельіньо, 2006. – 256 с.
231. Практичний російсько-український словник для військових. – Харків, 1924. – 188 с.
232. *Преображенский А.Г.* Этимологический словарь русского языка. – М.: ГИС, 1958. – 1284 с.
233. *Пристайко Т.С.* Номинация в сфере специальной коммуникации (системный аспект). – Днепропетровск, 1992. – 88 с.
234. Проблеми української термінології: Збірник наукових праць учасників 8-ї Міжнародної наукової конференції "Проблеми української термінології Словосвіт 2004" м. Львів, 7 – 9 вересня 2004 р. – Львів: Вид-во "Ліга – Прес", 2004. – 228 с.
235. *Прохоров В.А.* Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной. – СПб., 1881. – 86 с.
236. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР: Общая проблематика. Терминология на русском, украинском и белорусском языках. / Отв. ред. К.М.Мусаев. – М.: Наука, 1986. – 268 с.
237. *Регушевський Є.С.* Нариси про мову наукових праць І.Я. Франка. – Сімферополь: Таврія, 2006. – 195 с.
238. *Репьева Э.Н.* Из наблюдений над номинацией одежды в памятниках русской и украинской деловой письменности XV века // Исследования по лексикологии и грамматике русского языка. – К.: Киев. пед. ин-т, 1975. – С. 75 – 92.

239. *Репьева Э.Н.* О некоторых тюркизмах в русском и украинском языках XV – XVI веков (по материалам памятников деловой письменности) // Советская тюркология. – 1976. – № 5. – С. 36 – 42.
240. *Реформатский А.А.* Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
241. *Реформатский А.А.* Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – С. 163 – 198.
242. *Реформатский А.А.* Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46 – 55.
243. *Рибалка Я.І.* Структура тематичної групи “військова лексика козацтва” в українській мові XVI – XVII ст.: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 20 с.
244. *Ріпецький С.* Українське січове стрілецтво. – Нью-Йорк: Червона калина, 1956. – 360 с.
245. *Рогаль М.С.* Лексические заимствования в украинских летописях конца XVII – I-ой половины XVIII вв.: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – К., 1969. – 16 с.
246. *Рогаль М.С.* Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. // З історії української та інших слов’янських мов. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 171 – 192.
247. Російсько-український словник військової термінології / Упоряд. С. та О. Якубські. – Харків, 1928. – 216 с.
248. Російсько-український словник наукової термінології. Математика, фізика, техніка, науки про Землю і Космос / В.В. Гейченко та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.
249. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови: Підручник. – К.: Вид-во АртЕк, 2001. – 391 с.
250. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
251. Русско-белорусский словарь: В 2 тт. / Ред. акад. АН БССР К.К. Атрахович (Кондрат Крапива). Изд. 2-е, доп. и перераб. – Минск: Изд-во БСЭ им. Петруся Бровки, 1982.
252. Русско-украинский словарь: В 3 тт. / Ред. кол.: акад. И.К. Белодед и др. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1987. – Т. 1 (А–М). – 848 с.
253. *Савваитов П.* Описание старинных русских утварей, одежды, оружия, ратных доспехов и конскаго прибора, извлеченное из рукописей архива Московской оружейной палаты с объяснительными указаниями. – СПб., 1865. – 351 с.

254. *Савваитов П.* Описание старинных русских утварей, одежды, оружия, ратных доспехов и конскаго прибора в азбучном порядке расположенное (2-е изд.). – СПб., 1896. – 184 с.
255. *Самойлов К.И.* Морской словарь. – М.-Л.: Военно-морское изд-во НКВМФ СССР, 1939. – Т. 1 (А – Н). – 654 с.
256. *Саяхова Л.С.* Лексика как система и методика её усвоения. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1979. – 88 с.
257. Сборникъ летописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изд. комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1888. – 322 с.
258. *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 298 с.
259. *Селіванова О.О.* Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
260. Семантика и категоризация (под ред. Ю.А. Шрейдера). – М.: Наука, 1991. – 168 с.
261. *Сидоренко Р.И.* Военная лексика памятника XVII в. “Ученіе и хитрость ратнаго строенія пехотныхъ людей”: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Львов, 1960. – 16 с.
262. *Сидоренко Р.И.* Из истории терминов общеславянского происхождения. – К., 1958. – Т. 1. – С. 127 – 141.
263. *Симоненко Л.О.* Біологічна термінологія: формування та функціонування. – Умань: РВЦ “Софія”, 2006. – 104 с.
264. *Симоненко Л.О.* Термін. Термінологія // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во УРЕ ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 682 – 683.
265. *Симоненко Л.О.* Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 3 – 8.
266. *Симоненко Л.О.* Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 18 – 22.
267. *Симоненко Л.О.* Українська термінологія кінця XX століття // Українська термінологія і сучасність. Матер. II Всеукр. наук. конф. – К., 1997. – С. 10 – 14.
268. *Симоненко Л.О.* Формування української біологічної термінології. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с.
269. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
270. Склад і структура термінологічної лексики української мови / Відп. ред. А.В. Крижанівська. – К.: Наук. думка, 1984. – 194 с.

271. *Скляренко С.* Володимир. – К.: Дніпро, 1990. – 507 с.
272. *Скороходько Є.Ф.* Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу): Монографія. – К.: Логос. 2006. – 99 с.
273. *Славинецький Є.* Лексіконъ латинский // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 541 с.
274. *Слободянюк Н.Ю.* Український національно-культурний компонент художньої історичної прози Пантелеймона Куліша: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.
275. Словарь военных терминов / Сост. А.М. Плехов. – М.: Воениздат, 1988. – 336 с.
276. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 году / Сост. В.Я. Ломиковский. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1808. – 36 с.
277. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – М.-Л.: Наука, 1965 – 2004. – Вып. 1 – 38.
278. Словарь русского языка XI – XVII вв. / Под ред. Д.Н. Шмелева и Г.А. Богатовой. – М.: Наука, 1975 – 2002. – Вып. 1 – 26.
279. Словарь современного русского литературного языка: В 17 тт. / Гл. ред. докт. филол. наук Ф.П. Филин. – М.-Л.: Изд-во АН СССР; Наука, 1948 – 1965.
280. Словарь церковно-славянского и русского языка, сост. Вторым отдѣленіемъ Императорской Академіи наукъ. – СПб., 1847. – Т. 1 – 4.
281. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" / Сост. В.Л. Виноградова. – М.-Л.: Наука, 1965 – 1984. – Вып. 1 – 6.
282. Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974. – 776 с.
283. Словник мови Шевченка: В 2 тт. / [ред. кол.: Ващенко В.С., Дорошенко К.П., Мариниченко Т.К., Черторизька Т.К.]. – К.: Наук. думка, 1964.
284. Словник синонімів української мови: У 2 тт. / Ред. кол.: А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 2006.
285. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / Ред. Л.Л. Гумецька та І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. I – II.
286. Словник української мови: В 11 тт. / Гол. ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
287. Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. / Відп. ред. к.ф.н. Д.Г. Гринчишин. – Львів, 1994–2000. – Вип. 1 – 7.

288. Слово о полку Игореве. – М.: Худ. лит., 1987. – 222 с.
289. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
290. *Смирнов Н.А.* Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху... Словарь иностранных слов, вошедших в русский язык в эпоху Петра Великого. – СПб., 1910. – 398 с.
291. *Снитко Е.С.* Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов: Світ, 1991. – 188 с.
292. Советская военная энциклопедия: В 8 тт. – М.: Воениздат, 1976 – 1980.
293. *Соколовская А.С.* Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. Материалы для полес. диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С. 281 – 319.
294. *Солдатенко В.* Проблема національних збройних сил // Вісник НАН України. – 1995. – № 1. – С. 24 – 25.
295. *Сорокин Ю.С.* Развитие словарного состава русского литературного языка (30 – 90-е годы XIX века.). – М.; Л.: Наука, 1965. – 565 с.
296. *Сороколетов Ф.П.* Иноязычные элементы в составе военной лексики русского языка XVI – XVII вв. // Уч. зап. Курского пед. ин-та. Краткие очерки по русскому языку. – 1970. – №3. – С. 246 – 251.
297. *Сороколетов Ф.П.* История военной лексики в русском языке XI – XVII вв. – Л.: Наука, 1970. – 383 с.
298. *Срезневский И.И.* Словарь древнерусского языка: В 3 тт. Репринтное издание. – М.: Книга, 1989. – Т. І. – Ч. 1. – 804 с.; – Т. І. – Ч. 2. – С. 807 – 1419; Указат. сокращ. – С. 1 – 49; Т. ІІ. – Ч. 1. – 851 с.; Т. ІІ. – Ч. 2. – 1802 с.; Т. ІІІ. – Ч.1. – 910 с.; Т. ІІІ. – Ч. 2. – 1683 с.
299. Статути Збройних Сил України. Дисциплінарний статут. Статут внутрішньої служби. Статут гарнізонної та вартової служб. Стройовий статут. – К.: Держ. п-во “Агентство інформації, міжнар. співробітництва та розвитку”, Агентство Чорнобильінтерінформ, 1999. – 519 с.
300. Статути Збройних Сил України. Положення про проходження військової служби / Упоряд. М.І. Мельник, М.І. Хавронюк; гол. ред. Н.М. Гайдук. – К.: Атіка, 2002. – 640 с.
301. Статути Збройних Сил України: Проект / За ред. М. Демського, Б. Якимовича. – К.: Право, 1994. – 117 с.
302. *Стельмащук Г.Г.* Традиційні головні убори українців. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.
303. *Стельмащук Г.Г.* Українське національне вбрання. – Львів, 1994. – 46 с.
304. *Степанов Г.В.* К проблеме языкового варьирования. – М.: Наука, 1979. – 327 с.

305. *Степанов И.К.* История русской одежды. – СПб., 1914. – 78 с.
306. *Степанов Ю.С.* Основы общего языкознания: Учеб. пособие для студентов филол. спец. пед. ин-тов. Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
307. *Стишов О.А.* Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 7 – 21.
308. *Судаков Г.В.* Лексика одежды в русском языке XVII века (география и семантика) // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии: Тезисы конференции. – М., 1975. – Вып. 2. – С. 40 – 42.
309. *Судаков Г.В.* Лексика одежды в севернорусских актах XVIII в. // Лексика севернорусских говоров. – Вологда, 1976. – С. 44 – 48.
310. *Судзиловский Г. А*. Англо-русский военный словарь терминов по тылу и снабжению. – М.: Воениздат, 1958. – 449 с.
311. *Суперанская А.В.* Русские названия верхней одежды // Уч. зап. Латвийск. гос. ун-та. – Рига, 1961. – Т. 43. – С. 59 – 73.
312. *Суперанская О.В., Подольская А.Н., Васильева Н.В.* Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
313. *Тамань В.М.* О польском влиянии на литературный язык Московской Руси. Начальный этап формирования национального языка. (На материале русского языка). // Тезисы докладов на Межвузовской научн. теорет. конференции 9 – 13 мая 1960 г. – Л., 1960. – С. 41 – 43.
314. *Тараненко О.О.* Місце метафори у словотворчих процесах // Мовознавство. – 1986. – №3. – С. 11 – 16.
315. Термины в языке и речи: Межвузовский сборник. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1994. – 74 с.
316. Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 2008. – 152 с.
317. *Тимченко Є*. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII вв.: У 2 кн. / Упоряд. Німчук В.В., Лиса Г.І. – К.; Нью-Йорк, 2003. (Рукопис зберігається в бібліотеці Інституту української мови НАН України.)
318. *Тимченко Е*. Русско-малороссийский словарь. – Киев, 1897 – 1899. – Т. 1 – 2.
319. *Тимченко Є*. Історичний словник українського язика. – Харків-Київ: ДВУ, 1930. – Т. 1. – 528 с.
320. *Ткач Ф.Е.* Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого: лексика и фразеология: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Львов, 1954. – 16 с.
321. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977 – 1984. – Т. 1 – 5.

322. *Толикина Е.Н.* Некоторые лингвистические проблемы изучения терминов // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 53 – 67.
323. *Томилина Г.Я.* Из истории тюркских названий головных уборов в русском языке // Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии: Тезисы конференции. – М: Изд-во АН СССР, 1975. – Вып. 2. – С. 52 – 54.
324. *Томилина Г.Я.* Клобук и колпак // Русская речь. – 1977. – № 4. – С. 97 – 101.
325. *Томилина Г.Я.* Семантическая структура бытовой лексики // Закономерности взаимодействия национальных языков и литератур. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1988. – С. 35 – 36.
326. Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. – К.: Наук. думка, 1990. – 405 с.
327. *Трубачев О.Н.* Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 17 – 33.
328. *Тузова М.Ф.* Русская военная лексика 2-й половины XVII – 1-й пол. XVIII в.: Автореф. дис. …канд. филол. наук. – М., 1995. – 16 с.
329. *Туровська Л.В.* Військові звання та посади в Україні. – К.-Ірпінь: Перун, 2005. – 160 с.
330. Тэрміналагічны зборнік. – Мн.: Навука і тэхніка, Вып.: «87 – 88». – 1993. – 54 с.
331. Тэрміналагічны зборнік. – Мн.: Навука і тэхніка, Вып.: «93 – 90». – 1992. – 59 с.
332. *Угрин-Безгрішний М.* Нарис історії “Українських Січових Стрільців”. – Рогатин-Львів-Київ: Журавлі, 1923. – Ч. 1. – 56 с.
333. Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць АН УРСР Інституту суспільних наук. – К.: Наук. думка, 1985. – 163 с.
334. Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – К.: Наук. думка, 1995. – Вип. 2. – 163 с.
335. Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць НАН України Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 1996. – Вип. 3. – 163 с.
336. Українська лексика в історичному та ареальному аспектах: Зб. наук. праць Інституту суспільних наук АН УРСР / Відп. ред. Р.Й. Керста. – К.: Наук. думка, 1991. – 183 с.
337. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / Авт. кол.: А. Пономарьов та ін. (2-ге вид.). – К.: Либідь, 1994. – 255 с.

338. Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. М.П. Бажан. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977 – 1985. – Т. 1 – 12.
339. Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. IV. – К.: КНЕУ, 2001. – 368 с.
340. Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. 7. / Відп. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2007. – 416 с.
341. Український радянський енциклопедичний словник: У 3 тт. / Ред. кол.: М.П. Бажан та ін. – К.: УРЕ, 1966 – 1968.
342. *Уманець М.*, *Спілка А.* Словарь російсько-український. – Львів, 1893 – 1898. – Т. 1 – 4.
343. *Уфимцева А.А.* Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
344. *Фалькович М.М.* К вопросу об омонимии и полисемии // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 85 – 88.
345. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. I – IV.
346. *Федькович Ю.* Твори: В 2 тт. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – 463 с.
347. *Филин Ф.П.* Историческая лексикология русского языка. – М.: Наука, 1984. – 175 с.
348. *Филин Ф.П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи // Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та, 1949. – Т. 80. – 288 с.
349. *Филин Ф.П.* О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 523 – 538.
350. *Филин Ф.П.* Очерки по теории языкознания. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
351. *Фостун Святомир М.* Над Галичем гримить: Історична повість з княжих часів. – Лондон, 1973. – 284 с.
352. *Халимоненко Г.І.* Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1993. – 23 с.
353. *Ханенко Н.* Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727-1753 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского. – Киев, 1884. – 524 с.
354. *Ханенко Н.* Дневник Николая Ханенка (1719 – 1723 и 1754 г.) / Под ред. А. Титова // Киевская старина. – 1896. – Кн. 7/8.
355. *Хаютин А.Д.* Термин, терминология, номенклатура. Научн. пособие. – Самарканд: Изд-во СГУ, 1972. – 129 с.
356. Хрестоматія давньої української літератури (до к. XVIII ст.) / Упоряд. акад. О.І. Білецький (3-є вид., доп.). – К.: Рад. школа, 1967. – 783 с.

357. *Худаш М.Л.* Лексика украинских деловых документов конца XVI – начала XVII вв. (на материалах Львовского Ставропигиального братства): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1961. – 16 с.
358. *Худаш М.Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
359. *Цимбал Н.* Сучасна українська термінологія органічної хімії: Монографія. – Умань: РВЦ «Софія». – 2007. – 124 с.
360. *Циткіна Ф.А.* Термінознавство на Україні й аспекти зіставних досліджень // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 67 – 68.
361. *Цыганенко Г.П.* Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.
362. *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М.: Русский язык, 1993. – Т. I – II.
363. *Черных П.Я.* Очерк русской исторической лексикологии: древнерусский период. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1956. – 243 с.
364. *Чудинов А.Н.* Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – СПб., 1894. – 989 с.
365. *Шанский Н.М.* Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1959. – 247 с.
366. *Шанский Н.М.* Этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1963. – Т. 1. – 283 с.
367. *Шанский Н.М.*, *Иванов В.В.*, *Шанская Т.В.* Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. уч.-пед. изд. Мин. просв. РСФСР, 1961. – 403 с.
368. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России в 1786 г. – Киев, 1851. – Ч. 1 – 2. – 698 с.
369. *Шведова Н.Ю.* Русский семантический словарь (Опыт описания лексики как системы) // Вестник Российского гуманитарного фонда. – 1996. – № 1. – С. 221 – 227.
370. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 207 с.
371. *Шевченко Є.І.* Українська народна тканина. – К.: Артанія, 1999. – 410 с.
372. *Шевчук В.Н.* Динамика развития отраслевой терминологии как лексикографическая проблема // Теория и практика научно-технической лексикографии. – М., 1988. – С. 57 – 61.

373. *Шелов С.Д.* Номенклатура и терминология // Русское языкознание. – 1984. – № 8. – С. 24 – 31.
374. *Шелов С.Д.* Родовидовые определения и родовидовая иерархия терминологических понятий // Вопросы языкознания. – 1996. – №6. – С. 72 – 83.
375. *Шелов С.Д.* Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы: (К проблеме классификации специальной лексики) // Вопросы языкознания. – 1984. – №5. – С. 76 – 87.
376. *Шелудько Д.* Німецькі елементи в українській мові // Зб. комісії для дослідження історії української мови. – К.: ВУАН, 1931. – С. 20 – 60.
377. *Шмелёв Д.Н.* О третьем измерении лексики // Русский язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 6 – 11.
378. *Шмелёв Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 279 с.
379. *Щерба Л.В.* Опыт общей лексикографии // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1940. – №3. – С. 103 – 127.
380. Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – Т. II. – Вып. 8. – 470 с.
381. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 1 – 31.
382. *Юналаєва Р.А.* Про тюркізми – назви одягу у східнослов'янських мовах // Мовознавство. – 1982. – №4. – С. 50 – 57.
383. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 тт. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 578 с.
384. *Яворницький Д.І.* Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. І. – 412 с.
385. *Яремко Я.П.* Формування української військової термінології: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 16 с.
386. *Яровая Л.В.* Русская морская терминология судовождения (лингвистический анализ): Автореф. дис. …канд. филол. наук. – Одесса, 2000. – 20 с.
387. *Bartkiewicz M.* Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Wrocław, 1974. – 287 s.
388. *Brückner A*. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powczechna, 1974. – 805 s.
389. *Linde S*. Słownik języka polskiego. – Lwów: Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1854 – 1860. – T. I – VI.
390. *Machek V*. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. – Praha: ČSAV, 1957. – 627 s.

391. *Minikowska T.* Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. – Warszawa-Poznań-Toruń.– 1980. – 174 s.
392. *Sławski F*. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Towarzystwo Milośników języka polskiego, 1952 – 1969. – T. I – III.
393. Slównik staropolski. – Wrocław etc.: PAN, 1953 – 1993. – T. I – X.

Індекс проаналізованих лексем та словосполучень

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Ш

SUMMARY

In the monograph of **"Forming of the names of the military clothes in Ukrainian language"** one of actual tasks of the modern linguistics in the detaile study of dictionary composition of languages in a sinkhronic-diakhronic aspect is broken.

As Ukraine became independence, its own military powers were created, it was given status of the state language to the Ukrainian and introductions of it in the military industry there was an urgent necessity of alteration actually of Ukrainian military terminology (UMT) as important means of verbal and writing intercourse in the modern Ukrainian army.

In this work the names of the military form of clothes collected and analyzed in Ukrainian at genetic and functional levels. It is the first monographic research of separate terminology subsystem, carried out on the basis of bringing in of large on a volume material, witnessed in lexicographic works and special scientific stages. In the first time in Ukrainian linguistics the name of the military form of clothes is analysed in a diakhronic aspect. It enabled in detail to explore the periods of origin, becoming and development of military terminology of Ukrainian, carry out system description, taking into account lexical- semantic, structural and genetic descriptions of the UMT (names of clothes). In the first section ***"The system organization and lexic-semantic features of the names of military clothes is in Ukrainian language"*** are determined composition and specific of the system organization of explored terminosystems, its basic structural types found out, the stage-by-stage becoming of the UMT and its subsystem – names of the military form of clothes is traced, specific of leksical-semantic relations in its scopes are set.

The names of the military form of clothes are considered in the context of becoming of the UMT as its organic subsystem. The author pays spetial attention on the separating of differential signs of concepts "the military terminology" and "the military vocabulary", they are the elements of different functional styles: the military terms are used in the special scientific texts, the sphere of use of the military vocabulary is artistic literature, mass medias and others like that. The military terminology spreads on more homogeneous audience, than the military vocabulary does. Secondly, the term and the proper element of the military vocabulary is included in the different system of concepts and accordingly differ the aggregate of connections of the systems: in terms they are wider and more variously, as a word a term has double nature. It is not only the element of the lexical system but also element of the system of scientific concepts.

The military terminology and the military vocabulary have a different degree of mobility: the military terminology is more stable, than the military vocabulary. Taking into account general theoretic principles of the modern linguistics, the author determines military terminology as the means of monoindustries and polyindustries of special names which are correlated with the defined notions and realities of military sphere and form accordingly terminosystem. The military terminosystem is the component of national terminosystems, that has the features of forming and functioning, predefined the specific of the military instigating and military business on the whole.

Theoretical principles of research based on confession of the UMT (names of clothes) are the investigation of centuries-old development of the world and domestic military business; in its forming international experience and national specific were reflected.

A division into the periods of development of explored terminosystems coincides with the stages of the becoming state and his army. In development of military term-lexics select 7 basic stages: **first** (XI - XIII c.); **second** (XIV - XVII c.); **third** (XVIII – 1st half of XIX c.); **fourth** (2th half of XIX is beginning of XX item); **fifth** (1923-1932, period of ukrainization); **sixth** (1939-1990th); **seventh** (90th years of XX c. – beginning of XXI c.). The offered periodization reflects a history of terminosystems.

On development and becoming of the modern Ukrainian military terminology (names of clothes) as the one of subsystems of the scientific language and general progress of languages trends and the extralingual facets influenced. During great while the military terminolexics was formed from the national lexical basis, filled up borrowings from genetically native and non-native languages. Among specific terms is selected such as: Proto-Slavonic (**laty, *znakъ*), EastSlavonic (*naplichnyk, nashyvka*) and the actually Ukrainian terminology names (*tilyagi, zaliznyak, kytytsia*) and other ones.

For the modern military terminology there characteristic of lexical-semantic processes are in clothes which does not violate semantic definiteness of terms, namely: polysemy, homonymy, sinonimy.

In explored terminosystems of hypero-hyponimic relations are shown widely. In the phenomenon of hiponimy as one of the basic relations of paradigms in the semantic field we can see hierarchical organization of his elements of, which is based on family-specific relations.

The second section ***"The forming and development of names of the military clothes in Ukrainian language"*** is devoted to the diakhronic research of thematic groups of the names of the military form of clothes. Among them: com-

mon names of equipment, common names of clothes, specific names of protective equipment, name of short outerwear, name of long outerwear, name of the worn next to the skin clothes and overhead shirts, name of half-length clothes, name of signs of distinction and decorations, name of head-dresses of soldieries and name of shoe. For the etymologic analysis of materials, clever and other dictionaries are used.

The subsystem of the UMT of the "Name of the military clothes" developed according the general tendencies and conformities to the law of historical development of Ukrainian and forming of the army in different historical epoches: the becoming of the army in the Kievan Russia and in the kossack state, the origin regular westeuropean and Russian armies, the functioning of the independent Ukrainian army in time of liberation competitions at the beginning of XX century, the development of national military powers at the modern stage. The development of the UMT, in particular and the explored subsystem, took place episodically, undulating, as determining achievement of its dynamics were ideological and political terms of existence of the Ukrainian state system. The historical fate of the names of clothes is different. Some of them leaved to nowadays without any semantic changes and used as denotation of the military clothes for the modern army (*dress, cap, knee-boots, shirt*). Other names went out from everyday usage together with disappearance of realities, which they marked, passing to the digit of historical terms (*kirasa, lati, mentik, prilbitsya, gelm*). Part of words was saved in dialects (*kabat, zakavrash, kutas*). Some out-of-date military terms, extending the semantics, include in the active lexical fund of Ukrainian language (*pantsir, nagrudnik*).

Among the names of the military form of clothes prevail deantroponymic (from the surnames of the famous figures of soldieries), which in Ukrainian language are presented appellatives *bekesha, french, mazepinka, budenivka* and other. Some appellatives was derived from the aethnic names and presented by the words *kabardinka*; *circasska, vengerka*; lexeme *kubanka* is the detoponymic derivat.

In historical development of the military terminology of the East-Slavonic languages the processes of convergence prevailed above the processes of divergence. Enough words on denotation of the articles of the military form of clothes general for them: *shinelya, beret, pogons*. However there are lexemes, which are general for two languages for differences in the third. Among them there are Ukrainian-Byelorussian izolekses (*rishtunok*), Ukrainian-Russian (*badana, kolontar*), Russian-Byelorussian (*tegilyay, furazhka*). Nationally specific derivates for which accordances are not in other East-Slavonic languages function in the group of the names of clothes: *tilyagi, obladunok* – in Ukrainian; *kuyak, nalatnik* – to Russian.

УДК: 811.161.2’276.6:’373
ББК 81

Яценко Ніна Олександрівна
Формування назв військового одягу в українській мові: Монографія. – К., Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 179 с.

ISBN 978-966-489-032-5

У монографії вперше зібрано та проаналізовано назви військової форми одягу в українській мові на генетичному та функціональному рівнях. Це перше монографічне дослідження окремої термінологічної підсистеми, здійснене на основі залучення великого за обсягом матеріалу, засвідченого в лексикографічних працях та спеціальних наукових студіях. Уперше в українському мовознавстві назви військової форми одягу проаналізовано в діахронному аспекті. Це дало можливість детально дослідити періоди зародження, становлення і розвитку військової термінології української мови, здійснити системний опис з огляду на лексико-семантичну, структурну та генетичну характеристики української військової термінології (назви одягу).

Призначено для філологів, істориків, військовиків, етнографів, кінематографістів, художників, працівників музеїв – усіх, хто вивчає історію народу та його мову.

In the monograph the names of military forms of clothes are collected and analysed on the genetic and functional levels of the Ukrainian language for the first time. It is the monographic research of a separate terminological subsystem, carried out on the basis of a large amount of theoretical and practical material, fixed in lexicographic sources and special scientific studios. The names of military forms of clothes are studied in a diachronic aspect in the Ukrainian linguistics for the first time.

In the given research the periods of origin, formation and development of the Ukrainian military terminology are described with due attention paid to lexico-semantical, structural and genetic peculiarities of the Ukrainian names of military forms of clothes. This work is intended for philologists, historians, servicemen, ethnographers, cinematographers, artists, workers of museums, – for all who study the history of nation and their language.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту української мови НАН України
Протокол № 7 від 30 червня 2009 року

Макет і комп’ютерне верстування К. Ананко

Підписано до друку 22.05.2009 р.
Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 9.82. Ум.-друк. арк. 10,53. Наклад 300 прим. Зам. № 1010.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а/с 41
Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: conf@graffiti.kiev.ua
www.burago.com.ua

ISBN 978-966-489-032-5

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

1. **Кобиринка Г.С.** Акцентуація непохідних іменників
у бойківських говірках. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009

2. **Яценко Н.О.** Формування назв військового одягу в українській мові. К:. Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009

3. **Сидяченко Н. Г.** Мовотворчість українських і польських письменників. К:. Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009